

GRADOVRH Časopis Matice hrvatske Utemeljen 2004.
Godište I., br. 1. prosinac 2004.

Naklada Matice hrvatske - Tuzla

Za nakladnika *Marica Petrović*

Glavni urednik *Marica Petrović*

Tehnički urednik
Romeo Knežević

Redakcija
Biljana Stahov, Marica Petrović, Marina Trogrlić, Romeo Knežević, Zvonimir Banović, Alen Matošević, Ivica Kovačević

Lektura
Biljana Stahov, Alen Matošević

Likovna oprema *Marina Trogrlić*

Priprema i tisak

Infograf Tuzla

Uredništvo i administracija:

Tuzla. Kazan mahala 2/II; Tel./fax: +387 35 23 71 71; e-mail: mapetrov@inet.ba; Uplate na
žiro-račun u Zagrebačkoj banci 3383002200429402

Redakcija ovoga broja zaključena je 16. prosinca 2004.

Na osnovu člana 18. stav 2. tačka 10. Zakona o porezu na promet proizvoda i usluga (Prečišćeni tekst - «Službene novine Federacije BiH», br. 49/02., 37/03., 14/04. i 39/04), u skladu sa članom 4. Pravilnika o postupku izdavanja mišljenja za oslobađanje plaćanja poreza na promet proizvoda umjetničkog i kulturnog karaktera, časopis godišnjak «GRADOVRH» čiji je izdavač MATICA HRVATSKA, iz Tuzle, ocjenjuje se kao proizvod, na koji se ne plaća porez na promet proizvoda.

SADRŽAJ

1. UVODNIK.....	4
2. KNJIŽEVNO-JEZIČNE TEME	
S. Pavić: <i>Elegija napaćenoj zemlji</i>	6
A. Matošević: <i>Molim, ne zaboravite se Bosne ponosne!</i> - <i>neobjavljena pisma fra Blaža Jošića</i> -	17
D. Gabrić-Bagarić: <i>Jezik Pavla Posilovića</i>	28
S. Vulić: <i>Jezik Antuna Karagića</i>	51
I. Pranjković: <i>Stjepan Matijević Solinjanin</i>	57
M. Nikolić: <i>Jezičke promjene u pisanim medijima u BiH 1992.-2002</i>	62
3. POVIJESNO-FILOZOFISKE TEME	
R. Knežević: <i>Osvjetljavanje Bosanskog ejaleta</i>	65
P. Anđelović: <i>Sa svfizmom do dubina islamske vjere</i>	71
T. Boban: <i>Banalnost zla kod Hannah Arendt</i>	75
I. Kovačević: <i>Crtica iz antičke povijesti</i>	83
4. GOSPODARSTVO	
F. Pudelko: <i>Gospodarstvo BiH n anstro-ngarskome periodu</i>	87
5. LJUDI I DOGAĐAJI	
V. Pavlović: <i>Srce u kamenu</i> - <i>fragmenti za literarni životopis Franje Ledera</i>	92
M. Bosankić: <i>Patriotizam u Hrvata BiH</i>	99
6. KULTURA	
M. Petrović: <i>Matica hrvatska, Tuzla</i>	101
S. Vukadinović: <i>Repertoarska i produkcijska profilacija tuzlanskoga</i> <i>Teatra »Kabare«</i>	103
Z. Banović: <i>Radio postaja Soli</i>	108
7. PRIKAZI	
B. Stahov: <i>»Bosanska trilogija« Nikole Šopa</i>	111
A. Matošević: <i>Spomenica MH 1842. - 2002</i>	114

Nikada u novinama ne čitam *riječ urednika* pa bi bilo logično da časopis koji uređujem nema *uvodnika*. Međutim, pošto se, *nota bene*, radi o prvijencu neobična imena za čitatelje izvan katoličkohrvatskoga kruga župe Soli, osjećam dužnost objasniti što je Gradovrh i zašto takvo ime časopisu.

Toponim Gradovrh danas je šumom obraslo brdo u tuzlanskome predgrađu Solina. Temeljem skromno očuvanih podataka, zna se da je na ovome lokalitetu, potkraj 15. i početkom 16. stoljeća, postojao franjevački samostan. Kao i druge građevine u Solima i Gradovrh je prvobitno bio sagrađen od drveta, a poslije tursko-mletačkoga rata od zemlje i šepera.

Iseljenje 1541. godine.

Danas se u Baču u Vojvodini, čuva slika Crne ili Radosne Gospe, za koju se vjeruje da je Gradovrška. O tome gdje se izgubila prva slika nema pouzdanih podataka, ali postoje legende o milosnome liku Radosne Gospe Gradovrške. Posebno je zanimljiva ona koja govori daje slika skrivena iza zatvorenih željeznih vrata tajanstvenoga labirinta na Gradovrhu.

Dr. fra Andrija Žirdum upravo znanstveno proučava istinu o samostanu, pa je obećao za slijedeći broj ovoga časopisa dati svoj prilog koji će konačno biti povijest Gradovrha. Svjesni lokalnoga značenja imena koje odabiremo za svoj časopis, razmišljali smo o nekom zvučnome internacionalnom nazivu koji nikome ne bismo trebali objašnjavati. Pa ipak smo se odlučili za ovaj osebujni zavičajni toponim. *Grad na vrhu* ili biblijski kazano *grad na gori* ima značajnsku snagu u kojoj se mora prepoznati željena simbolika. Tu smo odvajkada i uvijek na vrhu.

U ovome broju objavljujemo 11 od 46 neobjavljenih pisama fra Blaža Jošića koje nam je ustupio Fra Andrija, zaželjevši nam sreću u »plemenitim nastojanjima«, kako je nazvao naš rad oko Gradovrha. Inače, Blažu Jošiću posvećen je i prilog fra Stjepana Pavića, koji je ove godine bio u Tuzli za »Dane Matice hrvatske« o čemu je u Vijencu (Novine MH za književnost, umjetnost i znanost, br. 281, Zagreb, 9. prosinca 2004.) dr. Željka Ćorak napisala: »(...) Josićeva je poezija, prije ovog objavljivanja, prvi put čitana na Danima Matice hrvatske u Tuzli, 15. listopada ove godine. Bili su to i prvi Dani Matice hrvatske u Tuzli, manifestacija koja je intenzivno i dostojno učinila prisutnom hrvatsku kulturnu instituciju što nam je mnogo puta bila duhovna država. Prisutni su bili i članovi središnje uprave iz Zagreba, među njima potpredsjednik Matice hrvatske Stjepan Sučić. Fra Stjepan Pavić održao je predavanje o fra Blažu Jošiću, a mladi članovi istoimene scenske skupine, Bobana Mitrović, Jelena Jugović, Ivica Kovačević, Jurica Šuster te profesor Alen Matošević, s mnogo su uživanja svladali sve teškoće čitanja latinske metrike (...)« Tako Željka Ćorak, povjesničarka umjetnosti i prevoditeljica, članica Glavnoga odbora MH.

U ovom broju dr. Darija Gabrić-Bagarić, znanstvena savjetnica u Institutu za hrvatski jezik i jezikoslovlje u Zagrebu, piše o jeziku Pavla Posilovića, dr. Sanja Vulić, suradnica u Zavodu za lingvistiku HAZU, o Jeziku Antuna Karagića, a dr. Ivo Pranjković s Filozofskoga fakulteta u Zagrebu o Stjepanu Matijeвиću - Solinjaninu.

U *Gradovrhu* možete čitati i predstavljanje nekoliko vrijednih knjiga: Fra Petar Anđelović je napisao jedan zanimljiv esej inspiriran pročitanim knjigom o sufizmu, Romea Kneževića inspirirao je S. Džaja i *Konfesionalnost i nacionalnost BiH*, a Alena Matoševića *Spomenica MH*. Trilogiju Nikole Šopa predstavila je Biljana Stahov. O banalnosti zla kod Hannah Arendt piše Tea Boban.

Predstaviti ćemo ijedan tuzlanski radio ijedno kazalište: Dr. Srđan Vukadinović piše o Teatru »Kabare«, a Zvonimir Banović o Radio-postaji »Soli«. O jeziku bosanskohercegovačkih medija piše Marijana Nikolić, a o tuzlanskome kiparu Franji Lederu, Vitimir Pavlović. Povijest tuzlanskoga rudarstva predstavio je Ferdinand Pudelko.

Studenti iz Matičine skupine »Fra Blaž Jošić«, Ivica Kovačević i Mladen Bosankić imaju priloge iz povijesti i suvremene zbilje Bosne i Hercegovine.

Tekstovi koji su pisani na drugim jezicima nisu kroatizirani.

Zahvaljujemo svim dobročiniteljima i onima koji su nas podržali na razne načine.

UREDNIKA

KNJIŽEVNO-JEZIČNE TEME

Latinski pjesnik fra Blaž Jošić

ELEGIJA NAPAĆENOJ ZEMLJI

Znameniti bosanski franjevac fra Blaž Jošić, krsnim imenom Bono, rodio se 2. ožujka 1820. u Rapačama, selu tuzlanske župe. Po ondašnjem običaju, osnove je pismenosti stekao kod mjesnog župnika. Učitelji samostanskih škola, tada jedinih u Bosni, mole župnike da potraže u svojoj župi dječake sposobne i voljne da se posvete redovničkom životu, ali da ih ne šalju prije navršene trinaeste godine. Dotle su ih zasigurno poučavali župnici. U samostanskim školama, prije oblačenja u franjevački habit, učenici su se zvali jednostavno *dieca* (Zapisnik samostanskih sjednica u Kraljevoj Sutjesci: *gojenci određeni za Red pučki zvani dieca*). U Sutjesci je Jošić svršio tzv. humaniora. Još od srednjega vijeka obrazovanje analogno današnjoj srednjoj školi obuhvaćalo je *trivium* (gramatika, dijalektika, retorika) i *quadrivium* (aritmetika, geometrija, astronomija, muzika), a skupnim su se imenom te struke, za razliku od filozofije i teologije, zvale *artes liberales* (slobodna umijeća). U srži su te discipline predavane i u samostanskim školama.

Mladenački zanos

U Zapisniku o stupanju u novicijatu, u Arhivu Kraljevoj Sutjesci, čitamo daje 2. lipnja 1835. u Kraljevoj Sutjesci fra Stjepan Marijanović, bivši kustod, ovlašten od redodržavnika (provincijala) fra Andrije Kujundžića, u franjevački habit obukao Bonu Jošića, nadjenuvši mu redovničko ime fra Blaž.. Čin su svojim potpisom posvjedočili još odgojitelj novaka fra Ivo Oršolić, fra Grgo Jurič, fra Anto Knezović i fra Andrija Maračić. U novicijatu se prati i ocjenjuje vladanje i napredak kandidata. Na oba glasovanja, 3. listopada 1835. i 2. lipnja 1836., dobio je Jošić sve pozitivne glasove. Svečane je zavjete položio u Kraljevoj Sutjesci 2. lipnja 1836. u ruke fra Andrije Maračića. Filozofsko-teološki studij završio je u Vesprimu u Mađarskoj 1837-1842., i to s odlikom. Vrijedno je zabilježiti avanturističku epizodu iz njegovih studentskih dana. U mladenačkom zanosu, studenti Franjo Jukić, Jako Baltić, Blaž Jošić i Bartol Kovačević bježe 1840. pješice iz Mađarske u Bosnu, da podignu ustanak protiv Turaka! Uviđajući uzaludnost te ideje i bojeći se posljedica za zajednicu, starješine šalju Jukića u Dalmaciju, a ostalu trojicu natrag u Vesprim. Jošić se konačno vratio u Provinciju 1842., a 26. veljače slijedeće godine zaređen je za svećenika.

Franjevačke službe

Kratak tijek služba u zajednici zapisao je Jošić sam u pismu Andriji Torkvatu Brliću: «Ja sam devet cieli godina mladež podučavo od Otčenaša do philosophiae inclusive, subinde sve te nauke sam samcat: gramatiku, poesis, retoriku itd., zatim tri godine bio sam u semeništu biskupovu u Djakovu gvardianom kadno nitko nie hotio toga se primit, na zadovoljstvo i preuzvišenog gosp. biskupa i rektora i iste mladeži da i sad imam pismene dokumente. Na župi proveo sam jednoć dvi,

drugi put tri godine...provincialstvo tri godine i sedam miseci, administrator dvi godine i jedan misec.» Malo ćemo pobliže, prema prikupljenim podacima, ocrtati Josićevo djelovanje. Gotovo punih šest godina, od 21. lipnja 1843. pa do 17. veljače

1849., Jošić je u Sutjesci. U bilješci o krštenju piše i svoje zanimanje: instructor juvenum - učitelj mladića (pripravnika za franjevački red). Kao što reče, poučavao ih je u svim ondašnjim srednjoškolskim predmetima, i to sam samcat. Zato se u pjesmi u čast caru Franji

Josipu mogao potpisati kao artium liberalium lector (profesor slobodnih umijeća). Potom je župnik u Zoviku 1849-1851. Iz Zovika ponovno dolazi u Sutjesku, gdje ostaje dvije godine. Već godine 1852. potpisuje se kao Aggregatus Provinciae, što će reći da je zbog svojih zasluga dobio počasni naslov vijećnika u starješinstvu svoje zajednice. Godine 1854-1857. Jošić je gvardijan u Đakovu u biskupovu sjemeništu. Šematizam Provincije Bosne Srebrene za god. 1856. bilježi uz njegovo ime: emeritus professor (titul koji se podjeljuje posebno zaslužnim bivšim profesorima), lector generalis (profesor na općim učilištima Reda) i procurator (ovlaštenik) Redodržave (Provincije). Od godine 1857. do 1860. župnik je u Dubravama. Vijećnik (definitor) Redodržave bio je 1861-1864. Za redodržavnika je izabran na Skupštini u Kraljevoj Sutjesci 20. travnja 1863., pod predsjedanjem općeg pohoditelja fra Ante Tuzlančića.

Kušnje života

Apostolski vikar (biskup u pokrajini gdje nema redovite crkvene hijerarhije) fra Sebastijan Franković umro je 31. listopada 1864. Jošić je otada i apostolski provikar, s ovlastima potrebnim za tu službu, sve do mjeseca studenog 1866., kad je imenovan novi apostolski vikar. Kao redodržavnik pokušavao je Jošić preko svojih poznanstava isposlovati da se za apostolskog vikara imenuje neki od bosanskih franjevaca. Tri su bosanska franjevca predloženi kao kandidati. Za novog apostolskog vikara imenovan je, međutim, fra Paškal Vujičić, rodom iz Imotskog.

Na Skupštini u Kraljevoj Sutjesci 24. studenog 1866. za redodržavnika je izabran fra Mijo Gujić. Jošić je bio nezadovoljan izborom Gujićevim pa je prosvjedovao u Rimu-. U pismu Brliću iz Sutjeske nakon gotovo godinu dana, 2. rujna 1867., piše da iz Rima još nema potvrde Skupštine. Biskup je Vujičić, izgleda, isposlovao da u Rim budu pozvani i Gujić i Jošić i da se tamo pravdaju, kako bi on mogao neometano preuzeti svoju službu u Bosni. Tako se Jošić 13. prosinca javlja Brliću iz Rima, gdje je najprije bio smješten u samostan Aracoeli, a potom premješten u samostan sv. Bartola na otoku na Tiberu. Ondje će se tužiti na to što uopće ne zna zašto je pozvan u Rim, na studen te zime, na to što «zrak, jelo, pitje, ništa nam ne prudi, nego škodi i zdravlju i duši». U pismu pak fra Grgi Martiću od 17. lipnja 1868. strašno se tuži na neprilike života ondje: «...pak sad od vrućine topimo se; gad svaki: muhe, komari, osobito buhe izjedoše nas, a neću ni govoriti da mi e ladne vode da se razladimo, da glad, žeđ i ostale nezgode, ričju, sve muke surgunluka trpimo cvileći i plačući...ovdi ne imam u što se prisvući ne poneso, nego samo dvoje gaće i tri košulje koje sveudilj noseći razpadoše se.» Iako raspra još nije bila okončana, Jošić je ujesen 1868. poslan u samostan u Cemiku, s izričitom zabranom da ne seli u Sutjesku. Gujićev tajnik fra Jerko Brešić piše iz Rima 13. studenog 1868. fojničkom vikaru fra Marijanu Miličeviću o stanju stvari pri upravi Reda i spominje kako je već čuo za Josićev bijeg iz Cernika u Sutjesku. Zbog samovoljnog preseljenja Jošića oštro kori upravitelj poslova Redodržave fra Marko Kalamut u pismu od 14. studenog 1868., ne vjerujući mu da je bolestan. Jošić je, međutim, za mjesec i deset dana u Sutjesci umro - 24. prosinca 1868.

Politički pogledi

Fra Blaž Jošić je bio zauzet za opće dobro bosanskoga puka. Glede rusko-turskih ratova i nada nekih idealista kako bi Bosni moglo doći oslobođenje s ruske strane, piše Andriji Brliću: «Što se tiče rata među Rusom i Turčinom, ja velim samo: Bože, kako će biti na veću slavu, poštenje i diku tvoju i na spasenje dušah naših. Mi se uprav ovim putom nikakvoj budućnosti ne nadamo.» Očito, ne vjeruje u društveni poredak i politički sustav kakav je vladao na Istoku, nego viri na Zapad. A u drugom pismu veli: «Da nam je bolje ostati statu quo, o tom ja i ne sumljam i zato se ovdi ljute što mi branimo naše gospodare; ne daj mi Bože Rusa dočekati!». Rekao bih, i ne samo Rusa. Jajčanin fra Antun Knežević, u knjizi *Njeke moje bilješke iz zadnjih godina*, potvrđuje ispunjenje Josićevih

bojazni kad, petnaestak godina kasnije, piše kako je osobno pred njihovim zapovjednikom ustao protiv divljanja austrijskih vojnika po dolasku u taj grad u vrijeme okupacije: «Gospodine, mi vas željno čekali ka Žudije Mesiju da nas od nasilja turskog oslobodite, al sad vidimo da nas led bije odakle smo očekivali da nas sunce grije!» Kad su se stali pronositi ozbiljni glasovi da će Bosna potpasti pod novu upravu, pita Jošić za savjet prijatelja Brlića smiju li naši ljudi, pa i sami fratri, kupovati zemlju od Osmanlija. Sam pak misli da je bolje kupovati, jer će kupljena zemlja kupcu pripasti, a na darovanu će morati plaćati namet, jer «drugačie ne može biti».

Prosvjetitelj

S Jukićem, Baltićem, Nedićem, Martićem i drugima promiče školstvo i za franjevačku i za ostalu mladež. Traži rječnike (Jambrešića, Belostenca) i gramatike. Ima visoko mišljenje o jeziku bosanskoga puka pa moli Brlića: «Kad bi pako bili u Bosni, osobitu pozornost imajte na govorenje prostoga puka kod koga je čistoća jezika, i potom da bi slovnicu (gramatiku) izdali.» Traži, čita i raspačava listove {*Neven, Katolički list, Glasonoša, Pozor, Narodne novine, kalendar Prorok, Kalendar gospodarski*} i knjige {*Milenko, Darinko*}. Kalendar i knjige odlučio je raspačavati makar na njima i štetovao. Čudi se što u Zagrebu nije upriličena proslava 300. obljetnice Nikole Šubića Zrinjskoga, a i sam bi rado u tu svrhu prikupljao pripomoć u Bosni. Za boravka u Đakovu utemeljio je pri Zboru franjevačke mladeži bosanske (danas Zbor Jukić) numizmatičku zbirku, koja se sada nalazi u Visokom, i predao im i neke druge muzejske predmete, a utemeljio je i knjižnicu pri Zboru. K tome je stalno novčano pomagao te zbirke.

Ne samo da je naručivao *Kalendar gospodarski*, nego je nakon prestanka redodržavničke službe kupio zemlje i odlučio baviti se poljodjelstvom i voćarstvom. Moli Brlića da mu pošalje kaleme: krušku kajzericu, jabuke, kajsiju, mušmulu (*u Bosni je nepoznata*), dunju, lozu {*da proba može li što od toga biti*}. Kod njega, veli, *ima samoukih ljudi koji će kalemiti, ali može i on štogod naznačiti za bolji uspjeh*. Traži zatim sjeme *flaiš- paprike* (mesnata, za kiseljenje), koje je bio nabavio i sadio, ali mraz uništi sjeme.

Znalac jezika - latinski pjesnik

Treba dobro i zasvagda zapamtiti ovu jadikovku jednoga bosanskog fratra upućenu iz Rima, iz srca latinskoga govora, prijatelju u Bosni: «Najgore nam je što ne znamo razgovarat. Ovi ovdje ne znaju latinski a mi ne znamo talijanski.» Iz samih je pjesama razvidno da dobro poznaje rimsku prozodiju i metriku. Na više mjesta citira Vergilija, Horacija i Ovidija, ili na njih aludira. Po navodima razaznajemo kako mu nisu nepoznati ni kasniji latinisti (naš Ivan Česmički, Škot Owen, Slovak Sautel). Zgodimice preuzima u svoje pjesme i stihove svojih bosanskih kolega (Barukčića, Kovačevića).

Među učenicima je ljudima bilo uobičajeno da se jedni drugima obraćaju pjesmom. Bio je to, nadalje, poseban znak ljubavi uputiti pjesmu prijatelju, učitelju ili poglavaru. Nekad opet ponukan od drugih znao je Jošić napisati prigodnicu nekome zaslužnom za zajednicu. Tako je na Brlićev nagovor pjesmom čestitao Karlu Paviću zlatomisnički jubilej. Šunjić ga je zamolio da napiše pjesmu o neuspjelu atentatu na cara Franju Josipa I. Pjesmu je, kako sam svjedoči u pismu Brliću, napisao, ali ne znamo je li objavljena i nismo joj ušli u trag. Jedan od razloga bit će valjda i to da, kao i svaki pjesnik, iskuša svoju moć. Njegove su latinske pjesme malen dokaz da je i ondašnja Bosna, makar pokorena, sastavni dio Europe, gdje je latinski jezik bio službeni početkom, a u Hrvatskom saboru do sredine 19. stoljeća. K tome, pjesme su upućivane i ljudima koji nisu znali hrvatski, ali latinski i te kako.

Najplodniji latinski pjesnik među bosanskim franjevcima — a latinske su pjesme pisali još Ambrozije Matić, Andrija Barukčić i Josip Kovačević - bio je upravo Jošić. No treba reći da je pjesništvu, zbog drugih obveza, posvetio najmanje svoga vremena. Ovo su njegove pjesme: Elegija u čast fra Stjepanu Marijanoviću (1842), Oda u čast Petru Klobusickom (1842), Pjesma u čast Franji Josipu I (1852), Pjesma u čast zlatomisničkog slavlja Karla

Pavića (1853), Slavljeniku fra Marijanu Šunjiću (1855), Pozdrav fra Martinu Nediću (1856) i Imendanska čestitka fra Martinu (1856). *Imamo bibliografske podatke za Pjesmu u čast Elekta Sooske (1842), ali do nje nismo uspjeli doći.*

Elegija u čast fra Stjepanu Marijanoviću (1164 stiha) pjeva o tužnoj sudbini porobljene Bosne, ali i budi nadu u njezinu slobodu i obnovu. Idejni je uzor Jošiću bio fra Matija Petar Katančić, a sadržaj je crpio iz Nedićeva *Razgovora koga vile ilirkinje imadoshe u pramalitje godine 1835.*

* * * #

Bosanka bješe iza njih tad obučena u halju 41
Grimiznu. Njoj ko znak mjesec na odjeći sja.
Bosanka Muza sja na tronu blistavu sjedeć,
Ali joj lice bje suzama prekrito sve.
Za njom su stupale druge, pjesme beskrajne sričuć,
Čedna Muza tek Bosanka mučашe sved.

A p o l o n o v u p i t

Kliče Predvodnik njoj: Zbog čega žalosna šutiš,
Suze liješ ti, materi Slavjana kći?
Radosti čas je tu, ta čemu žalosti služe.
Nova je godina tu, što će ti krzmanje to? 50

G o v o r M u z e B o s a n k e

Uzdišuć podiže gor put zvijezda parice ruke,
Plačna njemu da s uzdahom odgovor: Čuj,
Doista dobro znadem da već su radosti stigle,
Vidat svijetu ta one će nastojat zla.
Dobro znadem da pjesmu po svijetu pjevaju novu;
Žalostan jaram pak na moj je nalego vrat.
Stenjem ti, joj! od tlake tristo godina veće,
Ako im dodamo još dvanest, šezdeset i šest.
Zato snaga mi sva i sila ishlapi, splasnu,
Jer ću tuzi rob radost ne poznajuć bit. 60

* * * *

Napusti skitski kraj Muhamed, naime, ljuti 81
Carstva europska on premnoga sravnjuje s tlom.
Tako je propalo tad i Konstantinovo carstvo,
Srbija, Tripolis već trpi Muhameda vlast.
Više od dvanaest k tom zauzet kraljevstva krenu,
Granice carstva svog nastojeć širiti on.
(Bar daje carstvom ga zvat, tiranijom nazvati prije
Treba, stratištem baš strašnim za pokoren puk.)
Više ih varkom nego snagom, oružjem svlada,
Potrčan vlastitu čak krvlju ukaljati pest. 90

Nikada dosta sit do naših granica stiže,
Stjepan Tomašević blag držaše vladarski štap.
Bosanska kako je tad, o Bože, cvjetala zemlja,
Dok joj Turčin krut svoju ne nametnu vlast.
Vremena mnogo bje sa svetom spojena Krunom,
Kad je trački puk dosego raskoš i moć.
Prava vjera tad, kultura i umjetnost evala,

Dokle slobodi sklon dugi je trajao vijek.
 Tada s bogatstva gradovi, sela bijahu slavni,
 Kralj je puku svem osiguravao čast.
 Mladež radosna bješe, i starci, pjevajuć pjesme, **100**
 Ali skupa k tom slavljahu naroda moć.
 Bogova čašćahu blagi god i po dva i po tri Dana,
 građana skup pljeskaše rukama rad.
 Jednima srcu godi ples, oko kola se drugi
 Trse, treći skup liri izmamљуje zvuk.
 Djela spremno narod pripovijeda predaka svojih,
 Očinske svetinje svak proslavlja rado uz saz.
 Pusto srcu je mom veselje porađalo snagu,
 Zdušnije zapjevah ja neg je Filomelin pjev.
 Sretna vremena Tvrtka, bana ti Kulina neću **110**
 Spominjat, kojima brz nevolje zadaše kraj.
 Bogato bijaše nekoć ono u Bosni vrijeme,
 Takav joj bijaše lik kad lije zadesi pad.
 Strašne li mijene i promjene! stoput žalosne sudbe!
 Srećo nestalna ti, siliš na prevelik plać!
 Propast tko bi tu ravnodušno mogao podnijet?
 Tko bi izmjerit ta mogao premnoga zla?
 Ali sad je red izložiti tokove ratne,
 Uspit na mjestu tom o njima ostavit vijest.
 Dušmanin stigav ljut zapodijevat krvave bitke Stade s **120**
 pukom svim, premnoga nanoseć zla.
 Zemlja se trese sva, a od tutnja osu se prasak,
 Lišen svjetla svijet gotovo posvema bi.
 Oružje mjedeno tek zatutnjat moglo bi tako,
 Potmulu bubnja jek zaglušiti nebeski svod.
 Narod strča se sav da gleda prizore ove,
 Što li mu hoće reć toliki prasak i lom.
 S Olimpa čak je Mars promatra što bi to bilo,
 Ratničku koji rad krvlju omašćuje pest.
 Pa ti Turaka brojem zgranut, oružju uzde Pušta, silnu **130**
 on zločinu otvori put.
 Otuda nastaje - strašna li prizora! - vika i zveket
 Kopalja vrlo jak, k tome jezoviti zvuk.
 Otud odzvanjaše jecaj, otud nastade zbrka Među
 stvarima svim, bljedilo izazva strah.
 Veće komešanje bje kad kralj iz Konjica posla Posve
 nenadan glas: užasan predstoji rat.

* * * *

Jedva bih mogao perom zapisat, a kamo li reći, Kako
 stanje tad u Bosni žalosno bi,
 Ipak ću ponešto reć, dopusti zboriti, Vođo!
 Kakva dom je moj strašna pogodila kob:
 Buduć tiranija stiže, do pokolja dovodi ona, **220**
 Pijući pobožnu krv crno se odjenu tlo.
 Narod je prisiljen pred njim iz zemlje uzmaći svoje,
 Pri tome pruža vrat jaram da uzmogne sjest.
 O! što žalosno bi, i ništa tužnije nema,
 Barbarski jaram krut na svoj nataknuti vrat.

O! što ljudska je bijedna kob i dostojna plača,
Kada mora puk pust prevaljivati put.
Kao da život visi drag o tananoj niti,
Sudbini mojoj bi velika zadana bol. 230

Niti se bojao nije božanska pogazit prava,
Običaj kršiti brz s bozima zarati čak.
Hramove, naime, nekoć što snježnim blistahu sjajem,
Ista snađe kob, dušmanin oskvrnu njih.
Oltar i žrtvenik on, pa i Apela uništi djelo,
Drznik mahom sav pretvori ures u prah.

* * * *

Tužne povijesti naše sažetak ovo je kratak, 273
Prošlih vremena taj moro prevalit se put.
Žalosno u Bosni stanje ni spominjat uopće neću,
S koga Bosna mi već Bosnom i prestade bit.
Je li stanje naroda kog do danas ko moga,
Život pod jaram zbit, kao što gorak je moj?

* * * *

Tebi se obraćam, Stjepane dragi, da nevolje naše 301
Sada znadeš ti, suze bi morao lit.
Ne bi ni Bosnu svoju sad prepoznao s neba,
Nit bi negdašnji svoj narod razabrao sad.
Padosmo bijedno baš kao cvijet kad sunce ga sprži,
Padosmo kao što noć pada kad napušta os.
Padosmo kao što sunce s visine u valove pada,
Od tog se pada mi nikada nećemo dić.

* * * *

Gledaj Ramu sad sa Konjicem: kako li oni, 315
Rađaju trnje i drač, zala ih prekrrio mrak.
Gledaj na koji način zvijerima stanište pruža
Bobovac, kojem je plod žbunje i kamenje tek.
Već mu ne vodi put nit ikakav ulaz se širi,
Mada za mjestom još kamenje vapije to. 320
Kako je u glog zaraslo po rudi Olovo zvano,
Kada dušmanin s tlom dvorove sravni i hram.
Rudnik srebra i zlata ne cvjeta Srebernik dragi,
Prije sada on kamenje rađa i zvijer.
Možda li drevni sjaj preosta Solima onaj?
Jao! mene je stid zlodjelo spominjat to.
Kraljevsko Jajce nema ništa od ugleda drevnog,
Gračana nema što rod plemenit bje im i star.
Kozlograd tvrđa ne stoji, i mjesto joj poznaješ jedva, 330
Nego goli tek ulomci stoje ko trag.
Sto li Saraj-grad ii Travnik misliš da jesu?
Zločina glava su ti, oni porađaju zlo.

Ne možeš više vidjet kraljevskih palača sjajnih,
Sami gromovni Bog izgrađen izgubi hram.
Ko što se ne vide sad od putova tragovi kakvi,
Tako ni polja mi sva nikakav ne ore plug.

Bivaju sela težaci i posjeda lišeni svojih,
 Orač ko prognanik to vlažno obrađuje tlo.
 Dušmanin, naime, zao žanje što posije drugi,
 Žanje li, ore li tko, jednako ugrabi on. 340
 Ako li drugi sadi što za kasnu budućnost,
 Ovaj mu siječe to, otud da ne bere plod.
 Ili se drukčije zna osvetiti, da pobožan ne bi
 Kršćanin pomoć čim mogao odnekud steć.
 S tog se razloga isto jada siromah i bogat,
 Pastir i njegov puk, gazda i najamnik s njim.
 Tolik je posvud strah, Ciceronovo trebo bih pero
 Ako opisat sve htio bih kao što jest.
 Nijedna rijeka mosta nema, pokopan leži
 Srušeni školski krov, kamen ga prekriva sad. 350
 Iščezla sama je stega a s njom i poredak minu,
 Tolika ljeta već prava mi vrijeđaju sva.

* * * *

Vjeruj meni! plako bi sve da ti opišem kratko,
 Niti obraz tvoj suze bi mogao skrit. 360
 Porad suprotnih bura tetura sudbina naša:
 Skilu izbjegne l' tko, često je Haribda tu.
 Gledao naime stanje ii jade promatrao naše,
 Nikad od usuda mog tužniji ne može bit.
 Najgore narod je moj na svijetu pogažen svemu,
 Njemu jer dosada sve ravna ne poznaje svijet.
 Gdjetko plače, ii uzdiše tko, ii zaziva svece,
 Tužni jecaji ti cijeli ispunjaju svod.
 Uzalud buni se on, i muke ga pritišću veće, 370
 Ne zna za spokoj i mir nijedan tjelesni ud.
 Štoviše, neka se zna da dobra mu grabe se često,
 Učas postaje Ir koji no bijaše Krez.
 Zdvojim već da isto povratit se može što bješe,
 Stari da bi sjaj mogao užiti on.
 Nema mu nade u bijeg, u spas mu nikakve nade,
 Nikakve, da bi već mogo slobodniji bit.
 Plače i kuka puk i uzdah sa suzama miješa,
 Nada ne osviće još bolje da stanje će doć!
 Zlima, naime, mjere nigdje nit granice igdje,
 Granice nemaju zla, njihov se ne vidi kraj. 380

* * * *

Ako gledaš k tom na kraljevstvo srušeno, vjeruj,
 Starog bosanskog tla plodnost zanijekat ćeš ti.
 Hrapavo škripuće tlo i oluje ga šibaju ledne,
 Neplodan njezin skut nikakav ne daje plod. 400
 Iščeznu prijašnje sve što na njoj poželjno bješe,
 Kojem čovjeku joj! srce da ne stegne bol?
 Njezin sad je lik u duboku uronjen tminu,
 Zemlju cijelu čar nikakav ne resi drag.

Ništa ne koristi njoj darežljivost prirode silna,
 Ništa plodnost sva, zlatni nit jarmovi što,
 Htjedne li jednom Bog, kad bih za nju morala mrijeti,
 Krzmala ne bih s tim, zalud je Owena riječ:
Mada za dom je slatko mrijet, a i velika dika,
Živjet za dom je svoj slađe i dimije, mnim.

410

Ona ja sam od bosanskog nekoć dičnoga kraja
 Muza, iz tijesna moj zatvora ori se plač.
 Ona ja sam Muza od drage utjehe puku,
 Žalosne odgonim dne, podnoseć žalosti sve.
 Onaj ja sam kraljevstva ilirskog velikog nekoć
 Slavljen dio joj! drhtim u zatvoru sad!
 Ona ja sam od usana rujnih slavljena nekoć.
 Tolik me pritisnu sram, jadno životarim sad.
 Jadna sam, zala svih sažetak kratak je ovo,
 Od kog po sudu mom kraći i ne može bit. 420
 Kamo sreće, o! da nikad se na svijet ne rodih,
 Mjesto da stoput mrem, umrla jednom bih rad!
 O! da prvo ja života ne ugledah svjetlo,
 Želim sada smrt, život bi bila mi smrt!
 Plačem i plača tog se nikada zasitit neću,
 Bosna udova dok kralja oplakuje svog.

Napokon i tebi zborim, o nekoć beskrajno slavna
 Bosno! položaj svoj vrati i uzdigni već.
 Sreća tvoja još do željena ne stiže cilja,
 Stoga oplakuj ti sudbinu svoju i kob.
 Sretna bi bila, Bosno, pod sretnim znamenjem ptica
 (Kao što Pjesnik već plaćući pjevaše to), 430
 Kuku! jadna si ti, jer gavrani vladaju crni,
 Ti te razderaše svu kršeći zakon i red.
 Gdje su kraljevi sad? i slava naroda našeg?
 Gdje su tvrde sad? gdje lije narodu moć?
 Gdje su posjedi sad? sloboda gdje lije naša?
 Gdje li je plemstvo sad, gdje veličanstveni kras?
 Junačne vojvode gdje, poglavari, kraljevstvu dika Gdje
 li je? Puka moć prije što slavljena bi?
 Grimizni prijesto i kraljevska kruna, blještavilo, sila,
 Kamo se djenu sve? Nikog da obnovi to. 440
 Sjajne palače sad i učene gdje li su škole?
 Sve je savnjeno s tlom, prijevarom propade to.
 Ustaj i barem pogledaj, očevid sudbini vrši,
 Moju potvrdi riječ koju ispovijedam sad.
 Vjeruju ljudi, mniš, kad im pričaju oni što trpe?
 Drže lažima sve, varkom i varljivim snom.
 Ustani! Gledaj, evo, kraljevstva nastaju nova,
 Koja no prije tog grobni sakrivaše hum.
 Rješiv se oblaka sad ko Proljeće cvjetaju ona,
 Skršivši jaram svoj radosno stadoše rast. 450
 U bijeg barbarskog nagnav dušmana zauvijek, kliču,
 Njima po stotinu put življenje blaženo sja.
 Ustani, okom po svijetu virni širokom svemu,

Kakav poredak nov današnji zadobi svijet.

* * * *

Jao! ti mi spiš, i san te omami dubok,
Moje te suze sad skvasiš, smekšaše svu.
Meni odgovor ne možeš dati, jer teret te zala
Pritisnu, niti s tla kadra si podići vrat.
Reći ćeš, štoviše, da si i veće podnijela jade,
Koje možda sve niti nabrojat se da.
Napokon svojoj Muzi što moli te, Bosno, oprosti,
Možda te, Bosno, ja pozdravljam posljednji put.
Ti što nebom blag i zemljom kraljuješ! barem Smiluj
se svojim već, okove poskidaj s njih!
Kraljevstva, roda i doma dušmanin propao opak,
Nestao, desnica daj tvoju da osjeti on.
Propadnu l' drugi svi, nit mi ćemo opstanak tražit,
S mirom u duši svak opću će prihvatit kob.
Ako li dugi žive, podaj da živimo i mi!
Pa će zahvalna grud tebi odavati čast.
Zašto jedino nas da ova nevolja mori?
Kad ćemo svoje zlo napokon okajat moć?
Od svih najblaži Bože, dakle smiluj se meni,
Bože! s visokog svog prijestolja pogledaj ti!

* * * *

Ili blagošću ti umanji kaznu nam barem,
Neka se smekša tvoj ljubavlju savladan gnjev.
Dat zadovoljštinu mi za grijeh smolite spremni,
Samo da kaznu bar Očinska odmjeri pest.
Odmazda nek se teška za manju zamijeni nama,
Druga nek snađe nas kazne i odmazde vrst.
Bičem nas svojim udri ti, nek dušman ne tuče,
Tebi učinismo grijeh, krivce i kažnjavaj ti.
Svevišnji Bože! stog da glase mi poslušaj molim,
Željama mojim daj važne da mogu ti bit.
Tako ću harnim srcem uputiti zahvale tebi,
Tada vječni pjev tvoju će proslavljat čast!

* * * *

Napokon, sestre! i vas što okolo stojite, molim,
Na me se ozrite, glas bogove sklonio vaš.
Sestre mile! molim, sa svoje pomozite strane,
Buduć da plemenu mom ista ko vama je krv.
Stoga pritecite upomoć stanju bijednome roda Svoga,
jer sam ja slavjanske matere kći.
Vi pak, previšnji bozi, svoju priklonite volju,
Na moj se ozrite dom, što gaje prekrilo grob.
Jednom da ustane već zaogrnut negdašnjim sjajem, Pa
da može Feb rastjerav oblake doć.
Plačem i plača tog se nikada zasitit neću,

Bosna udova dok kralja oplakuje svog.

Apolonov nagovor

Suza se milih, sestro, okani! - Kinski će junak:
Nova je godina tu, noseći povoljan čas.
Ona duhove tužne krijepi i utjehu svima Pribavlja,
nadi nov oslonac nastoji dat.
Uzdiže prema nebu duh i darove dijeli,
Bogat je njezin dar ko Stoje kapima val.
Ona porađa sretne zgođe, ljubavi jača,
Ona običaje nas dobrom obasipat svim. 540
Zaštitnik hvalu prima, želje šticećenik sriče,
Buduću ona kob puti na povoljan smjer.

Poznamo mi doduše sudbinu žalosnu Bosne, Kojim
načinom sve nemilo satrta bje.
Znamo da stanje Bosne u sve se bjednije mijenja,
Otkada turski soj njezino pustoši tlo.
Ipak je sretna, stoga je Bosnom Srebrenom zvana,
Bezbrojnim dobrima čak priroda obasu nju.
Bosna je plodno tlo, a zalihe siebra i zlata Velike
čuva k tom skrite u okrilju svom. 550
Obilje takvo ne pozna nijedna krajina druga,
Ipak, žalosti, joj! nikakve koristi njoj.
Rađa voće, žito i vina veoma jaka,
S toplica diči se tlo, skrivajući kovine sve,
Brda zlatonosnih, soli i žive, olova k tome,
Šuma i zvjeradi taj ima u obilju kraj.
Svaku vrstu stoke sitne i krupnije goji,
Jednom riječju: sve čovjek što mogo bi htjet.
Drugo prešućujem ja, jer o drugom kazuju knjige,
Listaj, prelistavaj njih, pa ćeš nabrojiti sve. 560

Pomoć da nikakvu baš, olakšanje nikakvo nemaš,
Tvrdiš s nepravom to, dokaza ne možeš dat.
Naime: dok vam se bijednima čini zaludnom nada
Pomoć da odrugud kad žuđena mogla bi stić;
Dokle pravednost vapite vi i dok ištete sreću,
Valima brzim gnani stiže u lučicu čun.

* * * *

Uz to sretna i drugim se čime ponositi imaš:
Ljudi su pobožni to, znanjem znameniti k tom..
Bosnu ugnjetenu oni ravnaју zakonom spasa,
Darom i djelima nju svojim ukrašuju svu.
Premda je njome vihor neprilika vitlao raznih,
Knjiga da tiska se skrb manjkala nije, ni dar.
Štedjeli nisu oni napora, briga ni truda,
Bosni da se sva povrati negdašnja čast.
Prije Stjepana bana stekla Bosna je slavne 810
Muževe pobožne te, znanjem znamenite k tom.

* * * *

Od njih je spomena vrijedan moga i preslavni onaj
Stjepan Marjanović, muž koji pobožnošću sja.
Tko plemenitiji ikad ii od njeg srčaniji bješe?
U Bosni ljubavi tko od njeg dostojniji bi?
Svemoćni njega Bog nek čuva godine duge!,
Skupa s drugima svim svjetla što domu su tvom!

821

* * * *

Mora se veliko Velikom dati, te pjesnički nauM 901 A što i mali
i veliki štiju, započinjem vrli Rektora slaviti
pobožna, koji svijetli nam sjajaN Iliji junačnom
muža ravna po svakoj vrlini A po pobožnosti on je i
višnjim bićima ponoS Narod njegovo Ime do zvijezda
običava slaviT O! nek propadnu Graji mudri, i
pjesnike rimske Velikim dijelom propast nek snade, a dižu se
uzgoR Izvrsni, Bosno, tvoji učeni ljudi; nastuP Cijeli
im zasluži njih da moja pjesma i vedaR 910 H iman
slavi, jer hvale su, Vjeruj, dostojni vrlo Suviše ne
treba dokaza, činom svjedok je gotoV Tome panonski
kraj, kao: škole, nastupi javni Eto i još akademija
svaka i licej cvjetaN Potom Palade umijeća sva - da su
pobjedni vijenaC Hvale vrijedan odnijeli. - A
Marjanović? On ti Alem ko presajni svud i na mjestu
svakome sijA Nektarom pojen božanskim, ko sjaj što sunčev je
svijetaL Unutar tamnih sjena, jednako ime se sjaji
Slavno Marjanović, druži, Toliko štovano od naS 920

Stjepan Pavić

MOLIM, NE ZABORAVITE SE BOSNE ŽALOSNE!

(Neobjavljena Pisma Fra Blaža Jošića)

A.S.¹² Godine 1996. izdao je Andrija Zirdum knjigu *Pisma bosanskih franjevaca 1850.- 1870?* u kojoj je okupio 240 pisama 48 autora. U toj epistolografskoj zbirci najzastupljeniji adresant jest fra Blaž Jošić. To nije nikako slučajno; treba, naime, imati na umu nesebično i neumorno kulturno i društveno djelovanje ovog Lipničanina te literarnu praksu pjesnika latinista. Bio je, dakle, vičan peru u svakom pogledu. Osim toga, od 125 sačuvanih Josićevih pisama u pomenutoj publikaciji objavljeno je samo 79. Preostalih 46 Zirdumov su izraz dobre volje i prilog »Gradovrhu«. Hvala mu velika! Ovdje se objavljuje izbor.

EPISTOLOGRAFIJA KAO POVIJESNI IZVOR

Pismo je forma izraza kao neprikosnoveni medij spontanog izražavanja osjećaja i refleksije.

*Litterae vivificant historiam.*³

Suvremeni čitatelj može na čitanje štiva kao što su ova pisma biti ponukan koječime, ali možda je od svega najprivlačnije što pisma pišu pravu povijest, kako nagovještava moto. Predmnijeva se da nije riječ o suhoj faktografskoj historiji, nego stvarnoj, životnoj, onoj koja pomaže da se razumije duh nekog vremena i stekne predodžba o životu.

Doista, povijest čitana iz, u ovom slučaju, fratarskih pisama može se i treba uzeti čak ozbiljnije nego ona sadržana u udžbeničkoj, makar i sveučilišnoj, literaturi. Pouzdanost udžbeničke historiografije upitna je i relativna, što je razumljivo iz činjenice da je pisanje povijesti uvijek bilo podložno vladajućim režimima. Tako, od sredine 19. st., kad su nastala dotična pisma, do danas na našim područjima promijenilo se barem pet (Osmansko carstvo, Austro-Ugarska, Kraljevstvo SHS, Titova Jugoslavija, neovisna BiH) režima. Svi su oni pisali ili pišu povijest onakvu kakva im politički i ideološki odgovara, a nikako sva tumačenja ne mogu biti istinita u potpunosti, uzme li se u obzir da je svaka nova vlast bila, u cijelosti, reakcija na prethodnu. Zornije rečeno, stvorena je konfuzija preko koje se i danas kao prešutno prelazi: svaki novi naraštaj neke obitelji imao je, po prilici, sasvim drukčiju predodžbu o prošlosti, nego što su je imali njihovi očevi.

Pisma su, za razliku od udžbenika, izvorna, autentična; dakle, izvanjski utjecaji poput političkog režima na njima mogu ostaviti trag jedino da ih unište ili zanemare kao izvor, u slučaju da ne odgovaraju sadržajem.

Još nešto što »udžbeničkoj« povijesti nedostaje jesu suptilnost, otvorenost, prisnost, jednom riječju osjećajnost koju imaju pisma. Ona izravno govore o tome kako su se obični ljudi odnosili prema svemu pojedinačno, govore kako su se nosili s nedaćama, kako su podnosili i trpjeli, baš onako kako su trpjeli, a ne udžbenički, hladno, stilski neobilježeno. Povijest, napokon, treba govoriti ljudima o ljudima, a ljudi jesu osjećajna bića; stoga, ako se hoće na taj način upoznati život čovjeka bilo kojeg vremena, dovoljno je potražiti i kao historiografske izvore proučiti prepiske iz određenog razdoblja.

Fratarska pisma iz ovoga razdoblja vrlo su često bila upravo tako prisna da su bila pisana za spaljivanje; »Molim, ovo pismo, kada ga pročitate, na vatru s njime«⁴; »(...) premda bih vaše pismo uza se držati želio, običajem ga spržiti, da ne ima kome posla poslić; »Želio bih,

¹ *ante scriptum* (prije napisanoga, uvodna napomena)

² Andrija Zirdum, *Pisma bosanskih franjevaca 1850.-1870.*, Plehan, Slovoznak, 1996.

lat. *Pisma oživljavaju povijest.*

⁴ Svi su primjeri uzeti iz Zirdumove knjige *Pisma bosanskih franjevaca 1850.-1870.*

svakako, da nitko ne zna za sadržaj ove građe koju sam izložio Vama kao prijatelju«. Franjevci, tako, pišu jedni drugima, prijateljima, nadređenima, podređenima i nerijetko žele, dakle, da se sačuva tajnost njihovih pisama. Pisma su, osim toga, bila slata isključivo po osobama od povjerenja, skoro uvijek - opet, fratrima: »(...) a šaljem ju⁵ do Vas, ne bi li ta prodrla do Rima, budući da sumljam od drugi dviu da jih se niesu maistori običajni dokopali, ter osobito jedne. Sto radi molim, vruće priporučujem, ne bi li po komu sigurnu poslali do Imoskoga i preturu⁶ priporučili da on tu knjigu zamota u drugu, pak nadpis isti metne svojom rukom i pečat cesarski udri na nju, tak će lašnje proći, budući kako vidim svuda korumpi⁷ poštare i Livnu (...)«

Ta svjesnost odgovornosti u frataru se očitovala i u njihovu nastojanju oko izdržavanja časne Provincije, u odvažnosti kojom su se borili protiv svake navale, u trudu kojim su udizali mlade fratre »od sirota i neznalica do visina da mogu s poglavicam svita sediti i da ih svit za ljude naučne drži«, u brizi za puk, za gradnju crkvi itd.

Ovo i mnogo drugoga nada se kao valjan argument u korist tvrdnji da posebno pisma fratara, iznimno čestita dijela stanovništva, imamo čitati bez sumnje kao vjerodostojan izvor za upoznavanje, kako s hitnijim događajima, odnosima među konfesijama, tako i sa svakodnevnim nedaćama običnoga puka.

* * * *

Ovom prigodom donosimo Zirdumov proslov o Blažu Jošiću i izbor od 11 dosad neobjavljenih pisama. Pisma oslikavaju Bosnu iz početka druge polovice 19. st. Jošić, kao i ostala franjevačka mu subraća svoj život i djelatnost procjenjuju mjerilima fizičke, društvene i crkvene zbilje u kojoj žive, bez mnogo iluzija i ograda; *sapienti sat*⁸, pisma su sama dovoljno sugestivna. *Lector, delectaberis*⁹

* * * *

Dr. sc. fra Andrija Zirdum

ČETRDESET ŠEST PISAMA FRA BLAŽA JOŠIĆA

Fra Blaž Jošić (Rapače, 2. III. 1820. - Kraljeva Sutjeska, 24. XII. 1868.) sredinom 19. st. bio je jedan od vodećih bosanskih franjevaca: kršćanski, kulturni, društveni i politički djelatnik.

Osnovne pismenosti stekao je kod mjesnog župnika, a daljnje školovanje nastavio u Kraljevoj Sutjesci, gdje je 1835. stupio u franjevački red. Filozofski i teološki studij pohađao je 1837.-'42. u Vesprimu te ga s odličnim uspjehom završio. Sljedeće je godine bio ređen za svećenika.

Poslije je bio učitelj novaka u Sutjesci, gvardijan u Đakovu, gdje je 14. siječnja 1853. g. stiglo prvih šesnaest studenata na filozofsko-teološki studij. Jošić ih je, kao poglavar, 1854. potaknuo da osnuju »Zbor redovničke mladeži bosanske«, odobrio njiov statut, a poslije ga i pomagao. Nakon Đakova ponovno je bio odgojitelj i profesor u Sutjesci, tri godine župnik u Zoviku, član provincijske uprave te provincijal Bosne Srebrene 1863.-'66.

⁵ tj. knjigu, pismo

⁶ pretor (pretur) - starješina, poglavar

⁷ pokvarenjaci, varalice

⁸ pametnome dovoljno (ovdje: motivacije - za čitanje)

⁹ čitatelju, zabavit ćeš se

Nakon smrti biskupa Sebastijana Frankovića vršio je službu apostolskog provikara. Zbog spora koji je nastao oko biskupove ostavštine i nejasnoća glede provincijskog sabora 1866. g., doživio je brojne neugodnosti te je zbog toga blizu godinu dana morao proboraviti u Rimu. Odatle se teško bolestan vratio u Cernik pa u Kraljevu Sutjesku gdje je umro u 49. godini života.

Blaž Jošić spada među istaknute pjesnike, latiniste Bosne Srebrene. Pod utjecajem iliraca onoga vremena na latinskom jeziku pjevao je ode, elegije i druge prigodnice. Sam ih je tiskao šest, a dvije su objavljene nakon njegove smrti.

O Jošiću se dosad govorilo i pisalo uglavnom kao pjesniku koji je zabilježio neke značajnije i svečaniye zgrade iz života Provincije. Međutim, tragajući za ostavštinom bosanskih franjevac iz druge polovice 19. st. - osobito za njihovim pismima - najviše pisama (125) pronašao sam baš od fra Blaža Jošića. U djelo *Pisma bosanskih franjevaca 1850.-'70.* (Plehan, Slovoznak, 1996.) uvrstio sam ih 79, a sada objavljujem preostala. Jezik sam ostavio netaknutim, a u pravopisu sam ponešto intervenirao kako bi širem krugu čitatelja tekstovi bili razumljiviji. Objašnjenje nekih nejasnih pitanja ili manje poznate osobe, mogu se pronaći u spomenutom djelu.

Pažljiviji će čitatelji i istraživači opaziti kako je ovaj aktivni Tuzlak surađivao s mnogo svojih uglednih suvremenika, kako je bio široko zauzet te kako njegova sačuvana pisma i drugi brojni izvori pružaju dostatno građe za novi i širi pristup liku i djelu fra Blaža Jošića.

* * * *

Pismo fra Andriji Glavadanoviću u Fojnicu u kome ga obavještava o vijestima koja mu je Ivan Franjo Jukić poslao iz Rima i moli ga da Fojničani pomognu Jukiću.

Reverende pater definitor! Pater benigne!¹⁰

Vaše pismo priugodno s veseljem jesam prošio, osobito mi milo bijaše razumiti da imam od Jukića haber i jedva sam dočeko fra Nikolu da mi ga teslimi¹¹ i da vidim Stoje, kako li e?

On piše 7. septembris iz Rima ex conventu aracelitano.¹² Tuži se najviše na svoju bolest; u Stambolu je bio 25 dana u astahani, i od Pašalića po intemunciu¹³ bečkom dobrom, veli, domorodcu i Hrvatu Mihanović, izbavio seje do turaka¹⁴, pak 14 dana bio je kod patrike armensko-katoličkog i ondale po vaperu francuzkom za deset dana i toliko noći, došo u Civita Veciu, odatle za dan u Rim i, evo, veli, prie četri dana, jedva posli osam miseci, sv. misu reko. Na nogu i ruku otvorile su mu se kraste nekakve i još u Stambolu srdobolja popala ga je; bolest i siromaštvo, veli, najviše me tare. Ovdí ništa ne znam, kaže, osim moje tuge i nesreće. Uzroka, veli, moga progonstva ne znam nikako; to mi najviše jade zadaje. U Stambolu ni na kakav sud nisu me izvodili, samo patriki reko je ministar exter. negotior.¹⁵ Ali- paša, da je volja Omer-pašina da idem u Rim, jerbo u Bosni nie mi sigurno zasad pribivati od turaka porad priateljstva s Omer-pašom.

Opisuje ukratko žalost, koju je imo putujući bolestan, jerbo, veli, u tri šahta noći natovarili su me kao trupinu na konja, kad je pošo iz Saraeva. Za njim 25 popova i dva vladike u Stambol došli su; nu zašto, ne znam, kaže.

Ište i moli pomoći od svakog tko ga u nevolji može pomoći. Ondi da će više vremena proboraviti, ako mognem vrući zrak, veli, podnieti. Pozdravlja sve, ništa ne zna što se amo radi.

¹⁰ Poštovani oče definitore, mili oče!
uruči

iz samostana Aracoeli
' poslanik Rimske kurije u Istantulu

J turčin=musliman
⁵ ministar vanjskih poslova

Ja sam mu odma počeo pisati i nešto ću mu poslati pomoći ovdi od bratje sakupljene. Drugo važno ne ima ništa, niti, veli, može sve opisati od bolesti, a mogo bi čitave knjige sastaviti.

Ja nikako planum¹⁶ ne begeništem patra kustoda¹⁷; mi ćemo se brinuti za naše đake, a tko hoće drugačije, dobro; neka mu je prosto. Mi se nećemo igrati s glavam našim.

Ništa još iz Posavine ne imamo, ja pogledam momka, što je s njima otišo, svaki dan, al ga još ne ima. Kad što bude, javit ću.

Pozdravite svu časnu bratju; gvardiana, kustoda, starog Jakovljevića, Baltu obaška. Vi pako da ste mi najzdravii i ljubeći s. desnicu ostajem

Sutinska die 8. octobris 1852.

Vaš

fr. Blaž Jošić

* * * *

Pismo odvjetniku Andriji Torkvatu Brliću u Brod. Brlić mu odgovara da mu pošalje mjere kabanica pa će ih u tvornici naručiti.

Visokocienjeni i mili priatelju!

Odavna željno izgledani Vaš list, preksinoć sam primio i jučer rano pošlo sam po Martinu, ovdašnjem slugi, pisma oba u coopertu metnu drugu, gosp. Botiću, koi je iz ruke u ruke istom virno prido. Nu budući po običaju strašno u Đakovu blato, nisam mogao sam odnieti i pridati mu. Drugu priporuku i pozdrav gosp. Regenu sam sam izručio. Biskup je primio svidočanstvo i pismo Vaše iz Karlovca i isto svidočanstvo već u Beč odpremio zajedno; biskup Vam je, veli, vlastoručno piso i naznačio 400 for. sr/ebra/ da ćete primiti, samo Vi to pismo potražite čim prie na pošti jerbo oni nisu znali upraviti kuda, nego su nadpisali da čeka na pošti. Dakle, tamo ga odma potražite. Regen Vas pozdravlja i moj drug Filip Kuna.

Kad će biskup tamo poći, ništa se ovdi još ne zna. On bo nie još nikakva poziva primio, osim što je iz novina čito, da će biti biskupi pozvani u Beč. Zato nit se sprema, nit zna hoće li ići i kada.

List Vaš nie pod recepisom¹⁸ nikakvom, ali ipak sigurno je došo. To je na odgovor.

U Brodu, kad smo se rastali, u onoj hitnji, ja zaboravi izmieriti kabanice za kišu i pridati laiku, al najposli što bi je i mjerio. Vi dobro znate stas našeg provinciala Martina¹⁹. Uzmite odprilike jednog čovika ko njega, pak po njemu neka odma i što prie načini se kabanica suprot kiši. Druge dvi nek budu zajedno pol cipele dulje i četvrta gotov cipelu dulja od prve. Eto Vam mjera! Ta nie baš potreba da se uprav dlaka u dlaku gleda. Samo to jedino priporučite u plećima da bude široka i ozgor kud ruka ulazi prostrana, da mogu aljine bosanske ove stati i rukavi samo doli pri dnu kolikogod mogu se načiniti uži. Pak tako sve četiri, ol i pet načinite.

Nego mi, molim Vas, pišite kad se pogodite, koliko Vam treba novaca da pošaljem, ako i peta bude. Vi se pogodite najpri i dobro suzbite Švabu, jerbo su moja i Karauline bilo po 30 for. al kolike su to duge i široke, velikog smo mi rasta; ta nijedna ne treba da bude kolik moja dugačka, a ne bi ni moja tolika trebala; dosti bi bilo da samo koljena pokrie, ipak reko po 30 for. koštale su, al to je platio Šunjić, nije se htio cienjkati a još bi se moglo ostaviti pet-šest for.

¹⁶ plan, program

¹⁷ oca provincijskog vikara (Lovro Karaula)

¹⁸ priznanica

¹⁹ fra Martin Nedić

Samo Vam vruće priporučujem da bude što prije gotovo, jerbo mi provincial i njegov sekretar prokopaše oči pišući, kamo kabanice, zar se u Dunavu raztopiše, ovo je bilo, ono seje svilo i, kako budu gotove, upravite ji amo po vaporu do u Osek na p. o. gvardiana Marka Kalassanovića etc.

Drugo uzput, ne bi l' mi našli pečatića pod ovim slovim S. N. jedna kutica, S. K. druga, I. D. treća, dakle, kutice i različite farbe nek su, pošto budu, pišite, ja ću Vam novce po biskupu kad pojde poslati, oli po pošti. A sad imate 100 for. sr., majstor kad bude s kabanicam gotov, izplatite ga a ne prie.

Nova Vam ništa ne imam javiti, nego svaki dobar uspieh u Vašim zauzetiem želim Vam i od Boga prosim. Pozdravite gosp. Naču /Vatrosalva/, brata, i sve naše priatelje i iskreno Vas celivajuć jesam,

u Đakovu dne 28. sičnja 1856.

Vaš iskreni priatelj

fra Blaž Jošić, gvard.

P.S. Ne smiem Vas napastovati, znam da imate dosti posla svoga, al kad bi znao pošto su molitvene knjige: *Manuale Catholicorum*, *Memoriale vitae sacerdotis*, et *Hebdomada scmcta*, pošlo bi Vam novce da mi za klerika nekoliko exemplara pošaljete, ako ne prie, barem kad naš vrstni p. Filip Pašalić amo pojde. Piso mi e iz Krakova i, evo, danas istim putem preko gosp. Pavića, odgovaram mu. Da ste mi zdravo!

* * *

Pismo odvjetniku Andriji Torkvatu Brliću u Brod. Brlić mu 2. veljače 1863. odgovara i napominje da mu nabavi medvjedu i nekoliko vidrinih koža.

Specialis ac generose Domine!

Svevišnjemu hvala, ja sam prebrodiv mloga blata, brda, rieke i doline zdravo došo u moj dom ovih dana, i evo odma hitim Vam se javiti i uljudno Vam blagodariti na Vašemu milostivom, dobrom i otčinskom svagda pričekanju i ljubavi. Moja Vas, dragi moj Andria, duša i srdce nigda zaboraviti neće. Bog Vas pokripio u napridku za opću korist domovine. Novog Vam ništa važna ne imam javiti, a još uprav nisam se ni odmorio nit sam pera nanovo zarezo, da Vam se u širemu javim, nego ovo samo kano putnički dragovoljno primite.

Ovdi sam već zatekao novine *Pozor*, za koje Vas i opet najponiznie molim da mi jih šaljete i to koliko je moguće da brojevi ne fale, jerbo u ovim dosad zaisto ostalo ih je mnogo pak mi je žao da će mi krnjava ova čest²⁰ godine ostati.

Drugo, molim Vas, mili gospodine, da biste na ime moje uprav predbroili novine one u Požegi izlazeće i *Slavonac* zvane, pak nek nam uprav i točno idu poštom. Ja bi sam odma piso, al sad ne mogu novac postali, ne imamo po komu, nego Vi platite, a ja neću ostat dužan, dok se samo prigoda dobie zasigurno novce postali.

Ja sam nastojao i tražio jednog dječaka da Vam ga pošaljem, kako ste mi priporučili, nu ne mogo nikoga skloniti, zato mi oprostite, što Vam želje ne mogu ispunit.

Ako je i kasno, ipak iz dna srдца moga čestitam Vam, Vašoj dobroj i blagoj gospoji i nevinom sinčiću Krešimiru početak započete jur godine! Bog Vam mili vazda bio u pomoći i u svih trudih i poslovih Vaših blagoslov Vam svoj neizcprljeni podielio i od svih dušmana štitio vazda! a najposli nabroio mnogo ljetah za opću korist domovine, slavom blaženstva na nebeski okrunio! Bog Vas s milom gospojom na mlogaja ljeta poživio! i veselje svog sina dočekati zdravo i veselo! Amin!

(siječanj 1863.)

(fr. Blaž Jošić)

²⁰ dio

Pismo, nakon izbora za provincijala, biskupu Josipu Jurju Strossmayeru.

Priuzvišeni gospodine!

Priznajem i iskreno ispovidam, da nisam vridan ni pogledati u Vašu preuzvišenost a kamoli s istom govoriti, al me poznata ona dobrotu i otčinska ljubav, koju sam više put sreću imo kušati, slobodi ter se usuđujem, ljubeći pastirski sv. prsten i celujući stope Vaše preuzvišenosti, ovim poniznim pismom i sa sinovskom podufanosti pristupiti pred pogled milosredni Vaše preuzvišenosti, ako bi mogo zaslužiti.

Uzimam slobodu, preuzvišeni gospodine, javiti Vašoj preuzvišenosti da su častni otc i ove Bosanske državice, pod presedništvom velečasnog ota fr. Ante Tuzlančića, kao generalova zastupnika, izabrali mene slabog i neumetnoga za provincijala ove Bosanske redovničke državice, koi sam se svakako opiro i branio da bi me minilo ovo breme.

Preuzvišeni gospodine, posli Boga, sve moje i jedino ufanje stavljam u Vašu preuzvišenost, da će me ona rukovoditi, svietovati, karati i opominjati, štogod za opće dobro ovog krstjanskog puka i Reda našega, a ujedno pita me nada da, kako je dosad Vaša neumorna preuzvišenost branila ovu Državicu i sinove sv. Frane pod plašt dobrote svoje primila, da će i odsad svagdi nam biti pravi i jedini otac, komu nigda zadosti ne možemo se zahvalni ukazati.

Za izraziti kolikogod samo čuvstva srca našega, koja ova Država u grudih svoji goi, prilazem ovdi zahvalno pismo definitoria celog, sinovske odanosti, koju u Vašoj preuzvišenosti svi skupa polažemo i molim, dostojte ga primiti običnom i prirođenom si blagostju.

I blagodarnu svetu desnicu ponizno klečeći i celujući svako dobro, osobito dragocinjeno zdravlje od Svemogućega i svagdanjim mojim molitvama proseći usuđujem se imenovati i nazvati, Vaše preuzvišenosti

nedostojni sin i sluga,

fr. Blaž Jošić, m. p., provincijal
U Sutinski dne 29. travnja 1863.

* * *

Pismo odvjetniku Andriji Torkvatu Brliću u Brod. Jošić ga obavještava o svome izboru za provincijala te sastav nove provincijske uprave.

Visokocienjeni gospodine!

Uzimam slobodu javiti Vašem gospodstvu, da su me na 20. ovog častni otc i na kapitularnom skupu izabrali za provincijala ove bosanske redovničke Države, koje teško breme nie za moih slabih udah, nit ja imam potrebitoga nauka za moći upraviti s bratjom mojom od mene boljom i naučnom, al' volji Božioj i staršinah mojih nisam se mogo oteti, i posli Boga uzdat ću se vazda u take priatelje da me svietuju i upravljaju da mognem onako postupati kako će biti na slavu Božiu i na spas duša sviu nas, zato se i Vami, mili i dragocienjeni moj Andria, vruće priporučujem da mi budete onaki priatelj ko što ste mi dosad bili, od prvog časa, odak se poznadosmo, i da mi u pomoći budete opomenom i gdi bude potreba mogućom obranom a ja ću s mojom bratjom vazda Vam zahvalan biti.

Ja ću biti također tako slobodan pak ću Vas moliti da mi u opremanju pisama, knjiga i novina budete na ruku jerbo se u Vas mogu pouzdati, a znate da ne imam se na koga drugog osloniti, budući ono fratara u manastiru stari, neće se nikakva posla da prime. Dakle, najpri

molim Vas, da ovo pismo u Rim primate na poštu, erga retur receptis²¹, a ja ću receptis platiti što bude koštati. Ako knjige iz Zagreba stignu, javite mi, ol'ji odma po trgovcima do u Saraevo na Pepu Kezića odpremte.

Vaš list od 13. travnja primio sam, kožu ću, dok prigodu dobiem, poslati; ovd' je kod mene, uzdam se da ćete biti zadovoljni. Nu za novce lako ćemo, samo Vas molim da Vi tamo novine podižete pak ćemo viditi račun. Odma sad predbroite i pošaljite za *Pozor. Narodne novine*, koje dolaze jur amo, al' n'iesu plaćene za ovu godinu 1863. Po isti način *Katolički list* platite, ali *Katoličkog lista* sve brojeve od 1. januara 1863. nek pošalju do svrhe godine i to pod ovim nadpisom: Častnom otcu Mihovilu Gujiću, upravitelju samostana u Fojnici, u Bosni, per Brod, Busovača. I budući da će te sve troje novine koštati, čini mi se, 38 for. 30 nov. brez pošte, da Vam n'iesam dosadan, evo odma ovd' uklapam odma 35 for. aus. vridnosti. Molim, javite mi jeste li primili.

Novog Vam ne imam šta javiti, nego želeći Vam svako dobro, pozdrav dostojte se srđčani prikazati Vašoj gospojoj, jesam

u Sutinski na 30. travnja 1863.

Vaš iskreni štovatelj

fr. Blaž Jošić, državnik

P.S. Ako bi želili znati i druge starešine naše Provincie, evo Vam ji napominjam pak možete, ako Vam se svidi, i u *Katolički list* poslati.

Provincia redovnička Bosne Srebrene nazvana, po starodrevnom običaju svoga Reda, imala je kapituo svoj na 20. travnja t. g. u samostanu sv. Ive Krstitelja u Sutinski i pod presedničtvom velečastnog o. fra Ante Tuzlančića, komisara i zastupnika generala Reda male bratje serafmske; izabrani su za starešine iste Provincie znatnom razlikom glasova i to: za provinciala o. fr. Blaž Jošić; za kustoda, čuvaoca, o. p. fr. Marko Bošnjak; za difinitore iliti dovršitelje: oo. fra Domin Ćure, fra Mijo Gujić, fra Filip Bošnjaković i fra Frano Curić, za tajanika fra Blaž Dominković.

Po samostani i po župah bilo je manje više promiena, al' nie vrmena ovd' navoditi. Ovo samo dajem Vam na znanje.

Gospodine Andria! Sve Vam zaboravim javiti da ja još n'isam primio odgovora, je li ono 40 for. primio Odoricus Balazsević u Nitriu, poslati zimus. Deder Vi pitajte pošte i, jeste li retur receptis primili da znamo samo da su došli novci, više ništa. A sad sam i ja piso; ćut ćemo je li nie li primio. I da ste mi zdravo!

* * * * *

Pismo nekom studentu u Mađarskoj.

Venerande frater!

Tvoje pismo od 20. maja primio sam ove najposlidne pošte i svaka razumio. Ja ne mogu dokučiti kud Vi trošite tolike novce tamo? Sve se tužite i plaćete da ne imate; to se ne može Vami nadavati, a odakle bi se moglo toliko slati? Gdi e ta kasa iz koji bi se moglo vaditi, koliko Vi tamo možete potrošiti? A, evo, da ima, ne bi T je davno nestalo, pak šta onda?

Ja sam sve prigledav račune našo, da si Ti već dosad dužen oko 15 dukata. Nie to mala summa i šala. Odkle ćeš Ti to vratit i kad?

Poradi šta, ja vidim da se Ti ne možeš tamo uzdržavati i toliko trošiti, odredio sam da Te amo pozovem i da se što prie ređiš pa onda ajde odužuj se kako znaš i zato, kako examina svršiš, pridruži se Augustinu Oršoliću i Grgiću, pa ajde amo. I jest bolje da tamo drugoga metnemo i za Te je dosti tude, jerbo se ne ima odakle slati više i davati. I ja sam bio u

Madžarskoj pak nisu mi moje starešine ni pare pule²² dale, a Vami se dosti daje pak ne pristajete iskati.

Dakle, vrati se amo, jerbo mi imamo potrebu od misnika, buduć da nam sve mru. Eto za šet miseci umro je fra Mato Mikić²³, fra Ivo Buzuk i, evo, sad na žalost svi nas, fra Frano Maračić umro je na 25. maja. A čujemo da su još dva paroka bolesna i jur opremljena i svaki dan pogledamo kad će žalostni haber stignuti.

I želeći Ti svako dobro jesam,
u Sutinski na 4. juna 1863.
fr. Blaž Jošić, prov.

P.S. Si pro viatico Tibi necessarium fuerit aliquid mutuandi, roges R. P. Gvardianum, quatenus hane gratiam Tibi prastare velit, et eidem in Tuo huc adventu recompensabimus, quia pro nunc facile non est expedire juvamen.²⁴

I odma mi javi kad odatle misliš poći, da tamo drugog spremim da miesto nie prazno, a Ti amo pohiti odma posli examina da se što prie možeš rediti i moralu učiti da do zime mogneš i jurisdictiu uzeti.

* * * *

Pismo bisupu Jusipu Jurju Strossmayru u Đakovo.

Priuzvišeni gospodine, neprocijenjeni otče naš!

Ne imamo zadosti ričih koim bi opisali veselje uzrokovano po visokopočitanomu Vaše priuzvišenosti odgovoru na ponizno naše iz kapitularnog sastanka pismu. Otcim, koim god sam ga priopćio, srdee i pamet uzdigav gori; zavapili su zajedno sa mnom: Bože milosrdni, poživi nam dugo ovoga otca i majku i priobilato iz hazne tvoje nadari ga svagda! Mi Vam vazda zafalni sinovi ostajemo, preuzvišeni gospodine!

Drugo Vaše priuzvišenosti pismo od 20. svibnja tekuće godine iz Broda na me upravljeno, upalo je u njeke nevirne private ruke i po njekom rišćaninu istom ga jutos primi, sa začuđenjem moim, i hitam dužnosti mojoj odgovoriti.

Ovih baš dana bio sam s našim prisvitlim gosp. vikarom apostolskim Frankovićem²⁵, koji mi priobći da ste i njemu u ime Suline pisali, i on veli da će Vam predstaviti jednog redovnika, ali oni će mučno otići tamo. Zato, priuzvišeni gospodine, imajte mene ogovorena a i ja potražiti ću odma koi bi se primio toga posla, premda i mi dosti imamo potrebe od misnika, ali ipak Vašu želju rad bi ispuniti; i, evo, danas pišem jednomu, bi li otišo, pa ću odma, posli nego mi odgovori, Vašoj priuzvišenosti javiti. A meni je žao da o. Nikola²⁶ nestalan je tako, pak obećati a sad ne otići onamo.

Budući da pošta iz Saraeva samo jednoć, i to subotom, odlazi u tjednu, ovo Vam hitim javiti i osobnu poštu do u Brod odpremam za dati Vašoj priuzvišenosti kako želi odgovor u ime Suline i to da se malo ustrpiti dostoi.

I sa strahopočitanjem celujući pastirski prsten i ponizno proseći sv. blagoslov usuđujem se podpisati.

Vaše priuzvišenosti nevridni sluga, u
Sutinski na 14. lipnja 1863. fr. Blaž
Jošić, m. p., državnik bosanski

²² pula, pulija - sitan novac; puce, kopča.

²³ sutješki ljetopisac

²⁴ Ako je za Tvoje putne troškove potrebno nešto uzajmiti, zamoli o. gvardijana, kad već on hoće milost dati, a njemu nakon Tvoga dolaska namiriti ćemo, jer sad nije lako poslati pomoć.

²⁵ biskup Sebastijan Franković

²⁶ fra Nikola Sokčević

Pismo odvjetniku Andriji Torkvatu Brliću u Brod.

Mili i dragocijenjeni gospodine!

Iz Bosne je pobjego i prišo tamo privarom fr. Bono Ivić, bivši njegda na Pleanu parok, pak budući on u velikom dugu, ovdale je uteko da ga dužnici ne bi uafstili i zatvorili i zato, boim se, da i tamo koga ne privari. Ovim pismom opazne Vas činim i opominjem da na ime naše, ol ovog manastira, ol Provincie, ol moje nitko mu ništa u zajam ne daje jerbo mi nećemo odgovarati za njega, kog kano granu osiečenu od ove Države držimo, budući brez znanja svojih starešinah, ostaviv svoje miesto, tamo pobjego. A da ne bi posve duše izgubio, pošlo sam mu dopušćenje da se može odrišiti od apostasiae i da može barem misu govorit, ako hotio.

Možete Vi potajno i drugim priateljima priopćiti njegovo stanje da ne bi koga guja ujela, a Vi znate njegovo vladanje. Nu zatvorit ga nie amo bilo moguće, a podnio je svoju pokoru, pak eto i sad mora biežati glavom po svijetu.

Evo Vam, mili moj gospodine, pri putu biližim, buduć sad pisma dobio, posli nego sam na Vas jur piso, da samo znate, a kako reko možete i priateljima ovo priopćiti, da ga se znaju čuvati. Nu da on samo ne zna što sam ja Vami piso. Osobito opomenite gosp. Stevu Bogdanovića da ga ne bi privario.

Novog važna amo ništa. Sutra na teški moj put polazim i liepo Vam zdravlje želeći jesam,

u Sutinski na 24. augusta 1863.

Vaš iskreni štovatelj i priatelj

fr. Blaž Jošić, m. p., prov.

P.S. Dragocinjeni Andria! U posljednjim brojem *Narodni novina* čitamo na svrhi u oglasim: Brzo, sigurno i ubitačno trovilo štakora etc.

Molimo Vas, da biste nam dobrotu učinili i dobavili iz Zagreba poštom dva ol tri grnčića, kako ondi veli se, uprav od Gracijana Mihića, pak amo uprav pošaljite u Stutinsku na p. o. gvariana fra Domina Cureta, ol na me, pak ja, ako i ne budem ovd, on će otvoriti. Nu da nam bude lazum²⁷, da nam način kojim se upotrebljaje poštaljete ujedno. I da ste zdravo i opet!

* * *

Pismo odvjetniku Andriji Torkvatu Brliću u Brod.

Visokocinjeni i primili gospodine!

Tandem aliquando²⁸, evo i meni stiže službeno od Propagande da je zbilja Vuica naimenovan biskup ili vikar apostolski u Bosni.

Ja Vam ovi put ništa drugo ne mogu pisat, buduć mi poslovi ovih dana ne dopuštaju, nego to samo kano novost, i uz to šaljem Vam kopiu pisma Propagandina u ime toga. Nu ja ću Vam opazke moje, buduće pošte, ako Bog da, poslat i razloge dovest kako Barnabd laže.

On se poziva na moje pismo. Ja ću Vam iz istog pisma javit što sam piso i iste riči navest, nek se on prid svetom stidi.

Dakle, što nam dalje treba radit, i opet za svijet pitam i molim. Njega ne ima još u Bosnu, a mislim prie nego će izaći, da će mi se javit, što bi mu ja onda odgovorio? Čujem odsvakle da je on natjeran da se primi; u zo čas po se, Bosne, al naće odpora, ako i ima koi će mu se ulizivati.

Ovo Vam u hitnji javljam i svako Vam dobro želeći jesam,

²⁷ potreban, potrebno
²⁸ konačno, jedva jednom

u Sutinski dne 9. veljače 1866.
Vaš iskreni štovatelj Jošić, m.p.

N.B. Kopiu otu zadržite, nek možete savnit što ću Vam ubuduće pisat, nu sad se možemo na žurnalistiku obratiti ja mislim; ostavljam vami na rasuđenje i radnju. Molim, ne zaboravite se Bosne žalosne!

* * * *

Pismo odvjetniku Andriji Torkvatu Brliću u Brod.

Primili i dragocinjani gospodine!

Nemojte se čudit današnjem datumu i patenti²⁹, kako ju mi zovemo, ona je davno morala Vam u ruke doći, al Vam uzrok malo napomenu, sietit ćete se.

Imam Vam pak još čudnovatu novost javiti; iz Rima primio je Cure, definitor, jedno pismo od svog prijatelja, onamo lektura, koi ad 11. i 12. veljače veli da se još ne zna tko je naimenovan biskup u Bosni, i još ga vele ne ima. Premda meni ad 13. jan. javi jur Barnabo.

Vuica je veli nuden, no on nepovoljno ostavlja svoj biskupat i veli neće u Bosnu. Drugo pismo privatno veli: da je Vuica bio u Rimu otajno i kano nezadovoljan otišao je učiniv poslu Sv. Stolu. Dakle, kako sam Vam jur javio, otišo je u Carigrad ferman pri uzeti, a onda u Bosnu cum triumpho doći. Ele, od njega amo još nikakva drugog glasa ne imamo.

General Reda piše meni, piše svom komisaru, ali od Vuce ništa ne spominja, i kano da ništa ne zna, veli; quousque non fuerit denominatus vicarius apostolicus³⁰, a piše u februaru. Zato ja sam piso jur generalu da sam dobio od Bamaboa pismo i naimenovanje biskupa bosanskog, Vuce, kom je pridata potpuna oblast etc., da vidim šta će on na to odgovorit.

Kod nas je sada najviše posla, da nam kapituo izajde sretno, al tako su stvari zamršene i poremećene, da nije moguće pogodit kako će bit. Ja sam njegda bio simplex pater³¹, i već bi unaprid znao kako će izpast, a sad koi imam votum, ne znam kud bi udario; koi bi bio za starešinu, neće da se primi, jerbo mu je žao ostavit župe a doći u manastir, a koi nie za tog, oni kopa i nogom i rukom: eto muke, bit će baš ko na saboru zagrebačkomu. Naš dakle kapitulo bit će u Fojnici na 24. aprila, ako ne bi došo i štogod pomeo Vuica, kog samo pogledamo gdi će se javit.

Novieg važna ništa. Pozdrav i opet gospoji i diečici i želeći Vam svako dobro jesam

(Sutjeska, 8.3.1866.)

fr. Blaž Jošić, m.p.

* * * *

Pismo fra Grgi Martiću u Sarajevo.

Dragi Grgure!

Liepo Vam hvala na čestitki Alleluje, koje i ja Vami iz dubljina srдца odvrćam, želeći da ga zajedno na nebesi zapjevat mogremo!

Ja Vam ne imam kad opisivat što se u Stambolu radi od naših stvari, nego evo Vam original Radošev³², pročitatje, promozgajte pak mi ga vratite.

Ja mislim da bi sad najbolje mogo pomoći francezki konzul s vezirom. Dakle, Vi koliko Vam pamet doseže, predstavite jim. Propaganda je sad uvriđena; mučno će nam zadovoljit, ne budući koi bi ju naputio ol kod sv. Ota drugačie prodro.

²⁹ dopuštenje, dekret
³⁰ dokle ne bude bio imenovan aposloski vikar
³¹ jednostavni franjevac
³² fra Josip Radoš, dušobrižnik u Istambulu.

Je li štogod u ime Vuice došlo veziru i kakvo je pitanje na koje, evo, Radoš proziva?

Nu da Ti je razumit za opravdanje njegovo, evo Vam stvar javljam. Menije general piso, da se je Propaganda tužila na naše fratre u Stambolu i pito me je za izviestje i što će Propagandi odgovoriti. Ja sam opiso i branio našu bratju, a znam tahmina³³ odakle je i tužba došla - od jednog špiona Albaneza - a oni su sad poslali mi liepo svidočanstvo od archiep/isko/pa, koje u knjigi spominje, dakle, to je odgovor na tužbu. Što sad misli vezir u ime Vuice?

Komisar odlazi sutra u Kreševo, al ne znam kojim će putom. Ti otidi k njemu u Kreševo koi dan, neće Ti škodit, ako uzmogneš, pak ćeš možebit čuti što je iz Rima na Vašu interpelaciju³⁴ došlo, što li e odgovorio. Meni uprav nije odgovor poznat; al šuti da si što od mene čuo.

Novo ništa, nego želeći Vam svako dobro, iskreno Vas celujući jesam,

Sutinska die 3. apr. mane³⁵ 1866.

Vaš Jošić

Uvod i izbor pisama: Alen Matošević^{33*}

J; vjerojatno, valjda, približno

JEZIK PAVLA POSILOVIĆA

Franjevac Pavao Posilović (Glamoč, 1600.- Rama, 1653.), član franjevačke provincije Bosna Srebrna, napisao je dva višekratno izdavana popularna nabožna djela: *Naslađenje duhovno* (1639., II. izd. 1682. bosančicom, latinicom 1705. i 1756.) i *Cvijet od kriposti* (1647., II. izd. 1701. bosančicom, 1712. i 1756. latinicom), jezikom koji on naziva "ilirički aliti slovinski". Za *Cvijet od kriposti* u podnaslovu se navodi da je "izvadjen iz jezika latinskoga..." a sadrži "i mnoge druge stvari duhovne nadodate po fra Pavlu Posiloviću", što bi trebalo značiti da je preradbom nekoga od mnogobrojnih latinskih djela iz niza tzv. cvjetova uz kompiliranje vlastitih sadržaja nastao taj tekst. Za *Naslađenje* je pouzdano utvrđeno da je nastalo prilagodbom i preradbom djela Bartolomeja Cambija (1558.-1617.), izvrsnoga propovjednika i plodnoga pisca, te Bartolomeja D'Angela (1475-1587.). Oba pisca-uzora pisali su propovjedničku književnost, njihova su djela doživljavala zbog svoje popularnosti brojna izdanja, a bila su sastavni dio lektire i hrvatskih svećenika, o čemu svjedoči njihov nalazak u primorskim samostanima (Kolendić 1915: 198-199).

Činjenica da Posilović nije originalno stvarao nego prevodio i prerađivao popularna djela inozemnih pisaca nije nikakva njegova posebnost već zapravo opće mjesto u cjelokupnoj franjevačkoj književnosti 17. i 18.st. Time se ni ne umanjuje njegovo značenje najprije stoga što se pojam prevoditeljstva u njegovo vrijeme bitno razlikuje od suvremenoga. Predložak najčešće nije kompletno i dosljedno preveden, već je služio kao izvor iz kojega pisac uzima dijelove prema vlastitoj zamisli, dodaje pojedine vlastite tekstove i tumači neke postavke u skladu s namjenom svojega djela i prema potrebama čitateljstva za koje piše.

Za *Naslađenje* je P. Kolendić od poglavlja do poglavlja utvrdio što je Posilović preuzeo, što dodao kao vlastiti tekst, što preradio, tako da u tom smislu nije potrebno ništa objašnjavati (Kolendić 1915: 202-217).

Cvijet od kriposti slijedi shemu tipičnu za propovjedničke tekstove franjevačke književnosti, što znači da se svako poglavlje bavi jednom određenom krepošću: ljubavlju, prijateljstvom, zavišću, lakomošću, vjernošću, ohološću, čistoćom, poniznošću itd. u kojem se - uz citate iz filozofskih, teoloških i književnih djela, te Svetoga pisma - nalaze i Posilovićevi komentari. Svakom poglavlju je dodana tzv. *prilika*, primjer iz nekoga nabožnoga djela, najčešće iz *Života svetih otaca*, kojom se želi čitatelja poučiti kako treba određenu krepost prakticirati, što se događa onima koji slijede nauk vjere o krepostima, a što pak onima koji se o nauk oglašuju. U tom smislu Posilovićev tekst neodoljivo podsjeća na Divkovićeve *Besjede* i *Sto čudesa*, pa bi se gotovo sa sigurnošću moglo reći da mu je Divković bio uzor i oponašani model.

Da je književnost toga tipa imala svoju publiku, govore nam ponovljena izdanja Posilovićevih djela. Unatoč očitoj popularnosti danas o Posiloviću znamo samo ono što govori Rešetarov članak *Posilovićev ikavsko-ijekavski govor* i Kolendićeva rasprava (Rešetar 1928/29: 83-87, Kolendić 1915: 168-217). Te davne godine objave članaka u suodnosu prema našem vremenu bolno su svjedočenje o neinteresu za djelovanje pojedinih bosanskih franjevačkih stvaralaca.

Posilović pripada krugu bosanskih franjevačkih pisaca 17.st. i ima važno mjesto s obzirom na utemeljenje književnoga jezika kasnijih franjevačkih književnika. Istodobno, budući da dolazi nakon Bandulavića (1613. I. izdanje *Pištola i evanđelja*), Divkovića (1611. *Nauk krstjanski*, 1611. *Sto čudesa*, 1616. *Besjede*) i Matijevića (1630. *Ispovjedaonik*), njegov se jezik mora određivati prema njihovu jeziku jer je očigledno da se u oblikovanju vlastitoga književnoga izraza oslanjao u znatnoj mjeri na svoje prethodnike. Opis jezika kakav možemo apstrahirati nakon raščlambe Posilovićevih djela dopunjava naše spoznaje o zakonitostima nastanka jednoga književnoga jezika i njegove uporabne norme. Posilovićev se jezik odčitava kao sažetak svega što je u bosanskom franjevačkom izrazu postojalo i živjelo do njegove pojave.

Već površan pogled u Posilovićeve tekstove otkriva da se radi o konzistentnom jezičnom izrazu razumljivom suvremenom čitatelju, stilski iznimno zanimljivom, sadržajno pak najbližem Divkovićevu pripovijedanju i propovijedanju.

Budući da se radi o prijevodno-kompilacijskim tekstovima, određene jezične odlike se mogu očekivati, prvenstveno na sintaktičkoj razini, dok leksički i fonetsko-morfološki sloj predstavlja prosjek franjevačkoga izraza prve polovice 17. stoljeća, posebno, i prosjek štokavske pisane prakse, općenito.

Posilovićev jezik, nadalje, možemo odmjeriti prema njegovim latinskim i talijanskim izvorima koji su mu posredovali stanoviti broj sintaktičkih odlika, ali i prema tradiciji štokavske nabožne književnosti, s jedne, i prema jeziku njegovih franjevačkih suvremenika, s druge strane.

Svakako valja istaknuti da nisu sve jezične razine jednako zanimljive sa svih motrišta, ali i da svaka na poseban način govori o naznačenim relacijama, pa će i raščlamba biti utemeljena na tim pretpostavkama.

Fonološke odlike

Zamjena jata

Tradicionalno u opisima jezika bosanskih franjevačkih pisaca središnje mjesto zauzima razmatranje o zamjeni praslavenskoga glasa *jat* (*e*), s tim što se u objašnjenjima uočavaju dva pristupa: jedan koji pokušava svakom tipu zamjene naći podlogu i ishodište u kojem mjesnom govoru ili narječju, drugi pojavu zamjene *jata* pokušava sagledati uvažavajući načela funkcioniranja književnoga jezika kao naddijalektnoga fenomena. Prvi pristup karakterističan je za već spomenuti Rešetarov članak, gdje se polazi od tvrdnje da Posilović ima mješovitu ikavsko—ijekavsku zamjenu definiranu zakonomjernošću prema kojoj je u dugom slogu ijekavski, a u kratkom ikavski refleksi *jata*. Takav tip zamjene zabilježen je u govorima Zepča i Jablanice u Bosni i Hercegovini, pa Rešetar u Posilovićevu izrazu vidi odraz te govorne situacije. U nastavku članka Rešetar iznosi preciznu statistiku ikavskih i ijekavskih ostvaraja, a samo se ovlaš dotiče činjenice da je u nastavačkim morfemima Posilović bilježio dosljedno ijekavsku zamjenu (Rešetar 1928/29: 84-86).

Polazeći od prihvaćene istine da ijekavizam u gramatičkim morfemima svjedoči o ijekavskom izgovoru uopće, Posilovićev mješoviti izraz treba drukčije promatrati.

Primjeri iz djela pokazuju da je u gramatičkom morfemu uvijek redovit ijekavski lik:

anđeoskije _{N 72}; *djavaoskije* _{N 11}; *duhovnije*, *tilesnije* *c* našli *tvojije* *c* ni *svojije* _{N 1}; *onizije* _{N 1}; *crkovnije* *c* i3; *svetije* _{N 6}; *svijekolicije* *c* i3; *mnozije* _{C 49}; *ovizijem* _{N 4}; *tolikijem* _{N 2 1}; *svijem* *ciz-*, _{N 12}; *budalastijem* _{N 8}; *ubozijem* _{N 2 1}; *krstjanskijem* _{N 46}; *branućijem* _{N 20}; *u dvorije*, *u vrtlije* _{N 9}; *po dusije* *H j*.³⁴

Primjeri s ikavskim likom u gramatičkom morfemu iznimno su rijetki: *po dili* _{N 19}; *pribogoljubni(h)*

_{N 45}:

Zanimljivi su primjeri sintagmi u kojima se u osnovnom morfemu nalazi ikavska zamjena, a u gramatičkom ijekavska: *griha svojije* _{N 1}; *grihom smrtnijem* _{N 19}; *ovizijem svojijem ričim* _{N 4}. Niječni oblik prezenta glagola *biti* glasi *nijesu* *c* so: *nijesmo* _{N 200} prema *nisi* _{NS}; *niste* _{N U}.

U osnovama raspored zamjena ilustrira sljedeći popis:

beg-: *bižati* _{N 7}

bel-: *bijeli* _{c 50}

ceć-: *ciča* _{c 62}

cen-: *čina* _{C 54}; *činiti* _{C 55}; *cinu* _{CSS} /*činu od tijela*/, *procinio* _{N 14}

cvet-: *cvijet* *c* *naslov*

čovek-: *čovik* _{N 12}, *čovik* *c* /</ *čovjeka* _{c 10}

del-: *nedilja* *v* *is*; *dili* _{N n}: _{N 199}

dev-: *divica* _{c 38}; *divice* _{N ss}; *priljubodivstvo* _{N 22}; *divojčice* _{N 69}

³⁴ Svi primjeri u ovom radu navedeni su u latiničkoj transkripciji s oznakom djela: C= *Cvijet otikriposti*, N= *Naslađenje*, uz broj stranice i oznaku *nasl* ako je primjer iz naslova djela.

-de: nigdir N 197, gdi N ,Qx,gdje N198
 gnezd-: gnizdo c 59/gnizezdu r43
 greh-: griha cN11, N13: grisi cN; grihu c39;N19S. sagrišujući N10
 hte-: (h)tili N11, (h)tili N n: hotili N 11
 jed-: jizbina N 19. jisti cso: N i97;jij^e c 59; ujide cČO . ne iziđena N 10
 kolen-: kolina c 100, koline N W
 koren-: korin c6. iskoriniti c97
 krepot-: kripot N 57, kripoti c 3, kripot c 10
 lek-: lika N i97, likarije N 7
 ISp-: Upola C94, N 13, lipote C21, Hp^e N 22, Hp^oj N43, Hp^u n ?n? Aijepo c 94
 lez-: ulisti c 13. ulizao CS7.N22, ulizite c is
 medved-: medvida c 104, medvidu c 59. medvidiće c 104
 mera-: licumirstvo c 147 / licurnierac c44
 mesec-: misecih N is
 mest-: namisti N24
 mre-: umriti C71, NnasL NW/umrijeti n 47.1422
 nedr-: nidrije c no
 neka-: nikati C38
 penez-: pinez c 76. N IS
 pesan-: pisan N 70, N 57
 pet(a)l-: u pitele N15 /pijetelu c46
 peva-: pivan je c 94.
 pre-: priuare N197, pričista c 38, prikoristan c „asi, pridragu c 28• pridrazi N 16. N 44, pribogoljubni N45,
 pristolje N24, prinesrični N91 pripoljubljeni N12, prigoruća N197 pred: prid c 100
 s(a)vet-: svit ^ j97 svitu ^ j97, svita ^ j4 sede-: prostišće se n 24. sidiš N 5s semen-: sitne N20s sena-: osin N 15
 sen(o)-: šino N63
 sled-: najposlidnju N24, najposlidnje N10 šlep-: slipa N202, zaslipiti N 203 sret-: srića c 69, nesrićnoga c 123,
 nesrićnomu N 43 sten-: stina N23.N5s svet-: svit N 10 , svita N63/ svijeta c 5,021 sveti-: prosvitljuje c5t tel-: tilesa
 N 13/ tijelo N j4t c55. tijela css tesn-: tisna c is treb-: potrebe c 71
 vede-: ispoviditi N nas/, ispovidati N10, ispovidniku N j2.Nmsi
 vek-: vika N197, vičnjega c 13
 ver-: viruješ c20, virtijući cso
 vreć-: vrića N 19
 vred-: uvriditi c 70
 vremen-: vrime N202. N m/vrijeme u 10
 zled-: ozliđujući «->J oz.lediti < 7m
 zvezd-: zvizdah C21
 U pojedinačnim leksemima također je evidentan ikavizam ili mješovita zamjena pogibio C 18, obitil N 24/ obitelj C 107. U imenima se znaju pojaviti inačice tipa: Mandalena N 44, Magdalena C 40 prema Mandolina N 12
 Leksički ekavizmi: cesar N 5, cesaricu N 63, celivaše N 55 svakako su literarni import, jer ih nalazimo u dalmatinsko-dubrovačkih pisaca, u primorskim lekcionarima, u bosanskih franjevačkih pisaca (Gabrić 1989: 54).

Na 52 zabilježene osnove, dva prefiksa/ prijedloga i jednu riječcu nalazimo 4 čista ijekavizma, 9 ikavsko/ijekavskih mješovitih zamjena, te 1 ikavsko/ekavski par, što znači da je 40 osnova čisto ikavskih i da bismo po tome mogli zaključiti da je Posilovićev jezik pretežito ikavski.

Ako bismo htjeli Posilovićev jezik prema zamjeni jata odrediti prema ostalim franjevačkim piscima 17.st., onda bismo mogli ustvrditi da se on nalazi na sredini između ikavca Bandulavića, na jednoj, i ijekavaca Matijevića i Divkovića, na drugoj strani. S Bandulavićem ga veže izraziti ikavizam, s Divkovićem mješovita zamjena, a i s Divkovićem i s Matijevićem ijekavizam u nastavačkim morfemima (Gabrić 1989: 49-56).

Ijekavizam nastavačkih morfema uvijek upućuje na izvorno ijekavski govor kao podlogu književnoga

jezika, međutim, u Posilovićevu slučaju to nije primjenjivo. Njegov je idiolekt morao biti ikavski, a ijekavizmi i u osnovama i u nastavcima preuzeti su iz literarnoga jezika njegove franjevačke subraće.

Kako ćemo tijekom raščlambe vidjeti, Posilović se u izgrađivanju svojega litetarnoga izraza oslanja na najvažnije bosanske pisce - Bandulavića i Divkovića, što znači da će pojedinačne crte njegova jezika

uvijek korelirati s određenim crtama u jeziku te dvojice istaknutih bosanskih stvaralaca. Kako je zamjena jata središnji problem svakog dopreporodnoga književnoga izraza, svaki se pisac prema njemu samosvojno određivao, to i nije neka posebnost samo bosanskih pisaca. U temeljima bosanske pisane prakse stoje ikavac Bandulavić, čiji je jezik u leksionaru *Pištole i evanđelja* (1613.) imao značajke prestižnoga idioma, učvršćenoga svakodnevnom uporabom u liturgiji, i ijekavac Divković, sklon izletima u mješoviti ikavsko/ijekavski odnos, popularan zbog svojih propovjedničkih djela. Posilović je, dakle, imao dva uzora i slijedio ih prema mogućnostima vlastite prilagodbe. Rođenomu ikavcu bio je bliži Bandulavić, a svijest o književnom jeziku kao naddijalektom i nadorganskom idiomu poticala ga je na zahvatanje i iz drugih literarnih izvora koji su imali karakter uzora i bili pisani prestižnim književnim jezikom. Njegova je ikavica bila podržavana vjerojatno i djelovanjem u Dalmaciji, ali i utjecajem nabožne književnosti s dalmatinskoga područja. Takav je način promatranja u izravnoj opreci s Rešetarovim stajalištem, i ne samo njegovim, da je zamjena jata u piščevu jeziku odraz neke organske situacije (Rešetar 1928/29:86). Posilović je najbolji primjer da to nije ispravno gledište. Iste tako, utvrđivanje zakonomjernosti po kojoj dugi slog ima ijekavsku, a kratki ikavsku zamjenu, pada na njegovu primjeru. Iz prezentiranoga popisa vidimo da dužina sloga nema utjecaja na izbor zamjene, što se ilustrira najbolje primjerom *čina od tijela*, gdje su oba sloga duga a zamjena je različita unutar iste sintagme.

Literarni status riječi povlači za sobom ikavsku zamjenu, pa će leksemi *diva*, *divica*, *priljubodivstvo*, *grih*, *grišiti*, *licumirstvo* svoj ikavizam dugovati svom literarnom podrijetlu, uporabi i statusu u nabožnoj književnosti. Zapravo, repertoar riječi nabožne književnosti uključuje i određene fonološke odlike, što se na primjeru zamjene jata najočitije utvrđuje. Govori tomu u prilog i Divkovićev jezik, gdje su nabožni nazivi svi ikavski unatoč ijekavskoj osnovnoj zamjeni.

Jotacije

Da bismo uopće mogli razmatrati problem jotacija, treba reći da Posilovićev grafijski nacrt razlikuje jotirane glasove od nejotiranih, s tim što *tj* uvijek znači *ć* u primjerima praslavenskih jotacija: *ptitje* C 50 (= *ptiče*), *obtje* C 30 (= *obće*), dok u primjerima novijih jotacija sasvim se dobro razlikuje skupina *tj* od *ć*, koje je u tim primjerima obilježeno *đervom* (*h*), npr. *mpehe* C 112 prema *opamja* C 80.

Isto se tako jotirano *l/n* bilježe kombinacijom *đerv* + *l*, *n*, što ima izgovornu vrijednost *lj/nj*, dok odsutnost jotacije predstavljaju kombinacije *li(e)*, *ni(e)*, koje možemo čitati *samo i jedino* kao *l'(e)*, *n'(e)*.

Slijedom toga možemo reći da u kategorijama koje čuvaju praslavenske jotacije registriramo u Posilovićevim djelima ove primjere:

1. Prijedlog *među* redovito glasi *meu* C 13, C 118, N 200, a iznimno se pojavljuje *među* N 70.
2. Posuđenice se javljaju s provedenom jotacijom: *anđeo* C 109, *anđela* N 70, *anđeli* N 55; *Edipat* N 70, *Edipta* C 91, u *Ediptu* N 62.
3. Leksem *gospođa* isključivo se pojavljuje u čakavskom liku: *gospoju* C 63, *gospoje* N 59, *gospoji* N 205, *gospojo moja* N 70, dok leksem *također* ima dvojnju realizaciju: *takojer* C 22 i *također* C 5.
4. U svim slučajevima gdje je proziran fonem *d* u osnovi bilježen je skup *dj* na mjestu praslavenske jotacije glasa *d*, što nam daje pravo da čitamo skupinu *dj* kao *đ*: *naslađen je* C 24, *naslađuje* C 18, *događa se* C 24, N 5, *rađa* C 8, *porađajući se* C 16, *izvađen* C *nasl*; *prohodaše* N 9; *građane* C 108, *građani* N 26; *žeđa* C 26.

Primjeri gdje se prema skupini *dj* bilježi *đerv* ne dopuštaju čitanje s potpunom sigurnošću jer je podjednako vjerojatno i čitanje *j* i čitanje *đ*, budući da *đerv* ima obje vrijednosti. Stoga primjer *tacnahenuy C 24* možemo čitati kao *naslađen ju* i kao *naslajenju*. Budući da se primjeri s *dj* moraju

shvatiti samo i jedino kao jotirani oblici, gotovo je apsolutno sigurno da se i *đerv* u navedenom primjeru pojavljuje s fonemskom vrijednošću *đ*.

5. Posilović je štakavac, što svjedoče likovi: *jošte C 7, N 3, šteta C 113, godišta N 21, godište N 15, išteš N 198, išti N 198, ištimo N 56, navišteno N 24, dopuštije C 111*, pa čak imamo i jedan primjer hiperkorektnoga *oialoštenje N 12* prema standardnom *ožalošćenje*. Prema prasi. *zgj refleks je *ld: dalditi css.c20s*.

Po takvom tipu jotacije Posilović se sasvim slaže s Bandulavićem. Dvije pojave zaslužuju komentar: čakavski likovi leksički su ograničeni kao i u dubrovačkih pisaca do Gundulića, Divkovića i ostalih bosanskih franjevac (*gospoja, meu, takojer*).

Za razliku od Bandulavića, koji ima naporedo štakavski i šćakavski refleksi, Posilović je isključivi štakavac (Gabrić 1989: 76-84).

Izvedenice s iti

Posilović poznaje progresivnu jotaciju u izvedenicama s glagolom *ići (iti)* s tim što se na slovopisnoj razini opet pojavljuju naporedo *dj* i *đerv*: *sniđe C 16, nađe C 35, C 51, nađemo N 11, otiđe C 21, dođe N 15, sade N 56*.

U infinitivu je nedvojbeno provedeno jotiranje: *doći C 12, N 198, naći C 13, poći N 198*. Posilović ima i analošku jotaciju: *ideš N 17, ide N 15*.

U toj crti Posilović se slaže sa svim bosanskim franjevcima, a razlikuje od Bandulavića, koji preferira nejotirane likove (Pavešić 1968: 409, Gabrić 1989: 84-85).

Sekundarna jotacija

Popis primjera iz naznačenoga područja pokazuje Posilovićev tradicionalizam u skladu s kojim nejotirani likovi pretežu nad jotiranim:

- a) *veselje C 16, milosrdje C 17, C 64, milosrdja N 72, zlamenje N i l, zdravje N 13*
- b) *mirisan ja N 202, obećanje C 34, potisnutje C 7, ganutje C 7, poginutje C 111, primaknutje N 46, došastje N 15, N 16, uzašastja N 72, uzašastje N 15, začetju N 20, udanutji C 11, naslađen je C 24, govorenje N 1,*
- c) *gvozdje C 63, drvje C 141, ledja C 130, bratja C 80, N 204, bratjo C 6, krstjanin N 61, krstjanina N 24, krstjaninu C nasl, N 13*
- d) *kryju N 20, oblastju N 4*
- e) *tretje C 20, N 15, tretja N 3*
- f) *djavao N 3, , djavla N 60, djavaoskoj N 45*

prema:

- a) *milosrđe N 14, N 26, N 21, veselja N 198, zdravlju N 13, zlamenje N 3,*
- b) *podignuće C 133, otvrdnuće N 24, N 56, mirisanje N 202, bdenju N 15, ufanje N 16, N 60, spasenje N 64*
- c) *ledi je C 130, rođak N 3*
- d) *treći N 14, trećoj N 15*

Leksem *vodokršte N 15* javlja se samo u tom liku.

Nejotirani likovi karakteristični su za sve franjevačke pisce s kojim se Posilović uspoređuje, a jotirani su Posilovićeva posebnost (Pavešić 1968: 410-411, Gabrić 1989: 85-88). Odsutnost sekundarne jotacije bila je obilježje franjevačkoga književnoga izraza i sastavnica uporabne norme. Unos jotiranih likova odmah je prema živim govorima i u tom nam je smislu Posilovićev tekst dokaz o provedbi te promjene u bosanskim govorima 17.stoljeća.

Glas h

Pogled u Posilovićeve tekstove otkriva potpunu nesigurnost u uporabi toga glasa, što znači da ćemo uz malobrojne primjere gdje je *h* napisano na etimološki opravdanom mjestu, pronaći velik broj

primjera gdje je etimološko *h* izostavljeno, i možda isto toliko primjera s neetimološkim *li*, dok posebno treba registrirati da *h* može biti grafički znak dužine.

1. etimološko *h*:

duhova C 42, pohliti se C 41, grihe C 32, haljine N 16, haljinami N 54, strah N 2, himbenomu N 197, prohodaše N 9, posluh N 9

2. izostavljeno *h*:

Bedem N 69, kuač C 129, uiti C 115, drćući N 4, tiost N 9, eretička N 10, aljine N 16, arti(j)u C 97, iljadu C 16, N 14, imba N 197, itnji C 98, udnomu N 42 (=hudnomu), udobština C 92, udobiti C 91, ranu C 12 (=hranu), ranjen N 10 (=hranjen), titi N 55 (=htiti), ne ti C 64 (=ne hti), ja ostavi C 131, ja se okrenu C 14, ne mogo C 14, bijau N 199, činjau N 4, grediau C 45, C 53, plakau C 37, njiovi C 29, N 9, glue N 5, od nečisti C 42 (od nečisti duhova), nji C 45, ji N 23, drugije C 45, pribogoljubni N 45 (pribogoljubni stvari), siroma N 16, straovite N 16

3. neetimološko *h*:

hoćučenja C 7, horlu C 75, hoholac C 31, umarho C 32, honoga N 4, hotiđe C 34, griheh C 32, teholog N 14, Heđiptu N 62 (=Egiptu), zahodila N 54 (=zaodjela), hiđeš N 17(=ideš)

4. znak dužine:

jakali C 26, goho (=go) C 14, goh N 22 (prema go N 22), obćenoli N 1, grihah N 11, N 1, sinovskih (strah sinovskih = sinovski) N 2, kučalia N 72

Samosvojno bilježenje glasa *h* kakvo nalazimo u Posilovića pokazuje da taj fonem nije bio imahentan njegovu idiolektu, da je tek dio naučenoga jezika, što je posebno očito u slučajevima neetimološke uporabe.

Skupina *hv* prelazi u *f*: *fali C 93, zafalije C 12, fali se N 42, faljen N 1, zafaljujem N 1, fala N 11*, što je govorna crta.

U leksemu *malahan* nalazimo varijante bez *h*: *malano C 110* i s prijelazom *h* u *k*: *malakno C*

5. *malakna C 26*.

U posuđenici *kor* (*kora anđeoskije N 72*) redovito je *k*, prema latinskom, na mjestu grčkoga *h* (*ehorus*).

Ostale fonološke odlike

Čitav niz tzv. manjih odlika prisutnih u Posilovićevu jeziku pokazuje uglavnom njegovo povodenje za narodnim govorima i najčešće su odraz njegova govornoga jezika.

Sibilarizacija je provedena u pridjevskoj promjeni: *jednaci C 56, opacijem C 124, kroči N 9, pridrazi N 44, N 16*.

Redukcije u inicijalnim skupinama različito su zabilježene. Dok se redovito bilježi bez redukcije *psuju C 124, psovka C 34*, u leksemu *psalam* početno *p* otpada: *sahni N 13, u salmu N 13, N 16*.

Početno *k* otpada u imenici *kći*: *čer C 134*.

Unutar riječi bilježimo redukcije: *Ijuskije C 40, pani C 40 (=padni), božastvenoga N 70, materistva N 70, mlacu N 5 (=mladcu)*.

Početna skupina *st* slivena je u *c*: *cablo C 183, caklo N 55*.

Dijelom je pravopisni problem a dijelom fonološki bilježenje jednačenja po mjestu tvorbe u vezi prijedloga i posebne riječi: *š njime C 16, N 58*.

Navezak *r* bilježimo u sljedećim primjerima: *togar C 66, ovogar C 71, ondar C 56, nigdir N 197*.

Prijedlog *bez* pojavljuje se u liku: *brez C 8, N 24*.

Leksem *crven* ima samo inačicu *crljen C 103, N 45*.

Rotacizam je zastupljen u primjerima: *more C 8, izame C 35, izarni N 72* prema *može C 16*.

Iz narodnih govora je oblik s interpoliranim *-n-*: *snišao N 202, sniči N 21*.

Protetsko *j* dolazi uz zamjeničke oblike: *jim C 67, ji N 19*.

Vremenski prilog *sutra* ima dijalektni lik: *sjutra N 4, N 24*.

Izostavljeno j bilježimo u primjeru: *Biblii C 90*, stoje dijelom pravopisni problem. Primjer knjiškoga prijelaza finalnoga -l u -o je pridjev *mao* u sintagmi *mao dar C 170* (Pavešić 1968: 433).

Iz govora su likovi s disimilacijom: *sumlji N 2*, *tavnu N 200*.

U području samoglasničkih promjena najprije treba reći da vokalno -Z redovito prelazi u -u: *puk C 151*, *pun C 44*.

Primarno nazalno q reflektira se kao a samo u glagolu *prijati*, što je prisutno već u bosanskim poveljama 14. i 15. st. i u jeziku Divkovićevu, Bandulavićevu i Matijevićevu, te se može smatrati sastavnicom bosanskoga književnoga izraza (Pavešić 1968: 404-405, Gabrić 1989: 60-61).

Umjesto -u nalazimo -o u oblicima glagola *istomačiti C 35*, *istomačujući C 21*.

Alternacija a/e bilježi se u obliku *restući N 1*.

Neobična je promjena početnoga -e u -i u riječi *ivandel ja C 26* (=evandolja), što bi se jedino moglo tumačiti kao hiperikavizam pod pretpostavkom da je Posilović mislio da je -e podrijetlom od jata. Kako je to teško povjerovati, skloniji smo mišljenju da je u pitanju pogreška, dok za sigurniji zaključak nema temelja budući daje to jedina pojava.

Fonološka prilagodba stranih riječi i imena

U prilagodbi stranih riječi najtipičnije je zatvaranje izvornoga -o u -u: *farauna C 90*, te promjena primarne skupine *st* u *št*: *apošto N 22*, *C 41*, *apostola N 15*, što je tipično za bosanske franjevce i dubrovačke nabožne pisce (Gabrić 1989: 92-93).

Primarno g postaje đ u primjerima: *teolođija C 10*, *Edipat N 70*, vjerojatno pod utjecajem talijanskoga jezika.

Posilović u svojim djelima citira različite filozofe, teologe i književnike, pa je prilagodba njihovih imena posebno zanimljiva. Jedan broj imena ne prolazi kroz proces fonološke prilagodbe, ili prolazi djelomično u skladu s općim fonološkim izgledom pišćeva jezika. Tako se može očekivati reducirano *h* (*Ipokrit* = *Hipokrit*, *Orado* = *Horacio*), dodano j radi popunjavanja zijeva (*Bojecio*, *Noja*) ili reducirano *m* prema talijanskom (*Uberto*). Ukoliko se imena preuzimaju iz talijanskoga, događa se da ostanu u talijanskom morfološkom liku, što znači da se završavaju na -o, a ne na suglasnik ili -je kao u suvremenom jeziku (*Alberto*, *Julio*, *Orado*, *Ovidio*, *Vale rio*).

Promotrimo taj popis i dodajmo mu i toponime:

Alberto C 205, *Avicena C 204*, *C 37*, *Acentina C 165*, *Bamardo C 51*, *Bojecio C 50*, *Bernik C 153*, *Beda C 125*, *Bonaventura N 3*, *Ciceron N 15*, *N 22*, *Galen C 204*, *Grgur C 62*, *Hermence C 107*, *Inocencio N 20*, *Ipokrit C 37*, *Jerolim N 1*, *Juvenal C 98*, *Julio Cesar C 56*, *Katon C 61*, *Kampidolija C 120*, *Macedonija C 54*, *Makrou C 105*, *Noja C 194*, *Ovidio C 20*, *Orado C 212*, *Petar Damjan C 196*, *Pitagora C 98*, *Platon C 22*, *Salamun C 13*, *Sodoma i Gomora C 32*, *Tulio C 31*, *Tarentin C 21*, *Terencio C 117*, *Tomas iz Akvina C 7*, *Uberto C 197*, *Valerio C 212*, *Var on C 63*,

Jedan broj imena pojavljuje se s prilagođenim likovima, gdje se može uspostaviti pravilo po kojem primarno *s>š*, *z>ž*, *sc>š*, *g>đ*.

Primjeri:

s>š: *Aguštin C 7*, *N 43*, *Arištotil C 7*, *C 115*, *Arištotile N 13*, *Celšo C 79*, *Damašen C 163*, *Franceško C 108*, *Filišteje C 138*, *Jašon C 72*, *Juštinijan C 198*, *Kašiodor C 52*, *Samšon C 138*, *Šaluštio C 37*, *Šalušto C 153*, *Šeneka N 43*, *C 52*, *„ Sicilija C 33*, *Šidrak C 114*, *Šedekija C 115*; *Sokrat C 27*, *C 93*, *Šišto C 99*, *Šilveštar C 187*, *Teodošio C 199*,

z>ž: *Ambrožio C 197*, *Anastazija C 134*, *Baiilio C 179*, *Dionizio C 142*, *Ežav C 28*, *Ižopo C 115*, *Križanto N 4*, *sc>š* : *Prišijan C 202*,

g>đ: *Edidio C 108*, *C 137*, *Kartađina C 120*, *Lonđin C 116*, *Oridena C 165*.

Takav tip prilagodbe nalazimo samo u Divkovića.

Zanimljiv je lik *Arištotil* s promjenom *s* u *š* i primarnoga *e* u *i*, što prema navodima AR prvu potvrdu ima u starohrvatskim spomenicima od 16. st. Od bosanskih franjevaca taj lik ima samo Posilović, koji se pak s Bandulavićem slaže po poznavanju lika *Arištotile*.

Kratice

Iz crkvenoslavenske tradicije Posilović je preuzeo uporabu kratice pridjeva *sveti* i imenice *svetica*, u obliku *s~ti* N 205, C 54, *s~tica* N 205 (s titlom iznad).

Morfoloeiia

Sklonidba imenica

U jednini imenica razlike između Posilovićeve jezika i standardnoga hrvatskoga jezika iznimno su malobrojne, pa je i komentar oskudan. Za primjer treba napomenuti da se u nom.jd. pojavljuje *kčer_c*,³⁴ umjesto *kći*, što poznaju današnji substandardni izraz i narodni govori. Zabilježen je oblik vokativa *Dominiku* C 224 prema standardnom Dominiče, ali je sasvim jasno da se radi o pojavi koju nalazimo i u suvremenom jeziku gdje se izbjegava palataliziranje osnove u vokativu muških imena na *-k/-g*.

U jednoj se pjesmi javlja stih: *zdrav mi budi, sinu Boga* N 63, a u proznom tekstu takav se vokativ ponavlja: *krstjaninu* N 25, *krstjaninu moj* N 6. Za pjesmu možemo pretpostaviti utjecaj kakve čakavske božićne pjesme budući da se govori o Isusovu rođenju u štalici i Marijinu pjevanju novorođenom sinu, pa čak i utjecaj Bandulavićeva jezika, dok se oblici *krstjaninu* ne mogu tumačiti drukčije nego nebrižljivim odnosom prema određenom dijelu teksta (Gabrić 1989: 96).

Imenica *dan* zadržala je stare oblike u brojevnim konstrukcijama: *za dva dni* C 179, *tri dni* N 15 prema *za tri dana* N 63 (*u stihu*). Prisutna je i uporaba starih oblika izvan sklopova s brojem: (*došastoga*) *dne* N 16, *u dni* (*mladosti tvoje*) N 5.

Imenica *san* javlja se s jednim dijalektnim oblikom: *sana* N 203.

U množini pak ima više padeža koji zahtijevaju proučavanje.

G.mn. osim s nast. *-a* javlja se i s drugim, slabije zastupljenim nastavcima:

-a: naučitelja C 194, *pogibila* C 42, *djavla* N 201

-ova: mučenikova N 6, *oblakova* C 176

-ah: dušah C 5, *pticah* C 9, *prijateljah* C 34, *danah* N 15, *grihali* N 1, *šest urah* N 15 Nastavak *-ah* mora se smatrati grafijskom varijantom rsastavka *-a*, jer je *h* isključivo znak za dužinu. Isti je slučaj i s odnosom nastavaka *-ih/-i*.

-i: djavli C 195, *građani* C 108, *dinari* C 145, *kori* N 55, *bogastvi* N 21, *stvari* C 13, N 45 *-ih: misecih* N 15 *-iju: očiju* C 27

-u: ruku Nil

-ov: anđelov N 55

-o: sedam godišť N 62, *zemalj* 198

Identičan raspored nastavaka nalazimo u Bandulavića, pa njegovim utjecajem možemo objasniti Posilovićevu sliku (Gabrić 1989: 97-101).

Dativ, lokativ i instrumental uglavnom su sa starim nastavcima:

D.mn.

-om/-em: bogom C 39, *govornikom* C 35, *duhovom* C 66, *idolom* C 86, *idralovom* C 118, *nemoćnikom* N 61, *protiva grihom* N 19, *neprijateljem* C 125, *ptičem* C 128, *Ijudem* C 221, C 73, N 63, N 12, *Židovom* N 12

Dvojinski nastavak

-ima: očima C 68

Nastavak iz instr. mn.

-ami: (rečē) ženami C 37, *sirotanu* N 204, *zmijami* N 198

Prijelazni nastavak

-im: neprijateljim C 66, *crvim* N 19

Posilovićeva shema nastavaka identična je Bandulavićevoj i Divkovićevoj (Gabrić 1989: 102- 107).

L.mn.

Stari nastavak (*-eh/-ih*):

-ije: po leđije C 43, *po razlozije* C 31, *u dobrije dilije* C 83, *u nidrije* C 123, *u zapovidije* C 181, *po Dusije* N 15, *u dvorije* N 19, *u vrtlije* N 19 *-ijeh: u gajijeh* C 10 *-ih: u cablih* C 10

-i: u stvari C 9, *u ostalije misti* C 123, *na nebesi* N 54, *po dili* N 199, *u dili* N 17, *u konji* N 10, *u straovi*

Dvojinjski nastavak veže se samo za imenice koje znače par:

-iju: u očiju, u ušiju C 7 -uh: u rukuh C 7 -u: u tvojiye ruku N 70 Stari nastavak žen.roda (-ah):

-a: u knjiga C 7, u njegovi kosa C 138, u vočka N 19, u zloča i u opačina N 25 I popis lokativnih likova pokazuje podudaranje s franjevačkom praksom, sa stanjem u jeziku Bandulavićevu, Divkovićevu i Matijevećevu (Pavešić 1968: 417; Gabrić 1989: 105-106).

Imn.

Stari nastavak

i-: s otrovi C 37, s lavi i zmaji C 36, s zubi C 55, s kriposti C 56, meu otoci C 92, s Rimljani C 120, s anđeli C 175, s djavli C 175, apostoli N 43, među nevirnici i pogani N 70, s razlozi N 45, s naučitelji N 63, sa starci N 63, sa sinovi N 12, uvridio misli N 2 -ije: (meu) mistije C 92

-ami: pod zvizdami C 30, travami C 59, za pčelami C 60, haljinami N 54, s mukami N 21, rukami N 43

Nastavak dativa mn.

-am: s množim prilikom N 45 Stari nastavak i-osnova

-mi: ustmi C 115, s čermi C 126, s neprijateljmi C 139, s udmi C 195, meu Ijudmi C 175, N 198, s rozmi N 20, uvridio ričmi N 2

Prijelazni nastavak

-ma: s čerma C 126

Dvojinjski nastavak

-ima: s očima C 13

I u instrumentalu su Posilović i Bandulavić podudarni, obojica se od Divkovića razlikuju po češćem nast. *-mi* (Gabrić 1989: 104).

Posilović ima uobičajeni štokavski raspored duge i kratke množine, osim dva primjera: *zete C 116* (umjesto *zetove*) i *zubovi N 20*. Prvi se primjer pojavljuje u jednoj tzv. prilici iz *Žica svetih otaca*, pa je dosta vjerojatno da je Posilović taj lik preuzeo iz svoga čakavskoga predloška. Oblik *zubovi* dijalektni je i sigurno potječe iz Posilovićeva idiolekt.

Ostatak stare dvojine imamo u primjeru: *na koline N 10*, i to s ekavskim nastavkom *e* prema staroslavenskom *e*, stoje Posilović mogao naći samo u kakvom čakavskom tekstu. Kako se taj oblik pojavljuje u jednoj pričici citiranoj prema propovijedima Grgura II., može se pretpostaviti da je taj lik prenesen iz neke čakavskoglagoljaške knjige Dijaloga Grgura Velikoga.

Sustav množinskih padeža bitno obilježava svaki književni jezik u dopreporodnom razdoblju, prema njemu se u starijoj literaturi o književnom jeziku određuje tip štokavštine u temelju književnoga jezika, ali nakon usporednoga pregleda množinskih padeža u bosanskih franjevaca 17.st. tim gledanjima treba dodati još poneku spoznaju.

Stanovita ujednačenost množinskih oblika za genitiv, dativ, lokativ i instrumental, koju možemo pratiti od Bandulavićeva lekcionara (1613.) do Posilovića (1639. i 1647.), a preko Divkovića i Matijeveća, svjedoči daje franjevačka pisana praksa operirala s tipom književnoga jezika koji je imao unutrašnju normu s visokim stupnjem obvezatnosti. Pitanje jesu li ti oblici bili novoštokavski ili ne, s obzirom na kasniju novoštokavsku osnovicu standardnoga hrvatskoga jezika, nije najhitnije, hitnije je što na tom primjeru vidimo kako funkcionira jedan predstandardni književni jezik i po kojim se načelima oblikuje uporabna norma.

Možemo ustvrditi da uporabna norma ima isti karakter kao i preskriptivna norma u standardnom razdoblju, odnosno pisac poštuje uzuse zacrtane u jeziku svojih prethodnika, suvremenika i u jeziku službene knjige, kakav je u danom slučaju lekcionar.

Pridjevi

U deklinaciji pridjeva Posilović ne pokazuje razlike prema suvremenom standardnom jeziku. Poznaje oba pridjevska vida: *u portu slobodnu N 17, varaš uboga i bogata N 197, od velika straha N 3, čiča grilia Adamova N 13, u komu ugodnu naslađen'ju C 45* prema: *sina Božjega N 6, našastoga blaga N 21, nečistomu duhu C 55, virnomu krsjaninu C nasl, od razuma pametnoga C 7, od plamena paklenoga C 75, život čovičanski C 45...*

Rijetka je nesigurnost u uporabi pridjevskoga vida očitovana u usamljenom primjeru: *jednomu veliku stolu* _{c is-}

Tvorba komparativa i superlativa također je identična suvremenoj, što ćemo ilustrirati samo s nekoliko primjera: *bolja* _{c 28}, *draža* _{c 28}, *opačije* _{c 7i} > *pomlađa* _{c S4} < *najplemenitija* _{c 28}, *najmudrija* _{c 28}, *najstrašnija* _{c 68}...

Iskazivanje stupnja osobine moguće je i leksičkom modifikacijom (umjesto komparativom) kao u primjerima *veće budalast* _{C 29}, *veće drage* _{C 71}, *veće tvrda* _{C 85}, *veće bogat* _{C 85} i elativima (umjesto superlativom):

pričistijem _{N 70}, *pribogoljubni* _{N 45}, *pridragu* _{C 28},
pričistu _{C 38}.

Za razliku od Bandulavića Posilović nema arhaičnih pridjevskih oblika koji su k Bandulaviću stigli iz primorskih lekcionara (Gabrić 1989: 116-117).

Zamjenice

Sklonidba *ličnih zamjenica* u jednini ne pokazuje posebnosti, dok u množini nailazimo na isti tip odnosa kao i kod ostalih riječi s deklinacijom - dat., lok. i instr. mogu imati stare, prijelazne i nove nastavke:

d.mn.: *njima* _{C 41}, *C 50*, *vam* (enkl.) _{N 197}, *vami* _{N 40}, *N 205*, *k nami* _{N 202}, (*poroditi*) *nami* _{N 57}, *nami* _{N 198}

i.mn.: *i- nami* _{C 54}, *s vami* _{N 45}, *N 205, *s nami* _{N 57}.*

Oblici množine su slabo zastupljeni stoga što se pisac uglavnom obraća jednom slušatelju, pa pretežu jedninski likovi.

Pozornost treba zadržati na obliku *za nje* _{N 7}, što je stari akuzativ množine poznat samo Divkoviću (Gabrić 1989: 110).

Posilović rabi iste posvojne zamjenice i u istim oblicima kao i suvremeni standardni jezik s iznimkom nekoliko primjera gdje genitiv lične zamjenice funkcionira kao posvojna zamjenica: *po njih nepomnji* _{N 23} (=njihovoj), *njih neprijatelji* _{N 21}, *majku njega* _{N 205} (=njegovu), što je potpuno istovjetno u Bandulavićevu jeziku (Gabrić 1989: 110).

U kategoriji *pokaznih zamjenica* zabilježen je oblik nom.jd. *ti* _{N 70} (=taj), *po ti način* _{N 70}, *taki* _{C 109} (=takav).

Odrična zamjenica redovito glasi *nitko* _{C 53}.

Zamjenički pridjev *sav* redovito je u liku *vas* _{N 15}, *N 197*...kao i u Bandulavića i ostalih franjevac (Gabrić 1989: 112-113).

Brojevi

Glavni brojevi, koliko su potvrđeni, imaju uglavnom isti oblik kao i danas: *tri* _{N 15}, *N 63*, *šest* _{N 15}, *sedam* _{N 62}, *dvanaest* _{N 23}, *četrdeset* _{N 24}, *trista* i *šezdeset* i *pet* _{N 15}, *trista* _{N 201}. Sklonidba broja *dva* potvrđena primjerima: *ovije dviju prijateljah* _{C 34}, *od ovije dviju stvari* _{C 13} - pokazuje da se u kosim padežima ne razlikuje rod.

Broj *tri* zasvjedočen je u sintagmi: *protiva trima grihom smrtnijem* _{N 19}, gdje je sklonidba broja provedena uz prijedlog, što danas ne bi bilo obvezatno.

Broj *četiri* bilježimo u primjeru: *svrhu onije četiriju stvari* _{C 36}, što je istovjetno sa suvremenom sklonidbom.

Zanimljiva je rečenica *izvadi obedvije oči svoje* _{C 188} umjesto *oba oka svoja*, gdje imamo stari lik *obedvije* i uz njega množinski oblik *oči* prema *i-osnovi* žen. roda.

Glagoli

Prezent je redovito tvoren kao u suvremenom standardnom jeziku osim nekoliko primjera s nastavkom -u u l.l.jd.: *velju* _{C 220} (u rimi sa *želju*), *N 57*, *N 198* (u rimi), *daju* _{C 226} (u rimi s *imaju*), *želju* _{N 198} (rima s *velju*), *vidu* _{N 10}, *molju* _{N 197} (u rimi s *volju*). Po poznavanju staroga nastavka -u Posilović se ne razlikuje od svojih uzora: Bandulavića i Divkovića, s tim što on arhaične oblike najčešće koristi kad mu zatreba srok (Gabrić 1989: 123). To je primjer kako arhaični oblik doživljava svojevrsnu stilsku preobliku kad postane nesustavan dio književnoga jezika. Arhaični oblik postaje

stilski obilježen u odnosu na sustavni i neutralni nast. -m.
Dijalektni su oblici *trću C 128 i počme C 42*.

Imperativ je istovjetan sa suvremenim: *promisli C 66, usiluj se N 1, bižinio N 62, hodi N 202, smiluj se N 66*.

U Posilovićevim tekstovima nalazimo *optativ*: *svak se dila toga čuvaj N 202, Bog ti pomози, divojčice čista N 69* gdje bi u suvremenom jeziku bio normalan imperativ s *neka* (*neka se svatko čuva, neka ti Bog pomogne*).

Imperfekt je zanimljiv po tvorbi i po rijetkim starim ličnim nastavcima.

Tvorba je specifična kod glagola I., III. i V. vrste.

Primjeri: *hotijaše C 21, C 155, gredijaše C 170, grediau C 53, kradivaše C 69, kradijaše C 154, znadijau C 160, šaljau C 170*. U Bandulavića ćemo naći isti model tvorbe imperfekta (Gabrić 1989: 126-128).

Oblici *činjau C 170, bijau N 199* i niz istih zahtijevaju osvrt samo utoliko stoje reducirano -h-, a to je svakako fonološka crta a ne morfološka.

Arhaični lični nastavak predstavljen je primjerom: *imaote (=imahote) N 11* prema suvremenom *imate*, opet poznato Bandulaviću (Gabrić 1989: 128).

Aorist je istovjetan s današnjim pa ne zahtijeva komentar: *ožalosti se N 21, otiđe, dođe C 47, reče C 51, otvorismo N 23, razbistrilo N 23, nadoste N 71, ostaviše N 199, rekoše C 48, dođoše C 48, otidoše N 199...*

Perfekt se tvori pomoću punoga oblika pomoćnoga glagola: *jest učinio C 50, jesi primio C 11, jest bio C 37, pomanjao jest C 39, jest zazvao C 43, izišao jest N 22, jesi snišao N 202, dok uz zamjeničku enklitiku se pomoćni glagol izostaje: (vjerujući da) se prinemogao C 47*. Perfekt s enklitičkim oblikom pomoćnoga glagola jednak je današnjem: *koji su našli C 38, postavila si N 70, rekla si N 62...*

Pluskvamperfekt je tvoren istovjetno kao u Bandulavića: *bijaše ulizao C 57, bijaše živio N 23, bijaše umro C 48, bijaše umrla C 37, bijaše obećao C 34, bijaše primio C 45* (Gabrić 1989: 132-133).

Futur I.

Futur I. tvori se od infinitiva i enklitika glagola *hoću*: *naslidovati ću C 34, okrenuti će se C 66, N 26, doći će C 67, uslišati će N 59, imati će N 61, čuti će C 46, tako ćeš imati C 22, kada ću okrenuti N 6* pokraj slučajeva gdje se koristi naglašeni oblik pom. glagola: *hoće biti ukopan C 53, hoće posjetiti C 40, hoću složiti C 35*.

Futur I u srašćenu obliku imamo u primjerima: *prosišće se N 24, učiniću N 7, ustegnućeš N 22, ostaviće N 26, činiće N 61* koji su jednako brojni kao i prvi navedeni primjeri. Mislim da se radi o načinu pisanja, o pravopisnom a ne o morfološkom problemu, jer je Posilović zabilježio govoreni oblik, kakav nalazimo i u Bandulavića (Gabrić 1989: 133).

Futur II.

Tvorba futura II. u Posilovićevu jeziku ista je kao i u jeziku Bandulavićevu, a za Bandulavića je karakterističan tzv. čakavski fut. II tvoren od *budem+infinitiv* (Gabrić 1989: 134-135). Posilovićevi primjeri pokazuju isti tip tvorbe: *bude doći N 16, bude naći N 16, bude umrići N 21, budeš blagovati N 13*.

Jedan primjer koji bi po tvorbi odgovarao fut.II. može se shvatiti samo kao perfekt u zavisnoj pogodbenoj rečenici: *mogli bi te povesti u pakao da te ne bude obranio Bog C 42 (=da te nije obranio Bog)*.

Umjesto futura II. u istom sintaktičkom značenju pojavljuje se *prezent svršenih glagola*: *ali ako tebe vidi u vrime tvoje protivno, neće se moći nasititi tvoje krvi C 62 (=ako bude vidio) ili prefiksirani prezent: ustegnućeš užganja priljubodivstva ako ti uzmisliš od smrti N 22 (=ako budeš mislio); onom mirom kojom uzmiriš ostalijem, biti će izmireno i tebi C 114 (=budeš mjerio)*.

Kondicional / ne pokazuje specifičnosti u tvorbi i dostaje rijedak: *privarili bismo se N 18*.

S kondicionalom je po značenju izjednačen prezent *budu, bude*, što je poznato Divkoviću i dalmatinskim piscima (AR s.v. *biti*), a u Posiloviću je predstavljeno primjerima: *i da bude ono učinjeno, svi oni od grada bili bi smučeni C 110; da oni budu dobri, tere bi nji oni prodali C 130; i da žene ne budu, ostarili bi svi ljudi i po ti bi se način smakao svijet C 36*. Prezent *budu* uporabljen je umjesto kondicionala *da je bilo učinjeno, da su bili dobri, da žena ne bi bilo*, dakle, u zavisnoj irealnoj pogodbenoj rečenici i očito je u Posilovića literarnoga podrijetla.

Glagolski prilozi i pridjevi

Glagolski prilozi također su istovjetni sa suvremenim: *našavši C 111, došavši C 195, pristrašivši se C 195, probudivši se N 21, govoreći N 3, Ni1, vapijući C 195*, dok je *uzamši N 16* preuzeto iz literarne tradicije i poznato je svim bosanskim franjevačkim piscima, posebno Divkoviću i Bandulaviću (Gabrić 1989: 131).

Stari oblik *participa prezenta* u funkciji pravoga priloga predstavlja oblik *muče N 23*, što je poznato Bandulaviću i Divkoviću i postalo je sastavnica gramatičke strukture franjevačkoga književnoga jezika (Gabrić 1989: 129).

Glagolski trpni pridjev osim oblika identičnih suvremenom poznaje i arhaične oblike literarnoga podrijetla kao i dijalektne likove.

Arhaični su oblici vezani za trpni pridjev glagola izvedenih od *iti*: *prošastoga C 40, našast N 24, našasto C 135, N 21, prošasti N 16, N 22, N 44*.

Dijalektni su likovi: *polita N 71, poslat C 120, dobito C 116, potezata C 170, izamat C 182, zvati C 119 (=zvani), ukopalo N 205*, a neobičan je i trpni pridjev neprelaznoga glagola *susritnut C 155*.

Glagolski radni pridjev istovjetan je suvremenom: *pratikao N 43i hotio N 10, pokajao C 40, ponizio C 40, ljubio C 16...* pa ne zahtijeva komentar.

Tvorba riječi

U tvorbi riječi Posilović se ne razlikuje bitno od ostalih bosanskih franjevaca, što znači da se njegovo tvoraštvo uglavnom ograničuje na glagolske imenice izvedene od trpnog pridjeva s pomoću sufiksa *-je*, rjeđe sufiksom *-ba*, a nomina agentis su uglavnom izvođena sufiksom *-lac*. Apstraktne imenice su po crkvenoslavenskom modelu izvedene sufiksom *-stvo*.

Primjeri: a) *činjenje C 87, pokaranje C 88, utišenje C 88; smrdenje C 198, sumporanje C 198, sramovanje C 190, užganje N 22, govorenje N 14, spasenje N 16, revan je N 204, deranje N 204, ožaloštenje N 12; primaknutje N 46, udanutje C 11, zapetje C 156*

b) *tratba C 79*

c) *sknilac C 61, proidrlac C 182, čuvaoci C 57, potaknulac C 173, navidilac C 84*

d) *ljubestvo C 23, C 49, prozdrstvo C 181, bistvo C 92, N 42, veličastvo C 92, mogućstvo C 92*

Glagolske imenice Posilović kao i svi franjevački pisci tvori i od svršenih i od nesvršenih glagola, što svoje korijene može imati u latinskom jeziku koji su svi franjevci znali kao jezik svoga školovanja i svećeničkoga djelovanja. Moguće su takve glagolske imenice nastale kao odjek crkvenoslavenske tradicije što se uvukla u nabožnu književnost čitava bosanskoga i hrvatskoga prostora. I imenice tipa *bistvo, mogućstvo* također su import iz crkvenoslavenske tradicije poznat jeziku Divkovićevu, Matijeviću, Bandulaviću (Pavešić 1968: 439, Gabrić 1989: 139-141).

Ostali tvorbeni tipovi su zastupljeni u vrlo malom broju, ali ipak zahtijevaju komentar zbog relacija prema ostalim franjevačkim piscima.

Posilović ima riječ *ku(h)ač C 129*, koju za značenje *kuhar* nalazimo i u Matijevića (Pavešić 1968: 472).

Zanimljivo je da kao i Divković za utamničenu osobu ima leksem *tamničar C 65*, što je bitna razlika prema suvremenom jeziku gdje *tamničar* označava čuvara tamnice i utamničenika. Neke specifičnosti

Posilovićeve tvorbe možemo vidjeti i u grupi njegovih novotvorenica i prilagođenica, pa će se o tome čitatelj obavijestiti na priпадnom mjestu.

Leksik

Leksik je jezična razina na kojoj se najjasnije vidi gdje na književnojezičnoj vertikali moramo smjestiti promatranoga pisca, koje mu mjesto pripada s obzirom na tradiciju i suvremenost. Ako bismo lakonski htjeli definirati Posilovićev leksik, onda bismo mogli reći da je opći leksik štokavski, hrvatski, s nanosima posuđenica najrazličitijega podrijetla, s nešto novotvorenica, ali da je zapravo najveći broj leksema potpuno istovjetan s onim Divkovićevim, Bandulavićevim i Matijevićevim. Ima, dakle, jedan sloj koji možemo nazvati knjiškim leksikom, gdje pridjev knjiški znači onaj koji potječe iz književne tradicije i Posiloviću suvremene književne produkcije njegove franjevačke subraće.¹⁷

Posilovićev vokabular mogli bismo promatrati u raščlambi s obzirom na podrijetlo riječi, pa bi se izdvojio sloj posuđenica, prilagođenica, a onda dalje bi se izdvajali talijanizmi, turcizmi, grecizmi, odavno usvojene tuđice i si., što bi podrazumijevalo i označavanje dijalektne disperzije pojedinih riječi.

Drugi pristup bio bi određen potvrdom ili odsutnošću riječi u jeziku pisaca prije Posilovića djelovanja i u njegovo vrijeme, što bi kao prednost imalo utvrđivanje Posilovićevih novotvorenica i hapaksa, te njegovu sukladnost s piscima istoga kruga.

Ta dva načela teško se daju u Posilovićevu slučaju potpuno odvojiti, pa je kombinacija obiju metoda jedino prihvatljiva.

Posuđenice

Hrvatski je književni jezik od najranijih vremena bio obilježen određenim brojem posuđenica, pa ni Posilovićev književni izraz nije lišen toga rječničkoga sloja.

Ima posuđenica koje su toliko rano ušle u jezik da se danas ni ne osjećaju riječima tuđega podrijetla, ali ima i takvih koje su obilježile pojedina razdoblja i pojedine književne krugove.

Turcizmi su obilježje bosanskih govora i Posilović ih je u organskim idiomima najneposrednije mogao upoznati, tako da turcizme djelomično tumačimo kao nanos iz živoga govora. Iz govora mogu biti: *azdija* N 13, *bunar* C 153, *krmak* C 55, *hajduk* C 110, *jaspra* C 81, N 20, *dalak* N 7(= *bolest slezene*), *harač* N 69, *kesa* N 18, *samar* C 84, *sobet* N predg 28, dok za riječ *đenem* N 13 to nije sigurno.

Divković je prvi među bosanskim franjevcima zabilježio riječ *sobet*, pa je njegov jezik izvor tog riječi u Posiloviću, premda su je obojica mogli upoznati i u živim govorima budući da se i danas čuje u cijeloj Bosni.

Riječ *jaspra* sa značenjem *sitan srebrni novčić* ima i Divković, i tu je turcizam postao opći pojam za novac, dok je *đenem* prema turskom *diehennem* već na razini učena rječnika budući da znači *pakao*. Istu riječ imaju prema potvrdi AR samo narodne pjesme, što svakako neće biti točno, već će prije biti u pitanju nedostatna ekscerpcija, čemu je dokaz i to da nema primjera iz Posilovićeva jezika iako je Posilović obrađen za Akademijin Rječnik.

Učenim turcizmom smatramo i *haramzaditi* C 124, *haramzastvo* C 91, *aramzastvo* N 11 budući da označava apstraktni pojam nevaljalstvo, lukavstvo, lažljivost.

Na istoj je razini i turcizam *muzuvijer* C 161 (= varalica, spletkar, klevetnik) poznat Divkoviću, Matijeviću i dubrovačkim piscima.

Germanizam *majstorija* C 30 danas se više ne osjeća tuđom riječi, poznaje ju franjevac Matijević, svi bosanski govori, pa je Posilovićev izvor lako odrediti.

Iz dalmatinskih i primorskih govora mogle su u Posilovićev jezik ući posuđenice talijanskoga podrijetla kojima se označavaju najčešće predmeti svakodnevne uporabe i odnosi iz svakodnevnoga života: *durati* C 35, *lanča* N 71, *meštar* N 13, *porat* N 17, *punat* N 24, N 25, N 26, *skalin* N 23, C 170, *sklizati* N 15, *spuga* C 85, *timuniti* C 202, *timun* C 202 ("pored domaćega *krma* C 202), *žmuo* C 183. Sve se navedene riječi nalaze i u jeziku primorskih pisaca, dalmatinskih i dubrovačkih, a neke i u Bandulavića (*meštar*, *porat*, *spuga*). Posiloviću su oba izvora, i govori i pisci, mogli³⁵ svjedočiti da se radi o leksiku prikladnom za književno izražavanje i njihovom uporabom Posilović je zapravo ušao u jedan zajednički tijek koji zovemo hrvatski *književni jezik* predstandardnoga razdoblja.

Leksemi *ajer* C 35, N 21, *artija* C 97, *kamata* N 199, *manastir* N 10, N 23, *trpeza* C 142 grčkoga su podrijetla, ali se više ne osjećaju kao posuđenice zbog toga što su davno primljene i učvrstile su se u književnom jeziku sve do najnovijega doba. Danas hrvatski te riječi zamjenjuje riječima *zrak*, *papir*, *samostan*, *stol*, dok je *kamata* i danas živa riječ. Zanimljivo je da se u jeziku bosanskih franjevac riječ *manastir* nije zadržala samo u predstandardnom razdoblju, već i danas u Kraljevoj Sutjesci u Bosni franjevci tako zovu svoju redovničku kuću.

Iz crkvenoslavenskoga je veoma malo leksema pa, osim onih koje su spomenute u odjeljku o tvorbi kao tvorbeni posebnost, treba navesti pojavu riječi *iskrnji* C 10, N 9, N 11, N 204, *priljubodivstvo* C 189, N 22, koje su obilježile jezik svih bosanskih franjevac i svih nabožnih pisaca hrvatskoga područja, postale su neka vrsta teološkoga naziva. Kad te riječi nađemo i u Posilovića, naslućujemo neke zakonomjernosti formiranja književnoga jezika, odnosno uočavamo da rječničko bogatstvo pokazuje neprekinut slijed, kontinuitet koji govori o jedinstvenom književnom izrazu od razdoblja hrvatskih redakcijskih tekstova do 18. stoljeća.

Knjiškim posuđenicama mogli bismo nazvati onu skupinu leksema koje su u Posilovićevu jeziku nastale isključivo prilagođavanjem talijanskih riječi iz izvornika koje je on prevodio ili kompilirao, što znači da će neke od njih biti njegovi hapaksi ili će Posilović biti prvi pisac u kojega se riječ pojavljuje (oznaka *), zatim posuđenice koje su po značenju nazivi iz filozofije i teologije, rjeđe iz kojih drugih područja, a poznate su piscima sa širega hrvatskoga terena kao i bosanskim franjevcima.

U prvu skupinu išle bi: **fenice* C 150 (=ptica *feniks*), *Hnšenja* C nasl, *N nasl* (= *znak obrta*, *cimer*, *tal. insegna*), **kalandrino* C 9 (=ševa), **kaštor* C 55 (=životinja), **muna* C 187 (=majmun), **pola* C 66 (=svraka), **pomorija* C 90 (=pomor), **pratika* C 21 (=vještina, znanje), **pratikati* N 43, N 200 (=općiti), **rarovina* C 43 (=vrsta orla), **skake* N 24 (=šah), **šerena* C 92 (=sirena), **škakamoto* N 24, N 25 (=mat u šahu, *tal. scacco mato*), **taštoslavan* C 147 (*kalk prema tal. vanaglorioso*), dok bi se u drugoj našle riječi: *arijan* C 98, *armelin* C 203, *baziliško* C 123, *devocion* N 205, C 45, *devoti* N 9, N 71, C 223, *faraun* C 90, *filozofija* C 196, N 12, *kamilja* C 158, *koludrica* C 187, *kor* N 55, N 72, *kvatri* N 15, *lemozina* C 76, *Lucifer* N 203, *maškara* C 91, C 131, *maskareći se* C 135, *mitra* N 13, *oficij* N 9, *sekular* C 45, *sodomija* C 115, *šorpion* C 93, *teolog* N 14, *toran* C 200, *verši* N 54, *vandali* C 198. Po podrijetlu riječi druge skupine su latinizmi, grecizmi i rjeđe talijanizmi. Iako su za Akademijin *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* ekscerpirana Posilovićeva djela, dogodi se da za mnoge riječi nije navedena Posilovićeva potvrda, pa se tako ne stječe dojam o broju riječi za koje je Posilović prvi izvor.

Hrvatski literarni leksik

Pod tim bismo naslovom htjeli obraditi onaj rječnički fond koji je Posilovića uključio u krug hrvatskih pisaca, fond koji je Posilović mogao upoznati samo u hrvatskoj literarnoj produkciji i koji je posredovanjem prvih franjevačkih pisaca postao svojina bosanske franjevačke književnosti u cjelini. Značenje riječi pri tome preuzimanju nema odlučujuću ulogu. *baština* N 7/B/, *baštinik* N 200 /B/,

³⁵ Podaci o leksiku pisaca preuzimani su iz AR.

bistvo N 42, C 10/D/, bogoslovac C 8/M/, cesar C 198/B.D/, dažditi C 85, C 203/B.D/, držan C 127, N 205/D/, dubrava C 198, dinar C 145/M/, dobičani N 72 (=pobjednički)/D, M, B/, dobitnik N 24 (=pobjednik)/M, B, D/, dreselje N 62 /D/, globa C 171, grede C 106 (=ide) /D, B/, inorog C 164/D/, jamac C 33, jizbina C 186, N 19/M,D, B/, jurve N 4, N 25/D,B/, kakostvo C 42/M/, karba C 51 /od 13.st./, kip C 138, N 54/ B,D,M/, Knjiga od očitovanja N 14 (=Otkrovenje) /B,D/, lupeštvo C 113/M/, licumirstvo C 147/B/, mana C 221/B/, mid C 28/B/, milja C 158/B/, napričano C 45 /B,D/, naravnito C 31, nenavidost C 31, N 5, N 24/ nenavidljiv C 42/B/, navlastito N 59/B,M/, navlastitstvo C 10, neharan N 40/D/ nemoć C 9/D, B,M/, nemoćnih C 9/D,B/, nesklavstvo C 51, ništanemanje C 8, N 1/M/, napritkovati C 156/B/, naučitelj C 194, N 1/B,M/, oblast C 35, C 183/D, B,M/, očitnik N 12 /B,D/, omraza C 58, opaštvo C 121, opogovarati C 177/B/, oporuka N 7/M/, otačastvo C 182/B/, obranje C 182/B/, osin N 15 /B/, pinez N 18 /B/, pisan N 70 /B, D/, plemenština N 23 /B/, posilice C 29/M/, posilstvo C 112, poidrstvo C 51/B/, plemenništvo C 54, priproština N 54/B/, prilika se C 56 (=primjer) /D,B,M/, poniženstvo C 62 /D, B/, posvetilište C 12 (=sakrament) /D, B/, poklisar C 145/D, B/ proidrtje C 157, poglavje N 12 /M/, ponediljnik N 45 /B/, pav N 19/D/, peča N 24, piple N 20, , postole C 147/B/, prosjesti se N 24/D,B/, providjeti C 96, N 7/B,D/, providati C 95, putnik i prišlac N 70 /D/, ročistvo C 10, rasutak C 61, razlog C 102 (=razum) /B,DM/, skakavica C 91, salac C 95, sloboština C 194, stanovitstvo C 151, Stari zakon C 126/D, šatanas N 6 /Marulić/, štiti C 33/D.B, M/, tovarac C 130/D.B/, teška C 63 (= trudna)/D/, , tja C 16, N 14/D,B,M/, u(h)ititi C 115/D.B/, udilje C 76, N 23 /D,B/, usilovati (se) C 134, N 1/D,B,M/, utlina C 59 /B,M/, utornik N 71 /B/, varovati se C 5 /D,B/, voće N 70 (=plod u pren. znač.) /Budinić, Gučetić/, vodokršte N 15/D,B/, zabiti C 226 (=zaboraviti) /B/, zamirka C 151/B/, ždral C 118, Židov C 117/B/.

Popisu smo dodali u kosim zagradama kratice franjevačkih prezimena (Divković, Bandulavić, Matijević) kako bismo pokazali proširenost leksema u jeziku franjevačkih pisaca i naznačili izvor iz kojega je Posilović zahvaćao i obogaćivao svoj vokabular. Zamjetno je velik broj podudaranja s Bandulavićem, nešto manje s Divkovićem, što je razumljivo i očekivano s obzirom daje Bandulavićev lekcionar *Pištrole i evanđelja* bio službena knjiga, pa je i njegov jezik imao status opretniškoga izraza. Divković, pak, sa svojom propovjedničkom literaturom bio je nezaobilazan autor pri pastoralnom djelovanju. Na tom primjeru se najbolje vidi kako se oblikuje rječnički fond jednoga književnoga jezika i kakva je pri tome uloga liturgijskih knjiga.

Posebno treba istaknuti da su neke riječi i k Bandulaviću dospjele iz znatne starine, zapravo iz primorskih lekcionara, kao Stoje slučaj s riječju *zamirka* (=cilj), koju ima prvi put zabilježenu Bernardinov lekcionar, riječ *utlina* u značenju *udubljenje*, *rupa*, također je Bernardinova. Dalmatinski pisci riječ *voće* uzimaju s prenesenim značenjem ploda uopće, pa tako Posilović ima sintagmu ...*Isus voće utrobe tvoje* N 70.

Knjiga od očitovanja kao prijevod naziva *Apokalipsa* (*Otkrovenje*) morao je smisliti Bandulavić, pa odatle se naziv proširuje i k Divkoviću i Posiloviću i ostalim piscima (Gabrić 1997: 111-234).

Zanimljiva je sintagma *putnik i prišlac* prvi put potvrđena u Divkovića, a onda je postala stalno mjesto, neka vrsta okamenjene sintagme, u jeziku svih franjevačkih pisaca sve do Margetića, a nalazimo ju i u Kašića. Takve nam pojedinosti otkrivaju, zapravo, na koji je način Posilović izgrađivao svoj književni izraz.

Posilović je očito poznavao stariju književnu produkciju i ona mu je bila i izvor i uzor književnoga izražavanja. Upravo leksik pokazuje i potvrđuje kontinuitet jednoga književnoga jezika. U tom bi smislu bilo zanimljivo usporediti leksik franjevačkih pisaca, i Posilovićev naravno, s jezikom Bartola Kašića, pa bi se vidjelo kako je najznačajniji pisac 17.st. zapravo bio neraskidivo povezan i s dalmatinsko-dubrovačkom i s franjevačkom književnošću, no to nadmašuje opseg i ambicije ovoga članka.³⁶

36 tradicijskim leksikom je u najužoj vezi skupina Posilovićevih novotvorenica, građenih prema modelima potvrđenim u književnom jeziku njegova i ranijih vremena. Osim prilagođenica prema talijanskim riječima, o kojima je već bilo riječi, Posilović je gradio nove riječi kad u narodnim govorima ili književnim izvorima nije nalazio istovrijednicu kojoj talijanskoj riječi izvornika. Tako su nastale riječi: *bolesniv* C 173, *ispravnik* C 168 (= tko nekoga ispravlja, podučava), *misenčan* C 102

Zanimljiva je po tvorbenom modelu riječ *oštbina*, koja bi trebala glasiti *očbina*, no ovog časa zanemarujemo grafijski propust, a znači *mjesto očinstva*, mjesto odakle tko potječe, dakle građena je od *oč+bina* po modelu *otačbina>otadžbina*. Leksem *otadžbina*, koji mi danas držimo srbizmom, najnormalnije je rabio franjevački pisac Ivan Franjo Jukić.

Zapetje je glagolska imenica od glagola *zapeti* sa značenjem naići na zamku ili zapreku i stoga ne moći dalje, građena je po modelu *raspet+je, propet+je, zauzet+je> raspeće, propeće, zauzeće*. Mogući je model mogla biti imenica *opotaknutje* potvrđena u Bandulavićevu jeziku sa značenjem nečega na što se čovjek spotiće (Gabrić 1997: 168).

Konačno postoji jedan mali broj narodnih riječi, koje su također potvrđene samo u Posilovića ili rjeđe u kojega kasnijega pisca. Takve su riječi: *obad C 106 (=žalac) /Daničičeve poslovice/, žaba zapuaća C 199/dalm. govori/.*

Prema značenju riječi sigurno je da ih je Posilović upoznao u neposrednom kontaktu sa živim govorima.

Naravno, Posilović ima i skupinu riječi sa širokom izoglosom i sa značenjem istim kao u suvremenom jeziku: *brvno C 154, budalast C 100, brezobrazan C 53, grad C 90, C 163, jajca C 55, kao C 203 (=blato), kus C 72, likar C 145, lug N 19 (=pepeo), plot C 208, ručnik C 15, sočivica C 28, studenac C 167, stala N 69, škrinja N 16, C 53, tavnica C 88, verige C 149, zipka C 110, zaklopac C 204.*

Svakako su narodnoga podrijetla, ali s dalmatinskoga i čak sa čakavskoga terena riječi: *laćan C 67, pinez C 76, pržina C 85, tute N 60, C 198.*

Kontaktne sinonimi

Kontaktne sinonimije je svojstvena gotovo svim franjevačkim piscima, ali u različitu opsegu, pa je tako mnogo manje sinonima u Bandulavića, s obzirom da sadržaj liturgijskih čitanja nije za to prikladan, a nešto veći u Divkovića, gdje je propovjednički tekst zahtijevao sinonime kao objašnjenja. Posilović kontaktne sinonime uvodi ili s pomoću veznika *ali, aliti, i* ili odrednicom *to jest, što jest*. S obzirom na podrijetlo riječi, sinonim dolazi uz stranu riječ kao objašnjenje, ali i uz domaće. Kad su domaće riječi povezane veznicima *i, ali(ti)*, sinonim je zapravo stilska figura, *pojačajni sinonim*, kojemu je cilj postići što izrazitiji emotivni učinak na slušatelja (skupina c). U toj odlici Posilović sasvim slijedi Divkovića (Hercigonja 1982: 75).

- a) *ašpid to jest zmija otrovna N 5, kaštor, što jest jedna živina C 55, malenkonija to jest neveselstvo C 49, prišastje aliti advenat Gospodnji N 15*, taj posljednji isti je kao u Bandulavića (Gabrić 1997: 188).
- b) *biti se aliti klasti C 106, globe ali pokoran ja C 171, mistu aliti stocu C 142, mišu aliti litku C 191, rasutak aliti prostranost C 73, temeljstvo, to jest stanje C 149, vojsku ali nemir C 56,*
- c) *držan i dužan C 185, neveselja ali zlovolstva C 51, otuži se i boli se C 15, pitaju i (h)rane C 67, tugi aliti žalosti C 50.*

Posebni tipom sinonimije mogla bi se smatrati objašnjenja tipa: *filozofija neće reći drugo nego ljubav od mudrosti N 12.*

Imena blagdana

Nazivi blagdana kao *Čista srida N 15, Spasovdan N 15, Vodokršte N 15* preuzeti su iz Bandulavićevih *Pištola i evanđelja*, gdje su prvi put uvedeni (Gabrić 1989: 157).

I u toj kategoriji ima sinonimije, kao u primjeru *Uzašastje Gospodnje aliti Spasovdan N 15.*

(=*mjesečar*), *okolovština N 72 (=svijet), oštbina C 118 (=domovina), posvovolnik (=svojevoljnik) C 164, naravni C 21 (=filozof mudrac), zapetje C 78 (=zapreka, zamka).* Te su riječi prvi put potvrđene u Posilovićevim djelima i nemaju ih kasniji pisci.

Sintaksa

Budući da su Posilovićeve djela prijevodno-kompilatorska, znatan broj sintaktičkih odlika javlja se kao posljedica ugleđanja i povodenja za jezikom izvornika, u ovom slučaju talijanskim i latinskim. Posilovićeva rečenica kreće se od kratke rečenice tipične za pripovijedanje tzv. prilika, primjera kojim ilustrira razmatranja o pojedinoj kreposti, do vrlo razvijene i razgranate rečenice u samom razmatranju. Ilustrirat ćemo to sljedećim primjerima:

Ako ove stvari jednu po jednu promisliš, tebi hoće dati uzrok užeći srce tvoje koliko godir bude studeno i tebe hoće potegnuti ljubiti i služiti onomu koji je toliko tebe ljubio i također privelikom činom odkupio. C 16-17

Navedena rečenica pokazuje neobičnosti u uporabi infinitiva, veznika, ličnih glagolskih oblika, leksika, ali ne i u rasporedu rečeničnih dijelova, koji su zapravo isti kao danas. Mi bismo tu rečenicu u suvremeni jezik mogli "prevesti" ovako: *Ako promisliš ove stvari jednu po jednu, dat će ti se uzrok za užeženje srca tvoga ma koliko da je studeno i potegnut će te da ljubiš i služiš onomu koji je tebe toliko ljubio i k tomu odkupio po prevelikoj cijeni.*

Ima, naprotiv, rečenica koje su tako složene da je teško, pogotovo slijedeći Posilovićevu interpunkciju, odrediti granice surečenica.

Budući se dakle od takije stvari pokajao i ponizio, čineći tebe da si odmetnut, i da si od ništa, i da si dostojan svakoga smućen ja, i sramote i tako ti pani na noge svoga Spasitelja, kako učini ona žena grišnica Marija Magdalena, s velikom bolešću, i poniženstvom, ti ga hoćeš upitati da tebi prosti tolike zloće, i pogrde, što si učinio, i obećati se stanovito učiniti pokoru od prošastoga života, i novi život početi činiti u napridak. C 40

Iz toga razloga raščlamba sintaktičkih odlika Posilovićeva jezika mora ustanoviti izvor pojedinoj pojavi, relaciju prema jeziku ostalih franjevačkih pisaca i prema književnoj tradiciji uopće. Sve što je tipično za hrvatsku sintaksu neće biti predmet proučavanja.

Sintaksa padeža

Tipična crta preuzeta iz talijanskoga jezika je uporaba prijedloga *od* uz posvojni genitiv (1), kao i veza *od*+genitiv umjesto koje druge prijedložno-padežne veze(2):

1. *čuvaoci od vrata C 57, ...znoja aliti muke od tužnoga i ubogoga C 72, na čas od svoje smrti N 71, Sabor od Trenta N15*

2. *da bi se hotio služiti od blaga N 21 (- blagom); kaju se od griha N 26 (=zbog grijeha), zaboraviti se od dobra primljenoga N 40 (= dobro primljeno), ne stidi se od nikoga N 20, za bogatiti njih od dobara zemaljskije N 9 (= dobrima zemaljskim), spomenuti se od onoga govorenja N 14; spominjući se od vremena prošastoga C 95, dok posebno treba promotriti izraz: imao od uboštva pomnju C 80. Identičnu konstrukciju, naime, ima Bandulavić, a za njega se pretpostavlja da je čitavu frazu preuzeo iz primorskih lekcionara, što znači da se jedna sintaktička crta proteže od najstarijih hrvatskih tekstova na narodnom jeziku do Posilovićeva vremena (Gabrić 1989: 179). Naravno, nalaziti ćemo to i u kasnijih franjevačkih pisaca što je dokaz o neprekinutu slijedu u formiranju književnoga jezika na crti primorska književnost - bosanski franjevci.*

Prema talijanskom je nastala uporaba *od*+genitiv umjesto *o*+lokativ uz glagole govorenja, mišljenja, osjećanja i srodnih značenja, što opet nalazimo u svih franjevačkih pisaca, kao i u svih stvaralaca dalmatinsko-dubrovačkoga područja (Gabrić 1989: 177-178).

Primjeri:

govori se od zloća C 5; od poniženstva štije se C 170; rekli zlo od njih C 35; govori od takije ljudi i žena C 28; govore od Aleksandra Velikoga C 53; govoreći od onizije N 1; imati misao od žene i od sinova i od svoje obitili N 7; misliti od smrti N 18; mišljen je od stvari C 8.

Posilović uz pojedine padeže rabi danas neobične prijedloge. Ako usporedimo njegovu uporabu s uporabom u jeziku franjevačkih pisaca, onda ćemo opet ustanoviti vezu s Bandulavićem, prvenstveno, a i s Matijevićem (Gabrić 1989: 181, Pavešić 1968: 450).

Tako registriramo *misleći po ono deset zapovidi, po ono sedam griha smrtnije C 191* umjesto *o ono...* U rečenici *Hotio bi se tužiti ali ne znam od koga N 10* neobična je uporaba prijedloga *od* s genitivom umjesto *na* s akuzativom, za što potvrde nalazimo u dubrovačkih i dalmatinskih pisaca.

Zanimljivi su i primjeri za koji grijeh mi umivamo svikolici C 184 (= *zbog kojega grijeha*); ona budući ostavljena od rečenoga Jašona za jednu drugu ženu C 72 (= *zbog jedne druge žene*) Stoje sintaktički kalk prema talijanskom jeziku gdje se uzrok izriče s pomoću prijedloga *per*. Istu pojavu registriramo i u jeziku dubrovačko-dalmatinskih pisaca, te u bosanskih franjevacu Bandulavića, Divkovića i Matijevića (Gabrić 1989: 181, Pavešić 1968: 450).

Prijedlog *po* s akuzativom umjesto *na* s akuzativom nije tipično Posilovićev, imaju ga čak u istoj frazi (*po ti način*) Bandulavić i Matijević (Gabrić 1989: 181, Pavešić 1968: 450). Tako *po ti način N 70, C 28* možemo smatrati sklopom karakterističnim za bosansku franjevačku književnost.

U istu skupinu idu i primjeri: *što je po zao put dobito C 116, i tako sam hotio po sve pute platiti dug N 41*.

Posilović kao i svi franjevački pisci ima konstrukciju *po usta, po ruke*, koja je vrlo stara, proteže se od starih čakavskih tekstova preko jezika dubrovačkih svjetovnih i nabožnih pisaca do Kašića i dalmatinskih pisaca 18.st., pa je njezina pojava u Posilovića literarni nanos: *po ruke dobre žene C 35, po usta svetoga Matije C 18, po usta Mojsija C 90, po ruke tvoje N 55, po usta proroka Ižaije N 24, po usta proroka Jone N 24* (Gabrić 1989: 182).

Među franjevačkim piscima samo Bandulavić koristi gen.mn. umjesto akuzativa, a u njega je to moralo nastati ugledanjem u dubrovačko-dalmatinske pisce, gdje je to redovita pojava (Gabrić 1989: 175). Za Posilovića pretpostavljam Bandulavićev utjecaj, primarno, premda ni druge ne isključujem: *svijeli vas ponukujem C 6, svijeh vas molju N 197*.

U najužoj vezi sa sintaksom padeža je pitanje rekcije pojedinih glagola, pa tako i u Posilovića nalazimo pojavu da glagoli *vladati* i *gospodovati* imaju dopunu u akuzativu: *gospodovaše zemlje C 53, oni koji ne zna vladati sebe istoga ni svoje obitelji gore hoće vladati ostale C 107, da si vladao sve njegovu blago N 25*. I ta je rekcija podrijetlom iz talijanskoga jezika i prisutna je u svih pisaca koji su prevodili s talijanskoga: od Marulića do Kašića.

Iz primorske i starije hrvatske literature je i rekcija glagola *bježati* s akuzativom: *bižimo vazda zloga N 62, koja čini bižati grihe N 17, bižati nedragost uboštva C 43*.

Sintaksa zamjenica

U jednom primjeru posvojnu zamjenicu zamjenjuje etički dativ: *budući privaren njoj otac C 127* (umjesto *njezin*), što je najvjerojatnije nanos iz govornoga jezika, budući da takvu uporabu dativa poznaju bosanski govori.

Umjesto zamjenice *njezin*, *njegov* zna se pojaviti zamjenica *svoj*: *ako bi svoj otac pošao za njom C 72* (= *njezin*), *na čas od svoje smrti N 71* (= *njegove*) tipično za narodne bosanske govore.

Ima pogrešaka i suprotnoga predznaka, pa u rečenici: *nisu hotili slušati glas njegov ni okrenuti se od njihovi griha Nil* nije uporabljena zamjenica *svoj* u drugoj rečenici iako se pripadanje odnosi na subjekt, pa bi trebalo od *svojih griha*.

U stihu se variraju zamjenički oblici, pa se pogreška (*tvoje* mj. *svoje*) tumači stilskim razlozima: *prigni uši k nami tvoje, ter pogledaj sluge svoje N 202*.

Umjesto povratne zamjenice pojavljuje se zamjenica 1. lica, što nije samo Posilovićeva specifičnost nego i dubrovačkih i franjevačkih pisaca, posebno Bandulavića i Divkovića: *hoću okrenuti mene nabolje Nil, kada ću mene okrenuti Bogu N 6, i zato mene istoga N 41, sada mene hoću učiniti fratar N 11* (Gabrić 1989: 170).

Zamjenički pridjev isti rabi se umjesto *sam*: *kod istoga sebe C 70, vladati sebe istoga C 107, i zato mene istoga poznajući u ovomu dužnikom N 41*.

Latinskom utjecaju dugujemo uporabu množine zamjenice umjesto jednine: *vidi naša svaka C 226, dopušta tebi svaka N 55*. Ta odlika nije Posilovićeve posebnost, već je prisutna u svih pisaca franjevačkih, dubrovačko-dalmatinskih i u Kašića. Stoga smatram da ju je Posilović preuzeo kao odliku literarnoga izraza a nije ju stvorio izravnim prevođenjem s latinskoga.

Sintaksa glagola

U Posilovićevu je jeziku infinitiv dosta čest - kao dopuna glagolima nepotpunoga značenja ili uz prijedloge kao zamjena za rečenicu.

Evo primjera: *... vidiće ukazati se zastavu od svetoga križa i vidiće ukazati se Isukrst, tolike pute od nji uvriđenoga C 128*.

Svakako je zanimljivo ustanoviti da se Posilović potpuno slaže s ostalim franjevačkim i uopće nabožnim piscima po uporabi konstrukcije *za+infinitiv* u vrijednosti namjerne rečenice, što je neprijeporni utjecaj talijanske sintakse (Gabrić 1989: 187-188).

Primjera je bezbroj: *dopušta svaka tebi za imati duše sebi N 59; prva jest stvar za umrijeti dobro N 1; čini se za saraniti bismo i život N 42; da dođe sudac za osuditi ih na smrt N 25; ...ukazati se... za suditi dobre i zle C 128; trpi za odkupiti tebe C 16; koji dohodi za moći imati C 8*. Sasvim je mali broj primjera u kojima se u toj funkciji *za+infinitiv* zamjenjuje rečenicom uvedenom sa *da*: *daruj nami... like da očistimo dušu našu N 205*.

Prema talijanskom se jeziku pojavljuje konstrukcija *činiti+infinitiv* i *činiti+akuz.+infinitiv*: *ona čini ozdraviti N 63; čine umrijeti bez ispovidi N 9, ne čini scine N 22; tebe čini sagrišiti C 174; grijeh čini izgubiti...milost Božju C 113; čini pustiti ditića C 135; čini usanuti kosti C 47; čini cvasti život čovičanski C 47; čini mu otvoriti vrata C 57; čini užeći svoje gnizdo C 59; čini cabla i trave usanuti C 71', činiti ga obratiti N 197*.

Participske konstrukcije su u Posilovića nešto rjeđe nego u drugih franjevačkih pisaca, pa prema tome ni repertoar uporabe nije posebno širok.

Ima primjera koji su istovjetni s uporabom participia (priloga) u standardnom jeziku: *a našavši one pineze, ukloniće se togar poginutja C 111; i paka probudivši se, nađe se privaren s rukami praznijem N 21*, što znači da ne traže komentar.

Bilježimo prilošku uporabu priloga sadašnjega (*mogući, videći*) umjesto priloga prošloga (*mogavši, vidjevši*): *Mogući se osvetiti, a ti si oprostio neprijatelju, znaj da si učinio svoju osvetu C 68; ...koji, videći svoje ptice izleći se iz jajah bijeli, ožalosti se toliko C 50*.

Sasvim je u skladu s franjevačkom tradicijom pojava dekliniranoga participia u funkciji atributa: *režućega lava N 202; neće slušati glas zaklinjajućega N 5; pomozi mene manjkajućega N 17; sve scinim kako stvari smrdeće N 22; sve su providene oružjem branućijem i ozliđujućijem N 20*.

Supstantivizirani particip je iznimka: *komu nije drag strah služećih N 2*, čemu je izvorište vjerojatno Bandulavićev jezik (Gabrić 1989: 196).

Pasiv

Tvorba pasiva nije različita od suvremene, ali pozornost privlači način izricanja agensa. Obično se agens izriče vezom *od+genitiv*: *bijau potezata od četiri konja bila C 170; bi susritnut od svojije neprijatelja C 155; kazano od anđela N 70; obaštrta od nemiloga Olofema N 26; sastavljeno od istoga sina Božjega i pripovidano od svetije apostola N 6, biti pomožen od tebe N 70*. Takav tip izražavanja pasiva isti je kao u franjevačkih pisaca, posebno u Bandulavića i Matijevića (Gabrić 1989: 194-195, Pavešić 1968: 459).

S tim se piscima podudara Posilović i po uporabi refleksivnoga prezenta u pasivnom značenju: *on jest dostojan da se ljubi i služi od tebe C 185; on jest dostojan od njega se ljubiti N 2*. Takva uporaba pasiva zna biti dvosmislena, što se vidi u primjeru: *tako se čini čuti od lisice C 147*, što znači da ga lisica čuje, premda bi se moglo shvatiti daje netko nešto čuo o lisici ili da je čuo glas koji dolazi od lisice.

Sročnost

Imenica *sluga* u Posilovićevim djelima ponaša se kao imenica ženskoga roda, što znači da pridjev ili dio predikata koji razlikuje rod ima oblik žen.roda: *sluga neima biti lakoma C 78; ti se smiluj svojoj sluzi N 66*. Takav tip sročnosti nalazimo u dubrovačkih pisaca te u Bandulavića i Divkovića.

Negacija

Posilović ima samo po jednu negaciju, što je - kao kalk prema latinskom- specifično za jezik dalmatinskih i dubrovačkih pisaca, za Kašićev jezik i jezik Matijevićev i Bandulavićev, koje smatramo izvorom te odlike i u Posiloviću (Gabrić 1989: 165-166, Pavešić 1968: 449): *od koje nijedna stvar jest draža C 113; zato nijednomu more biti dobro budući sam C 21; prijatelju virnomu nijedna stvar jest prilična C 20; nijedna stvar mogaše odoliti protivu smrti C 53*.

Red enklitika

Posilović ima uglavnom isti red enklitika kao suvremeni standardni jezik, samo se katkad može naći tzv. stariji red sasvim sigurno literarnoga podrijetla. Naime, stariji red imaju Bandulavić, dubrovačko-dalmatinski pisci i svi bosanski franjevci, pa je ta odlika za Posilovića bila obilježje književne norme (Gabrić 1989: 165): *oči mu su N 201; postavila ga si N 70; ruke mu su N 201*.

Izričaji

Posilović u svom poučavateljskom žaru ubacuje u pripovijedanje poslovice i izričaje koji oživljavaju pripovijedanje, a kojima, ako nisu parafraze nekih učenih stilizacija, najčešće ne možemo utvrditi podrijetlo. Na primjer, na jednom mjestu Posilović parafrazira Danteov stih iz *Božanstvene komedije*, zapravo natpis nad vratima pakla: *Ostavite svako ufanje, o vi koji ulazite u pakao N 14*. Taj dio teksta Posilović je preuzeo iz izvornika Bartolomea D'Angela (Kolendić 1915: 204).

Parafraza biblijske pouke je: *Onom mirom kojom uzmiriš ostalijem, biti će izmireno i tebi C 114*, a Posilović je uvodi naznakom Šidrak govori, što značijia ju je morao _naći u originalu s oznakom autora, a preveo ju je sam.

U značenju *niste me htjeli poslušati* Posilović ima frazu *niste mi tili dati uši N 11*, za koju ne možemo sa sigurnošću reći da je hrvatska, jer se lako može dogoditi da je prijevod nekoga talijanskoga izričaja.

Vjerojatno je iz narodne pjesme preuzet stih: *gdi si bilo moje sunce i biserno drago puce* N 64 u pjesmi na slavu Gospe Olovske.

Jošte se čuje dobro N 3 je fraza kojom se opisuje da se netko dobro osjeća.

Fraza *nije nama mira ni pokoja* N 200 može se i danas čuti.

Čovjeka koji nije sposoban nešto napraviti Posilović opisuje frazom *ruke mu su bile kratke* N 201.

Za darežljiva čovjeka kaže se daje *prostrane ruke* C 78.

Pravim frazemima možemo smatrati sljedeće: *oni se zovu ženskoga srca* C 140; *imaju meju sobom riči* C 59.

Umjesto priloga *rano, u zoru* Posilović rabi frazem *u pite* N 15, sa značenjem rano, kad pijetli zapjevaju.

Pouku o varavosti svijeta nalazimo u poslovice: *Više viruj u ledu slovu nego svitu himbenomu* N 197.

O opasnostima koje dolaze od lijepih žena govori stih: *Bolje biti tebi slipu neg viditi ženu lipu* N 202.

Obje je Posilović moguće sam smislio budući da ih nalazimo u originalnom pjesmotvoru nastalom neovisno o izvorniku.

Vrijednost poslovice ima i rečenica *Svaki hoće za svoj konac visiti* C 40, kojom se završava razmatranje o pretjeranom pogrđivanju žena i o sklonosti nekih ljudi da omalovažavaju žene iako su sami nemoralni. Poslovica znači da će svatko odgovarati za svoje grijehе.

Takav pripovjedački i propovjednički postupak svojstven je i Divkoviću, pa nije isključeno da se na njegovim tekstovima Posilović nadahnua.

Prema Divkoviću i pravilima retorike Posilović koristi *apel* i *neposredno obraćanje*, i to nerijetko i u sredini rečenice, a ne samo na početku: *pridrazi, krstjanine moj* N 16; *Vami se čini, pridrazi...* N 8, *ono što ti, krstjanine, moraš učiniti* N 7, *nemojte misliti, pripoljubljeni, da jest pakao...* N 7, *ne virujte meni, mladići, ali virujte proroku* N 7, *prinesrični* N 7; *To jest, ako ti, grišniče otvrdnuti, poznao bi zlo* N 11; *... i zato, pripoljubljeni, nemojte se pustiti...* N 12; *dušo bogoljubna* N 3 (Hercigonja 1982: 66).

Zaključak

Pavao Posilović svojim djelom i jezikom važna je sastavnica fenomena koji zovemo bosanska franjevačka književnost i njezina književna koine. U predstandardnom razdoblju umjesto preskriptivne norme i standardnoga jezika postoje uporabna norma i tip izraza koji naddijalektno funkcionira na razini pisane riječi. U tako oblikovanom književnom izrazu postoji fond zajedničkih osobina na svim jezičnim razinama, s tim što pojedine razine pokazuju u većoj ili manjoj mjeri pomake prema pišćevu idolektu ili kojem organskom idiomu. Obično je najviše ustupaka materinskom govoru na fonološkoj razini, dok- je sustav morfoloških oblika naučen i proveden s velikom dosljednošću. Leksik kao otvoren skup pruža piscu mogućnosti zahvaćanja iz različitih vrela, vlastito tvoraštvo i mogućnost kombinacija. Sintaksa je kao vid jezične nadgradnje uvijek u suodnosu s razvijenijim jezikom izvornikom ili uzorom, uvijek po specifičnosti osobina imanentna ne samo piscu s jednog užeg terena nego obično piscima jednoga žanra, u ovom slučaju nabožne književnosti.

U tom svjetlu promatran jezik je Posilovićev svojevrsan presjek i prosjek izraza bosanskih franjevačkih pisaca 17.st.

Nova je spoznaja da jezik Bandulavićeva lekcionara *Pištole i evanđelja* (1613.) bitno utječe na Posilovića, da s Bandulavićem pokazuje iznimno velik broj slaganja. Drugi je važan utjecaj na stilsko-jezičnu razinu učinio Divković svojim propovjedničkim tekstovima, prvenstveno *Besjedama i Sto čudesa*.

Kako su prvi bosanski franjevci svoj jezik oblikovali pod utjecajem hrvatske nabožne književnosti dubrovačkoga i dalmatinskoga područja, to će i u Posilovićev jezik ući neke odlike poznate najstarijim hrvatskim djelima, primjerice lekcionarima. Na njegovu se primjeru vidi vertikalna koja spaja početke hrvatske primorske književnosti na narodnom jeziku sa štokavskom nabožnom književnosti u Bosni i vodi prema modernom hrvatskom jeziku, također sa štokavskom podlogom. U tom svjetlu gledana, bosanska je franjevačka književnost neposredna pretpovijest hrvatskoga standardnoga jezika. Proučavanje Posilovićeve jezika pomoglo nam je doći do te spoznaje.

LITERATURA

1. Gabrić-Bagarić, D. 1989: *Jezik Ivana Bandulavića, franjevačkoga pisca iz 17.st.*, Svjetlost, Sarajevo.
2. Gabrić-Bagarić, D. 1997: *Pisctole i evangelya, Das Perikopenbuch Des Ivan Bandulavić van 1613., Teil b. : Glossar und Kommentar*, Bohlau Verlag Koln, Weimar, Wien.
3. Hercigonja, E. 1982: Ogledi iz stilematike Divkovićevih *Besjeda*, *Zbornik radova o Matiji Divkoviću*, Sarajevo, str. 55-81.
4. Kolendić, P. 1915: Fra Pavao Posilović i njegovo *Naslađen'je*, *Rad JAZU knj.* 206, Zagreb, str. 168-217.
5. Pavešić, S. 1968: Jezik Stjepana Matijeveća, *Rasprave Instituta za jezik*, Zagreb, str. 371- 484.
6. Rešetar, M. 1928/29: Posilovićev ikavsko-ijekavski govor, *Južno slovenski filolog knj.* VIII., Beograd, 83-87.
7. *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika JAZU, I-XXIII*, Zagreb (AR)
8. *Zbornik radova o Matiji Divkoviću*, Sarajevo, 1982.

O JEZIKU I KNJIŽEVNOM DJELU ANTUNA KARAGIĆA

Uvod

Bunjevačkohrvatski pisac Antun Karagić, rođenje g. 1913. u Gari, u mađarskom dijelu Bačke, nedaleko grada Baje. Umro je g. 1966. u Pečuhu. Smatra se najboljim hrvatskim piscem u mađarskom dijelu Bačke iz toga doba. Među bunjevačkim Hrvatima posebice su bili omiljeni njegovi igrokazi.

Kada govorimo o hrvatskim piscima u dijaspori, pa tako i o piscima u mađarskom dijelu Bačke, uvijek se postavlja pitanje u kojoj su mjeri i na koji način ti pisci integrirani u hrvatsku književnost u cjelini. Pritom, naravno, iznimo važnu, ako ne i najvažniju ulogu igra jezik na kojem ti pisci pišu. Hrvatski pisci u mađarskom dijelu Bačke u znatnoj su mjeri svojim jezikom sami sebe svrstali u hrvatsku književnost. Osvrnemo li se kratko na Karagićeve prethodnike u pisanju igrokaza, Bunjevca Ivana Petreša (1876.-1937.), ili pak na pjesnika i prozaika Šokca Mišu Jelića (1881.-1961.) koji su, premda stariji od Karagića, dijelom bili njegovi suvremenici, otkrit ćemo razliku u pristupu jeziku. Petreš i Jelić, koji su također bili rodом iz mađarskoga dijela Bačke, većinu su svojih djela napisali specifičnim hibridnim književnim jezikom koji se s jedne strane oslanjao na pisani novoštokavski ikavski izričaj koji je osobito zastupljen u hrvatskoj književnosti 18. stoljeća od Dalmacije, Bosne, Hercegovine, Slavonije i Podunavlja, s druge se strane oslanjao na mjesne govore bačkih Hrvata, dok su se s treće strane ti pisci nastojali približiti hrvatskomu standardnomu jeziku kakav se njegovao u Zagrebu. Za razliku od njih, Karagić, čija glavnina djela nastaje u središnjim desetljećima 20. stoljeća, nastoji pisati hrvatskim standardnim jezikom, barem u onolikoj mjeri koliko mu je to njegovo znanje dopuštalo. Zato ikavicu često zamjenjuje (i)jekavicom. Nedvojbeno je tomu barem dijelom bio uzrok njegov posve drukčiji životni put. Dok su se Petreš i Jelić sustavno obrazovali, Karagić je, stjecajem okolnosti na koje nije mogao utjecati, imao oskudno školsko obrazovanje. Taj je manjak znanja nastojao nadoknaditi čitanjem. Zato je njegov književnojezični razvoj bio drukčiji. Intenzivno je sam učio i svladavao hrvatski standardni jezik, stalno i puno čitajući različitu hrvatsku literaturu. Već je od najranije mladosti pokazivao veliko zanimanje za književnost, te posebice za pučki teatar. Kao osamnaestogodišnjak okuplja glumce amatere i s njima uprizoruje Petrešev scenski tekst *Dva bila gavrana*. No već dvije godine poslije, predstavlja se i vlastitim scenskim tekstom *Zaručnici*. Iza toga piše i uprizoruje još mnoge kazališne komade. U dobi od sedamnaest godina postao je povjerenikom zagrebačkoga Hrvatskoga književnoga društva sv. Jeronima, čija je izdanja marno čitao. Tako je i njegovo znanje hrvatskoga standardnoga jezika postupno bivalo sve veće. Vjerojatno je intenzivan kontakt s hrvatskom književnošću bio razlogom što je i sam želio pisati na standardnom jeziku. Tako se Karagić, čija glavnina djela nastaje u središnjim desetljećima 20. stoljeća, opredjeljuje za suvremeni hrvatski književni jezik. Poput pojedinih današnjih bunjevačkih pisaca u dijelu Bačke unutar Srbije, i Karagić je u svoje doba hrvatski standardni jezik ponajprije prepoznavao po jekavskom, odnosno ijekavskom refleksu jata. O njegovu jeziku Stjepan Blažetin, u svojoj knjizi *Književnost Hrvata u Mađarskoj od 1918. do danas*, piše: "Karagićeve likovi ne govore čistim, narodnim, bunjevačkim jezikom. Karagić svoj jezik približava hrvatskom jezičnom standardu, pa na primjer umjesto ikavskog izgovora upotrebljava ijekavski, ali ne dosljedno"³⁷. Razmotre li se pojedina Karagićeva djela kronološkim redoslijedom, može se pratiti i piščev razvoj u jezičnom smislu.

³⁷ Blažetin, nav. djelo, str. 67.

Jezične značajke Karagićevih književnih djela

Prvi igrokaz Zaručnici cijeli je pokušao napisati na hrvatskom standardnom jeziku. Unatoč takvim nastojanjima, u tekstu se susreću brojni dijalektalizmi, a s pravom se može pretpostaviti da Karagić tada još nije ni znao drukčije pisati. Naime, Karagićev bunjevački rodni govor pripada novoštokavskomu ikavskomu dijalektu, pa je ta dijalekatna osnovica u znatnoj mjeri prepoznatljiva i u njegovim djelima. Usporedna uporaba ikavizma uvijek i realizacije navijek dobro pokazuje da mu nije baš odmah uspijevalo u potpunosti napustiti ikavicu i prijeći na drukčiji refleks jata. Bunjevačkohrvatske dijalekatne značajke prepoznatljive su i u glagolu ovolit, u značenju 'zavoljeti', koji se u Bunjevaca realizira s prefiksom o-, te bez završnoga -i u infinitivnom obliku. Karagić rabi i prijedlog nuz. U govorima se bačkih Bunjevaca ostvaruje prijedlog uz s protetskim n-, tj. nuz. Taj realizacija nastala analogijom prema prijedlogu niz. Rabili su taj ostvaraj i Karagićevi prethodnici, a sve do danas se susreće i u ostalih bunjevačkohrvatskih pisaca u Bačkoj s obje strane državne granice (tj. s mađarske i sa srpske strane). Na leksičkoj je razini prepoznatljiv bunjevački pridjev poslendanski, sa značenjem 'koji se odnosi na poslen dan, tj na radni dan'. Taj se pridjev susreće i u Karagićevih prethodnika Petreša i Jelića, a također i u suvremenih bunjevačkohrvatskih pisaca u Bačkoj. U svom ga dijalekatnom pjesništvu rabe npr. i Milovan Miković te Tomislav Zigmanov, bunjevačkohrvatski književnici srednje i mlađe generacije iz dijela Bačke unutar države Srbije. U Bunjevaca je uobičajen i Karagićev pridjev suparni u značenju 'posni, nemrsni' (koji se razvio od oblika suhoparni), a također i mađarizam gazdašag u značenju 'gospodarstvo'.

Vjerojatno uvidjevši da još nije u potpunosti svladao književni jezik, Karagić je u igrokazu Zloba samo didaskalije pokušao pisati na standardnom jeziku, dok njegovi likovi zadržavaju tipično bunjevački, dijalekatni govor. To je dobro rješenje za nekoga tko ne zna dobro standardni jezik, a želi njim pisati, jer je u didaskalijama znatno manje teksta nego u dijalozima. Ipak njegov je standardnojezični izraz i dalje nesiguran i u znatnoj se mjeri miješa s dijalektom. Zato u didaskalijama nalazimo i sintagme tipa: klupa, na kojoj sjedu "bogate cure" i pivaju. Osim ikavizma pivaju, zamjetljiv je i nastavak -u u 3. licu množine glagola sjediti. U akuzativnim množinskim oblicima muškoga roda Karagić i u didaskalijama bilježi realizacije kao npr. kad spaze momče s promjenom k > c, koja je nastala analogijom prema nominativnomu obliku momci. Taj promjena inače uobičajena u istočnijim šokačkim, tj. u istočnijim govorima slavonskoga dijalekta, a pod njihovim utjecajem i u bunjevačkim govorima. Za razliku od spomenutih standardnojezičnih didaskalija u koje su se potkrali pojedini dijalektalizmi, dijalozi u Zlobi u potpunosti su u dijalektu. Tako npr. imenica šešir u instrumentalu jednine ima nastavak -em, tj. šeširem. Također nalazimo realizacije kao npr. začeg u značenju 'zašto', zdravo volit u značenju 'jako voljeti', ili pak sintagmu a šta imaš zabavljat tom momku u značenju 'što možeš prigovoriti tomu momku'. Oblik začeg pokazuje da se prijedlog za veže s genitivnim oblikom zamjenice što. Uporaba priloga zdravo u značenju 'jako, puno, mnogo' tipično je bunjevačka značajka, kao i glagol zabavljat u značenju 'braniti, sprječavati i prigovarati'.

Navedeni primjeri pokazuju daje Karagićev standardnoj ezični izraz i dalje nesiguran i u znatnoj se mjeri miješa s dijalektom. Može se pretpostaviti da se upravo zbog još uvijek nedovoljnoga poznavanja standardnoga jezika, i u sljedećih nekoliko igrokaza opredijelio za, u toj situaciji, za njega najprikladniju raspodjelu, pa u igrokazima Ženina ljubomornost; Šepa; Kasina; Odjednom se razboljela samo didaskalije piše na hrvatskom standardnom jeziku, i to vrlo uspješno, npr. čovjek uđe; sjedi za stolom³⁸; kao da se dosjeti; neko vrijeme misli se; suha³⁹ žena. Čim iskoračimo iz didaskalija, likovi se dosljedno izražavaju na dijalektu. Tu nalazimo i realizacije kao npr. očo, očla 'otišao, otišla'. U obliku očo karakteristična je promjena tš > č (nakon ispadanja zanaglasnoga i), te samoglasničko sažimanje ao > o, tj.

otišao > otišo > otšo > očo, npr. opet je očo u kasinu. Bunjevački su i zamjenički oblici kaki i oto, npr. kaki je vridan; s otim bolje, zatim ikavizmi kao npr. u sintagmi šta si me tirala uvijek na salaš. Analogijom prema prijedlogu niz, u govorima se bačkih Bunjevaca ostvaruje prijedlog uz s protetskim n-, tj. nuz. Protesko se n- čuva i u složenim oblicima tipa nuzput 'usput'. Zato su te realizacije

³⁸ Bunjevci u Bačkoj rabe riječ *astal* u značenju 'stol'.

³⁹ U dijelaktu se govori *suva*.

uobičajene i u spomenutim dijaloizima. S druge strane, prijedlog brez u značenju 'bez', koji je u dijaloizima također uobičajen, nastao je križanjem istoznačnica bez i prez, koje su obje praslavenskoga podrijetla, npr. idem brez njega. Taj je hibrid čest i u novoštokavskim ikavskim govorima izvan Bačke, npr. u Dalmaciji, ali također i u bačkih pisaca čiji govori pripadaju slavonskomu dijalektu, npr. u Jelića. U značenju 'prije' Karagićevi likovi rabe prilog prija i složeni priložni oblik maloprija. Taj realizacija također značajka i šokačkih i bunjevačkih pisaca u Bačkoj. Analogijom prema promjeni jd > đ u glagolskim izvedenicama (npr. pojdem > pođem, podeš, pođe...), rabi se i prezentski oblik idem, ideš, ide, a sukladno tomu i imperativni oblik idi 'hajde, idi'. U Karagića, kao i u ostalih bunjevačkih pisaca iz Bačke, redovito se susreće ostvaraj možem (za razliku od standardnojezičnoga mogu), stoje dijalekatna značajka bunjevačkih govora. Oblik možem jest analoški oblik prema glavnini ostalih prezentskih oblika, npr. prema može u 3. licu jednine itd. Poput većine ostalih novoštokavskih govora, i bunjevačke govore karakterizira slijed -ni- u infinitivnoj osnovi glagola II. vrste, umjesto standardnojezičnoga -nu-. Dijalekatni dijalozi Karagićevih likova u skladu su s tom dijalekatnom činjenicom, npr. crknit ću (nasuprot standardnojezičnomu crknut ću). Karakterističan je i glagol upočinit s prefiksom u-, koji se rabi u značenju 'odmoriti se'. Po uzorku obezglaviti > obezglavljen, kombinacijom prefiksa o- i bez- deriviran je i bunjevački glagol, odnosno glagolski pridjev obezumit > obezumljen, u značenju 'izbezumljen'. Dijalekatna je značajka i uporaba prijedloga rad umjesto prijedloga po u sintagmama tipa ići rad doktora 'ići po doktora', te uporaba veznika makar umjesto veznika bilo u sintagmama tipa divaniti makar šta 'govoriti bilo što'. Tomu možemo pribrojiti i genitivne sveze s prijedlogom od umjesto dativnih oblika, npr. i od tebe se, Mijo, čudim u značenju 'i tebi-se, Mijo, čudim'. U Bunjevaca je uobičajena uporaba leksema podrug u značenju 'jedan i pol', npr. u Karagića podrug godine 'godina i pol'. U istom se značenju u gradišćanskohrvatskim govorima rabi fonološka inačica poldrug. U Dalmaciji je realizacija podrug do danas sačuvana u prezimenu Podrug, kojega inačicu nalazimo i u kajkavaca, npr. u prezimenu Poldrugač. Romanizam kasina (prema tal. casino) u bunjevačkim je govorima ženskoga roda, a rabi se u značenju 'okupljalište ljudi, za razgovor, kartanje i druge društvene igre, piće i si.'. Taj riječ vrlo česta u književnim djelima hrvatskih pisaca u Bačkoj, pa tako i u dijaloizima u spomenutim igrokazima.

Karagić se rjeđe opredjeljuje za cjelovit dijalekatni tekst, kao npr. u igrokazu Gospojica Zorka, u kojem je takav izbor prepoznatljiv već iz popisa likova na početku igrokaza, npr. File Filipović, posidnik, Marta, vrimešnja žena, a isto tako i u didaskalijama, npr. Ivan (sridnjih godina. Po držanju vidi se, daje gazda čovik...Dolazi s liva...). Naravno, u tom se igrokazu govor likova u jezičnom pogledu ne razlikuje od didaskalija. Ovom ćemo prigodom izdvojiti tek nekoliko dijalekatnih značajka iz Gospojice Zorke. Tako npr. u bunjevačkim je govorima vrlo često u germanizmima fonem f zamijenjen fonemom v. Tu supstituciju susrećemo i u Karagića, a ovom ćemo prigodom izdvojiti realizaciju vrtalj 'frtalj, četvrt', prema njem. vierter Teil (u izgovoru firtrtail), u značenju 'četvrti dio'. U Karagićevu rodnom govoru, kao i u drugim bunjevačkim i šokačkim govorima u Bačkoj, a t'akođer i brojnim drugim šokačkim govorima izvan Bačke, glagolski pridjev trpni od glagola IV. vrste ima nastavak -t, -ta, -to, npr. zaludita 'zaluđena'. I u tom je djelu čest prilog zdravo u već spomenutom značenju, npr. zdravo volim, zdravo daleko, kao i u Bunjevaca uobičajeni glagol cvatat 'cvjetati'.

Postupno sazrijevajući u književnojezičnom izričaju, Karagić je, kao zreo pisac, najradije svoja djela pisao cjelovita na hrvatskom standardnom jeziku, kojim je, iz djela u djelo, sve bolje vladao. Na standardnom su jeziku npr. igrokazi Rastatkinja; Katica; Pošteni varalica; Iznenadenje; Faun. U tim se igrokazima već susreću standardnojezične realizacije kao što je npr. pridjevski oblik sigurna u sintagmi nisam bila sigurna. U bunjevačkim se pak govorima u Bačkoj, isto kao i u šokačkim, inicijalno s- u pridjevu siguran, sigurna, sigurno zamjenjuje fonemom c. Unatoč tim zamjetnim pomacima prema standardnomu jeziku, Karagićevi su tekstovi i dalje bili prožeti dijalektalizmima. Bitna je razlika u tom što je Karagić postupno i sam počeo prepoznavati pojedine bunjevačke *jezične realizacije* kao dijalektalizme, te ih je počeo rabiti kao stileme, koje je najčešće obilježavao navodnim znakovima. Ukratko, kao što se postupno izgrađivao u svom standardnojezičnom izričaju, sve se bolje ogledao u stilskim nijansama. U skladu s tim, smanjivao se broj dijalektalizama koje autor nije prepoznavao kao takve, ili ih je pak nehotice propustio uskladiti s književnim jezikom. Od već navedenih dijalektalizama, u posljednjoj skupini igrokaza susrećemo realizacije kao npr. nuz to 'usto', očo u Rim 'otišao u Rim', začeg sam se opio 'zašto sam se opio', ja možem i piti 'ja mogu i piti', makar šta 'što bilo, bilo što', s makar kojom

‘s bilo kojom, s ikojom’, šta tako zdravo gledaš ‘što si se tako zagledao’, poslendansko odijelo ‘odijelo za poslen dan, tj. za radni dan’. U instrumentalu jednine imenica muškoga i srednjega roda uobičajen je nastavak -em i u oblicima kojih osnove ne završavaju na nepčanik ili na c, npr. razgovara s Matem ‘razgovara s Matom’. Analogijom prema sibilizaciji u nominativu množine, ali i u većini ostalih množinskih padežnih oblika imenica muškoga roda tipa seljak - seljaci - seljacima, momak - momci - momcima, promjena k > c ostvaruje se i u akuzativnim množinskim oblicima, npr. ne gledaju na siromašne seljace; da se današnje cure otimaju za momče. Prezentski oblik za 2. lice jednine glagola moći u bunjevačkim se govorima realizira skraćeno, tj. bez nastavka. Isto je tako i u zanižekanom obliku, npr. u Karagića: sad ne mož. U glagola 3. razreda I. vrste promjena završnoga fonema prezentske osnove k > č ostvaruje se i ispred nastavka -u za 3. lice množine, npr. tuču se za njih. To je rezultat analogije prema oblicima za ostala lica, u kojih je palatalizacija redovita (tučem, tučeš itd.). Taj tip analogije vrlo je proširen u novoštokavskom ikavskom dijalektu općenito, a ne samo u Bačkoj. U govorima bačkih Bunjevaca i Šokaca uobičajen je i glagol sigrat se s protetskim s-, pa ga u skladu s tim rabi i Karagić. Zanimljivo je da se realizacija toga tipa rabi i u čakavskom govoru Vrbnika na otoku Krku. Riječ je o vrbničkom glagolu sirgat se ‘igrati se’, s protetskim s- te također s izvršenim premetanjem fonema gr > rg, tj. sigrat se > sirgat se. U skladu s bunjevačkim govorima, Karagić rabi množinski oblik imenice svinja u muškom rodu, npr. otišli svinji u kukuruz. Tu su i tipični bunjevački izrazi kosit iz desetog i kosit iz jedanaestog u značenju ‘kositi kao najamnik za desetinu, odnosno za jedanaestinu pokošenoga’.

Vjerojatno je namjerno zadržao pojedine posuđenice. Među takvim riječima možemo npr. izdvojiti germanizam furt u značenju ‘stalno’ ili pak riječ falinga s talijanskim korijenom (prema tal. fallanza). Rabi se u značenju ‘mana, nedostatak’. Taj posuđenica uobičajena i u gradišćanskohrvatskim govorima, a u inačici faljinga u govorima slavonskoga dijalekta u mađarskom dijelu Podravine. Pod utjecajem mađarskoga jezika, u bunjevačkim je govorima uobičajena imenica kosar u muškom rodu (prema mađ. kosar). Rabi se u značenju ‘košara’.

U Karagićevim tekstovima ima i niz zanimljivih tvorenica, najčešće među imenicama. Među tvorenicama muškoga roda izdvojiti ćemo od pridjeva izvedene imenice jedinak ‘jedin sin, jedinac’ sa sufiksom -(a)k i duševnjak ‘duševan čovjek, koji ima plemenitu dušu’ sa sufiksom -(a)k. Od pridjeva je npr. izvedena i imenica ženskoga roda ljubomomost sa sufiksom -ost. To je imenica s apstraktnim značenjem ‘osobina onoga koji je ljubomoran’. Među imenicama koje označuju žensku osobu mnoge su snažno stilski obilježene pogrdnice, npr. nametkinja ‘ona koja se nameće’ i njena tvorbeni inačica nametnica, zatim nitko vica, gadnjara, obješenjača i rastatkinja ‘žena koja se rastala od muža’. Velika je vjerojatnost da mnoge od tih izvedenica nisu nastale mocijskom tvorbom, jer se u Karagića ne susreću tvorbeno sukladni nazivi za mušku osobu. Dvočlani izraz nepametna zjala u značenju ‘neodgovorna, glupa osoba’ također je snažno stilski obilježena pogrdnica. U leksičkom je smislu moguća usporedba s gradišćanskohrvatskim govorima u kojima se pridjev zjalav, -a, -o rabi u značenju ‘glup, blesav’, te u skladu s tim imenice zjavan ili zjale u značenju ‘glupan, budala, blesavac’. Među bunjevačkim frazemima izdvojiti ćemo Karagićev frazem zemlja plače pod tobom gdi god staneš u pridjevskom značenju ‘jako si lijen’. Glagolsko značenje ima frazem razmetnut se u divan ‘raspričati se’. U bunjevačkim i šokačkim govorima u Bačkoj vrlo su česti usporedbeni frazemi s glagolom pred usporedbenom riječi. Takvi su npr. sinonimni frazemi cirit se kao lud na brašno, te u kasnijim igrokazima na standardnom jeziku smijati se kao lud na brašno, u značenju ‘smijati se svemu bez razloga’. Frazemska inačica s glagolom cirit se⁴⁰ jest starija, a u današnje je vrijeme u bunjevačkim govorima u Bačkoj uobičajeniji glagol smijati se, pa u skladu s tim i frazem s tim glagolom. Budući da su dijalekatne značajke Karagićeva jezika sukladne bunjevačkohrvatskim govorima u Bačkoj, u njima su prepoznatljiva tri jezična sloja. Drugim riječima, tri jezična sloja, koja su karakteristična za sve bunjevačke govore u Bačkoj, prepoznatljiva su i među Karagićevim dijalektalizmima.

Prvi sloj sačinjavaju jezične značajke iz doba prije preseljenja u Bačku. Te jezične značajke vežu današnje bunjevačke govore u Bačkoj s brojnim drugim govorima novoštokavskoga ikavskoga dijalekta, posebice u Dalmaciji i zapadnoj Hercegovini. Među riječima koje su tipične i za

⁴⁰ Glagol *cirit se* bio je pretežito stilski neutralan.

nebunjevačke novoštokavske ikavske govore, izdvojiti ćemo npr. glagol *cirit se*. Prvom jezičnomu sloju pripada i množinski oblik *mrči* u značenju 'mrtvaci' (prema jednini *mrtac* s reduciranim suglasnikom v iz glasovnoga skupa *mrtv*), zatim imenica *kiselna* (s kratkosilaznim akcentom na prvom slogu) s reduciranim zanaglasnim i (kiselina > kiselna), koja se rabi u značenju 'gusto kiselo mlijeko' i dr. Za razliku od većine štokavskih govora, novoštokavskim ikavskim, pa tako i bunjevačkim govorima u Bačkoj, nije tuđa realizacija sekvencije *re*, umjesto *ra*, s jezičnim razvojem *vrabac* > *vrebac* > *rebac*. Realizacija *rebac* također pripada najstarijemu jezičnomu sloju. Ta je jezična pojava inače karakteristična za čakavske govore, ali i za pojedine novoštokavske ikavske.

Drugi jezični sloj sačinjavaju jezične značajke koje susrećemo i u brojnim šokačkim govorima. Tomu sloju pripadaju npr. akuzativi tipa *momče*, *seljace*, sintagme tipa *makar šta*, pridjevska realizacija *ciguran*, te instrumentalni oblici tipa *Matem* s nastavkom *-em*. Može se pretpostaviti da su u bunjevačkim govorima takve jezične značajke prihvaćene nakon doseljenja na panonski prostor, pod utjecajem šokačkih, tj. govora slavonskoga dijalekta.

Treći sloj karakteriziraju različiti inojezični utjecaji, od kojih su neki stariji, a neki srazmjerno noviji, neki iz vremena prije preseljenja, a neki poslije preseljenja u Bačku. Tomu sloju pripadaju stariji i noviji *turcizmi*, *hungarizmi*, *germanizmi* i u manjoj mjeri *romanizmi*.

Ukratko, Karagićev je književni jezik satkan u rasponu od ta tri dijalekatna sloja, do značajki hrvatskoga standardnoga jezika, s prevlašću dijalekatnih značajki u ranijim djelima.

Kulturološke značajke Karagićevih djela

Kao što se postupno izgrađivao u svom književnojezičnom izričaju, i stilskim nijansama, Karagić se isto tako postupno izgrađivao kao pisac. Umjetnost riječi, napisane, te posebice one na sceni izgovorene, za Karagića je ponajprije bila sredstvo za jačanje nacionalne svijesti hrvatske manjine u Mađarskoj. Općenito uzevši, njegovo djelo ima veću važnost kao angažirana književnost koja je sva posvećena očuvanju narodne manjine i njenih moralnih i društvenih vrijednosti, dok je književnoumjetnička vrijednost njegovih djela nedvojbeno manje značajna, premda se, kako je već istaknuto, Karagić smatra najboljim hrvatskim piscem u mađarskom dijelu Bačke iz toga doba. Doduše, etiketu angažirane književnosti više zaslužuju njegova ranija nego kasnija djela. U okviru svojih djela koristi svaku priliku da upozori i pouči narod. Tako npr. u *Gospojici Zorki* iznosi svoje mišljenje o mješovitim brakovima: "Bunjevac i Svabica, ne mogu se nikada sporazumiti kao Bunjevac i Bunjevka, jel Švabo i Švabica." U istom djelu, kroz lik djevojke *Zlatice*, savjetuje mlade kakvu literaturu treba čitati: "Čitam ja stalno, al dobre romane, što izdaje Društvo sv. Jeronima, pa sam se već izvježbala, koja je knjiga dobra, a koja nije." U tom istom igrokazu nastoji ohrabriti bunjevačke djevojke da ne napuštaju svoju narodnu nošnju. U scenskom tekstu *Rastatkinja* kritizira momke koji izbjegavaju ženidbu i obaveze. Njegov lik *Ivo* kaže: "...kad čovjek prijeđe dvadesettreću, onda je najpametnije da se oženi...mi baš zato najviše tako naglo i propadamo i nestajemo...što je našim momcima deveta briga - ženidba." Pritom valja istaći da, za razliku od *Petreša*, u kojega dobri likovi redovito završe sretno, u Karagića nije uvijek tako, pa je s te strane realističniji od svoga prethodnika i uzora.

Karagić i u kazališnim predstavama prije svega vidi sredstvo za očuvanje etniciteta, pa u tekstu naslovljenom "Umjesto predgovora" uz scenski tekst *Svijest* piše: "Naš narod bio je svjestan, da nam je to - sve, kazališne predstave, pa ih je rado pohađao, jer je napokon i sam uvidio, da samo to, pošto drugo nemamo, može spasiti: materinski naš jezik, prastare naše narodne običaje i našu narodnu nošnju."

Unatoč izrazito poučnom značaju Karagićeva književnoga djela, ne smijemo zanemariti njegova dramaturška nastojanja. Budući da mnogi njegovi tekstovi istoga sadržaja usporedno supostoje kao scenski tekstovi i kao proze, Karagić nije samo dramski pisac nego i dramaturg. Tako je npr. njegov igrokaz *Katica* sukladan noveli *Služavka*, a scenski tekst *Pošteni varalica* proznomu tekstu *Čika Marko*.

Samo se po sebi razumije da je Karagić, zbog svoje djelatnosti i svojih ideja, mnogima bio trn u oku i da mu život nije bio lagan. O tome također progovara u svojim tekstovima, jer u liku pjesnika Mije nije teško prepoznati Karagića osobno. O nerazumijevanju s kojim se susretao progovara npr. u igrokazu Katica, preko lika Ane koja kritizira pjesnika Miju: "Pjesnik, pisac, šta li je on?... A bolje da radi, pametniji bi bio... I ugledniji..." Na sreću, bilo je i onih koji su drukčije razmišljali, pa drugi lik, Mara, u istom igrokazu kaže: "I od tebe se, Mijo, čudim: ta ti nisi išao na škole, skoro ni u kakve, pa tako svašta znaš. Bar da moj Mate tako svašta zna, voljela bi nego ma šta na svijetu." Premda u tom scenskom tekstu navodi kao mjesto događanja "jedno selo u Bajskom trokutu", ubrzo postaje jasno da je Karagić mislio upravo na svoju rodnu Garu jer njegov lik Marko poziva Katicu na šetnju na "garski korzo". U tom tekstu, kroz sudbinu lika Stipe, progovara i o svojim političkim progonima: "Taj, kažu, zaludiva narod. Samo nek on tako radi...bit će on interniran...Prijava je već poslata..." Na žalost, to se u stvarnosti i događalo. Povijesno razdoblje u kojem je živio i stvarao nije Karagiću bilo sklono. Zbog svoga je rodoljublja bio zatvaran i prije Drugoga svjetskoga rata, ali posebice je stradao poslije g. 1948. kada je 10 godina proveo u uzama. Za cijelo to vrijeme, sve do smrti 1966. godine, nije prestao pisati. Iza njega je ostalo 16 kazališnih komada, 11 novela, dva stručna rada i jedno pismo. Glavnina njegovih djela nastaje u središnjim desetljećima 20. stoljeća. Njegov uznički opus na žalost je zauvijek izgubljen, jer je zatvorska uprava ta djela uništila. Tim više trebamo cijeniti Karagićeve djela koja su sačuvana.

Literatura i izvori:

- Stjepan Blažetin, *Književnost Hrvata u Mađarskoj od 1918. do danas*, Matica hrvatska Osijek, Osijek 1998.
- Antun Karagić, *Kazališni komadi i novele*, ur. Đuro Franković, Frankovics es Tarsa Kiadoi Bt. - Croatica Kht., Pečuh - Budimpešta, 2003.
- Ante Sekulić, *Književnost podunavskih Hrvata u XX. stoljeću*, Zagreb, 1996.
- Đuro Vidmarović, "Da nije sirotinje ni sunce ne bi sjalo" (Hrvatski književnici u Mađarskoj: Antun Karagić, *Kazališni komadi i novele*, ur. Đuro Franković, Frankovics es Tarsa Kiadoi Bt. - Croatica Kht., Pečuh - Budimpešta, 2003.), *Matica*, br. 8.-9., Zagreb., 2004., str. 66.-67.
- Sanja Vulić, Jezične značajke u djelima bunjevačkohrvatskoga pisca Ivana Petreša, *Hrvatska misao*, god. VI., br. 23.-24., Sarajevo, travanj - rujan 2002., str. 145.-157.
- Sanja Vulić, Književno djelo i jezik Tomislava Žigmanova, *Nova Istra*, god. IX., sv. XXVI., br. 1., Pula, proljeće 2004., str. 139.-150.
- Sanja Vulić, Jezik Miše Jelića, *Pogledi*, god. III., br. 1., Budimpešta - Pečuh, 2004., str. 106.- 117.
- Sanja Vulić, Očuvanje etniciteta (Antun Karagić, *Kazališni komadi i novele*, ur. Đuro Franković, Frankovics es Tarsa Kiadoi Bt. - Croatica Kht., Pečuh - Budimpešta, 2003.), *Vijenac*, god. XII., br. 277., Zagreb, 14. listopada 2004., str. 6.
- Ivo Pranjković

FRA STJEPAN MATIJEVIĆ SOLINJANIN

Fra Stjepan Matijević rodio se ni vjerojatnije u Tuzli ili u njezinoj okolici oko 1580. godine (to se zna, između ostaloga, i po tome što on sam sebe naziva Solinjaninom). Umro je vjerojatno 1654. godine u Transilvaniji. Pretpostavlja se da je u franjevački red stupio u samostanu sv. Petra u Donjoj Tuzli ili u Gradovrhu. Studij je završio, po svoj prilici, negdje u Italiji. Zna se da je šest godina bio kapelan u Sarajevu, gdje je bila oveća kolonija kršćana

trgovaca (većim dijelom Dubro i /čana) s oko 200 kuća, te 'da je još dvadesetak godina i raznim službovao kao pastoralni radnik u dijelovima Bosne.

Kao kapelan u Sarajevu počeo je prevoditi poznato djelo Jeronima Panormitanskoga *Confessario raccolte dai dottori catolici* (Venecija, 1575). Posao je nastavio u Rimu uz poticaj fra Rafaela Levakovića. Tu je objavio i svoj prijevod toga djela 1630. godine pod naslovom *Ispovjedaonik sabrani iz pravoslavniĳeh nauĳitelja*. Rijeĳ je dakle o prijevodu s talijanskoga (iako on sam kaĳe daje s latinskoga) u «bosanski jezik». Zanimljivo je daje prijevod objavio Zbor za širenje vjere (Congregatio de propaganda fide) o svom trošku, i to crkvenom ćirilicom. Djelo je namijenjeno prije svega pastoralnoj praksi.

O tome kako je fra Stjepan dospio u Rim i zbog ĳega, nema izravnih podataka, ali se s pravom pretpostavlja da neposredni povod nije bila njegova knjiĳica naprosto zato što je ona premaleno djelo da bi se samo zbog nje poduzimao put iz Bosne u Rim.

Zanimljivo je meĳutim, i vrlo neobiĳno, da se u objavljenim dokumentima vezanim za franjevaĳku redodrĳavu Bosnu Srebrnu poslije 1630. nigdje ne spominju ni fra Stjepan Matijević ni njegova knjiĳica. Pretpostavlja se da razlog tome ima veze s ĳinjenicom da su 1630. godine ĳetiri franjevca iz Bosne upućena u Transilvaniju kao misionari. Jedan od te ĳetvorice zvao se Stephanus a Salinas (Stjepan Solinjanin). Dvojica su od njih vrlo brzo pobjegla natrag u Bosnu, a reĳeni je fra Stjepan (Stephanus) s preostalim subratom uspio osnovati samostan, izgraditi crkvu i dobiti dopuštenje transilvanskoga kneĳa Jurĳa Rakocija da slobodno propovijedaju. Fra Stjepan je u meĳuvremenu postao prefekt misije, generalni vikar transilvanskoga biskupa i definitor. Umro je u samostanu Mikhasi oko 25. sijeĳnja 1654. godine kao vrlo ugledan redovnik na glasu svetosti.

Podaci o bosanskom franjevcu koji se u latinskim izvorima naziva Stephanus a Salinas i poznati podaci o fra Stjepanu Matijeviću uvelike se podudaraju, tako da se vrlo vjerojatnim smatra daje baš Matijević boravio u Transilvaniji i daje tamo umio 1654. godine. Istina, u latinskim izvorima u kojima se spominje Stephanus a Salinas nigdje se ne susreće prezime Matijević, ali je u latinskim tekstovima i inaĳe u to vrijeme bila praksa da se puno ĳešće od prezimena upotrebljava pridjevak prema mjestu roĳenja, pogotovo kad se radi o fratu koji boravi u inozemstvu (tako je npr. fra Lovro Ljubušak puno ĳešće negoli fra Lovro Sitović). I napokon, ako su Stephanus a Salinas i fra Stjepan Matijević ista osoba, onda to objašnjava i boravak u Rimu. Naime fra Stjepan je vjerojatno i prije dolaska u Rim bio odreĳen za misionara u Transilvaniji pa je tamo došao da se pripremi za tu delikatnu sluĳbu, a kad je već boravio u Rimu i sprijateljio se s tada utjecajnim fra Rafaelom Levakovićem, onda je tamo završio i prijevod koji je započeo u Sarajevu te ga objavio. To bi ujedno bio i odgovor na pitanje zašto je Matijevićeva knjiĳica tiskana troškom Zbora za širenje vjere.

Ako je toĳno sve što je reĳeno, onda se time lako objašnjava zašto je fra Stjepan u Bosni nakon 1630. godine pao u zaborav. Nešto je teĳe objasniti zašto je u zaborav pala i njegova knjiĳica, tim više što se zna da ju je Zbor dijelio besplatno i da je sigurno u velikom broju primjeraka dospjela u Bosnu. Slavko Pavešić, autor monografije o jeziku fra Stjepana Matijevića, pretpostavlja da se to dogodilo zato što je knjiĳica bila praktiĳni priručnik za ispovijed, koji se nije smatrao osobito vrijednim pa se nije ni posebno ĳuvao (Pavešić je uspio pronaći ukupno samo osam primjeraka: tri u Zagrebu, tri u Rimu te po jedan u Firenci i Beogradu). Osim toga, razlog moĳe biti i u tome što je knjiĳica tiskana crkvenom ćirilicom koja kod katolika toga doba u Bosni nije više bila u uporabi (usp. Pavešić 1968: 379).

Da su i fra Stjepan Matijević i njegova knjižica doista bili pali u zaborav, svjedoči i Ivan fra Frano Jukić u svom poznatom članku *Književnost bosanska* objavljenom 1850. godine u časopisu *Bosanski prijatelj*. Tamo on naime piše: «*Stjepan Matijević*, rodom iz Soli, drugčie Tuzla, osim da je bio pripoviedalac, drugo o njemu ništa nisam mogao razabrati, dapače ni njegove knjige nisam se mogao dočepati, već u Dubrovniku prepisao sam naslov od nekog otca fra Onoria, koji ni po jedan način od sebe je nedade, izdao je 'Ispoviedaonik sabran iz pravoslavnie naučiteljah P. P. O. meštru Jeronimu Panormitanu reda pripoviedalacah sv. Dominika; prinešen u jezik bosanski trudom P. O. fra Stjepana Matijevića Solinjanina reda sv. Frane male bratje države bosanske. In Roma nella stampa della Sac. Congr. de Propaganda fide 1630' u 8. str. 82. - Ova rimska štampa je na oči ružnija od one mletačke» (usp. Jukić 2001: 283).

Kad je riječ o Matijeviću jeziku, treba prije svega reći da on piše štokavskom ijekavicom, s nekim karakterističnim ikavizmima, ekavizmima te čakavizmima. Ikavizmi su ili organske provenijencije, tj. preuzeti iz govora njegova kraja (npr. *bižati*, *niki*, *nesrića* i si.) ili su knjiškoga tipa (npr. *hotinje*, *uvriđenje*, *izbina* i si.). Ekavizmi uglavnom dolaze pored ijekavskih oblika, katkada i kao posljedica nekih slabosti u Matijeviću pravopisu (npr. *naslednici*, *posle*, *sagresiti* i si.). Uglavnom, kod Matijevića je manje ikavizama nego što bi ih bilo da se u većoj mjeri držao govora svoga kraja. Vjerojatno se to dijelom dogodilo pod utjecajem ijekavaca (posebno Dubrovčana) s kojima se družio u Sarajevu, a dijelom svakako i pod utjecajem u to doba aktualnih i već vrlo popularnih djela fra Matije Divkovića.

Cakavizmi su kod Matijevića uglavnom knjiškoga tipa (npr. s *misaljom*, *naslajenje*, *mogućstvo*, *vse*, *odazgar* i si.), ali su se neki mogli nalaziti i u njegovu materinskom govoru (npr. *greb*, *tuji*, *zajati* i si.).

Za Matijevićev jezik karakteristični su također stari množinski oblici i u dativu, npr. *krstjanom*, *k Rimljanom*, *prijateljem* (umjesto novih *kršćanima*, *k Rimljanima*, *prijateljima*), i u lokativu, npr. *u grijesijeh*, *u krstjanijeh*, *u ljudeh* (umjesto *u grijesima*, *u kršćanima*, *u ljudima*) i u instrumentalu, npr. *s bogoslovci*, *meu katolici*, *s rodjaci* (umjesto *5 bogoslovcima*, *među katolicima*, *s rodacima*) i si.

Od sintaktičkih osobitosti Matijevićeva jezika valja posebno upozoriti na neke osobitosti u redu riječi. Tako kod njega prevladava stari poredak znanaglasnica (enklitika), u kojemu zamjeničke znanaglasnice dolaze ispred glagolskih, npr. *Napasti koje mu su dane*, *Uzdajući se da bog mu će prostiti*, *Biti vam će opomenute* i si. (u suvremenom redu znanaglasnica glagolske prethode zamjeničkima, npr. *Napasti koje su mu dane* i si.).

Mogu se također zabilježiti česte infinitivne i druge, posebno tzv. apsolutne konstrukcije nastale pod utjecajem talijanske i latinske sintakse, koje su u starijoj literaturi i inače vrlo česte. Tako npr. kod Matijevića susrećemo i konstrukcija akuzativa s infinitivom, osobito uz glagol (*u*)činiti, npr. *Činiti vas poznati kakojstvo od grijeha*, *Okolovine koje čine rasti vrstu od grijeha* i si. (usp. Pavešić 1968: 465).

Spomenute, a i nespomenute osobitosti jezika i stila Tuzlaka fra Stjepana Matijevića bit će vidljive iz ovih nekoliko ulomaka njegova *Ispovjedaonika*.

Ispovjedaonik

*K štioću krstjanskomu
Ljubeznivi štioče!*

Knjižice ove od ispovijedi prošnjom nekijeh dražijeh prijatelja, budući kapelan sarajevski u Sarajevu, počete; a nanutkanjem P. O. F. Rafaela Levakovića, moga Reda, a države Bosne Hrvatske bogoslovca razumnoga, budući u Rimu, radi moga bogoljubstva, svršene i u moj bosanski jezik iz latinskoga prinesene, ljubaznosti tvojoj eto pridajem i šaljem na svjetlo. A to ne za drugi uzrok nego samo za dati pomoć bogoljubnijem krstjanom, koji se nahode u državi bosanskoj, budući poznao potrebu tako šest godišta u Sarajevu, a prije i posle toga veće od dvakrat šest inijeh u razlicijeh mjestijeh ispovijedajući, i to samo dokle Bog svemoguću uzbudi

kagagodijer naučnijega, koji obilnije i razumnije i slatkijem govorenjem od iste ispovijedi narodu našem slovinskomu slovinskijem jezikom upiše i prikaže.

Ti mejuto trud ovi moj, premda je ubah mao, primi z drage volje, tere ako gdi kojugodi besjedu ili kojegodijer slovo, pomanjkanjem moje slabosti, inako nego sam žudio i nego bi se hotjelo nađeš u njih, molim te, razumom i dobrotom tvojom poispriavi i ponačini, spomenuvši se da i ja čovjek jesam grešnik i podložan nemoći kako i ostali. Zdrav budi.

Opomenutje prvo

Najprvo dakle imate zapametiti da ovo krepšno djelo sastavljeno je ne za nadgovarati se od tancijeh scijenjij u nauku meju vrijednijem katolici, ni pogrditi zabludenje poluvjeraca, nego za naučiti lastan i općeni put za umjeti se ispovidjeti od vlastitijeh grijeha, onijem kojino čine istinito obećanje od posluha Isukrsta i njegovoj jedinjoj zaručnici svetoj Crkvi rimskoj, i žele istinitu čistoću od duše, ostavivši u stranu ona zamrljana upadanja od zaveza, kamata, šimonije, prodavanja svetijeh stvari i ostala prilična, što ima biti s naučenjem naučitelji bogoslovci od svetijeh kanona, ii zakona, kako od dne do dne događaju se razlike, jer bi to bilo činiti jedne velike knjige ta razgovarati se. Pače meju prvijem opomenutjem ima zabiležiti čovjek pokorući da otac duhovni, h komu ima poći za ispovidjeti se, izvan oblasti koja mu je dopuštena, veća ali manja, još da ima zadovoljnost znanja i razabranja duhovnoga, da jest vrijedan za ozdraviti nemoć od duše, kakono svaki koliko većma može trudi se za zdravlje tijela, za iznaći izvršnitije i vještije ljekare s izabranijem lijeci. I do istine jest jedna velika kuga u krstjanijeh da ljudi idu na slipašku u tolikom poslu, ne hajući množi bez srama ispovjednici za znati nauk na koji nastoje, i vjerujući množi ljudi i pokornici, za učiniti zadovoljno dušam, oni budući slijepi pak se čine od slijepijeh voditi. I zato nije čudo ako svjedočanstvom od istine ovi i oni upadaju u osuđenje. Ove dakle knjižice jesu općeno i lasno upravljenje za općena pomanjkanja koja se događaju u većem dijelu, i tko je bude dobro razumjeti, užajući one u riječih vlististvo, a u govorenju pravo razumjenje, svaki čas većma od njihove čiste istine biti će veden k većemu poznanju.

Način za pripraviti se

Druga okolovina od stvari

Z drugom okolovinom razmišlj se pristajanje od grijeha, kakono vlastitstvo, kakojstvo i kolikojestvo od učinjenja. I zato veće sagrašuje oni koji biju, ozloglašuju i hoće zlo ocu, meštru, dobročiniocu negoli inijeim.

Oni koji ubijaju i porazje ali rane - veće nego ako bi samo jednu zaušnicu ili ino lagahno uvriđenje učinili; koji ubagomu uzimlju većma nego da bi ukrali bogatomu.

Stidimo se onomu ukrasti komu zapovijedano jest da podajemo ili prinosimo.

A vrhu svake nemilosti jest hotjeti ubožtvom jednoga prosjaka obogatiti se.

Oni koji uzimlju gospodarem jednu stvar od velike vrijednosti većma sagrašuju nego ako bi im uzeli stvar od male vrijednosti.

On koji jednu divicu ockvrni veće nego ako bi bila ockvrnjena. Koji zlijem načinom približuje se jednoj ženi mužatoj drugoga čovjeka veće nego ako bi slobodna.

Koji zavidi iskrnjemu, za dobro dohovno većma nego da bi bilo vrijeme. Koji ljubaznivo uvrijedi komu jest držan većma nego da bi koga drugoga ostavio. Koji nepravednim načinom ište i manji ili blago ubogoga većma nego ako bi to jednomu bogatomu učinio.

I tako u ostalijeh grijesi da se promisli kakvo jest pomankanje i u čemu se učini.

Ispitovanje od šeste zapovijedi Ne sagrešuj bludno

Čin ili djelo od bluda suprotno ovoj zapovijedi ima se rijeti na ispovijedi z dostojnemi okolovinama i z dužnijem poštenjem, govoru - s okolovinama od vrijednosti, koje ovako postavljamo.

Djelo puteno s živinom grijeh jest smrtni i jest najteži koji se nahodi u ovomu grijehu. Dosti je rijeti da jest svršen, to jest učinjen ili iskan učiniti se s živinom.

Djelo suprotiva naravi, to jest muška glava s muškom glavom, ili s ženskom u mjesto nedostojno, ili ženska glava s ženskom glavom - grijeh jest smrtni i ima se istomačiti kako više rečeni grijeh, i tako koji slijede.

Grijeh s rodaci svojijemi i ženinijemi, tja do četvrtoga koljena uklapajući jest prikrvje, što Latin zove inčestum.

Djelo s tuđom ženom jest priljubodjevtvo, s djevicom jest ockvrnjenje, ili uzetje djevičanstva, s redovnicom zavjetovanom ili s muškom glavom koja ima sveti red jest svetoložje, to jest sakriledium.

Takojer s vrstom koja ima zavjet od čistoće, s ispovjednikom. Ovo potrebno jest istomačiti ne imenujući čovjeka, ni povijedajući stvari po kojoj bi se mogli poznati.

Djelo s kumom, ili koji gaje držao na krstu ili na krizmi, jest prikrvje duhovno.

Djelo s ženom ugrabljenom ili uzetom posilimice jest ugrabljenje, i to ima se izrijeti.

Djelo od razbitja samoga sebe navlas ili nepomljom, za ustegnuti zle misli, grih jest smrtni. U ovomu ne ima se rijeti način, nego ako misao bila je na mušku glavu, ili na žensku, ili na rodjakinju, ili na redovnicu, kako je odazgar rečeno, ili ako djelo bilo jest u crkvi, ima se povidjeti.

Prolitje sjemena u sni grih jest smrtni kada uzrok jest smrtni, to jest kada bdeći iskano jest, ili kada bdeći žudno jest djela putenoga - i radi toga sni mu se. Ošter grijeh jest smrtni kada čovjek probudivši se ima naslađenje bludnijem načinom od takova djela i tada imaju se ispovidjeti okolovine gore rečene.

Ticati mjesto nepošteno od muža ali žene za naslađenje - grijeh jest smrtni. Takojer poljubiti bludnijem načinom, ili s misalju za doći na djelo od bluda. I ako ta djelovanja jesu učinjena zajedno z djelom, nije potreba ih reći inako jere s njime razumiju se. Da li ako bez djelovanja jesu učinjena, potreba je skazati.

Urešivati se ili krasiti se s misaljom za prignuti na grijeh bludni - grijeh jest smrtni; bez zloga mišljenja nije smrtni, polak svetoga Tomasa i njegovijeh nasljednika, kakono kada se čini za ugoditi mužu, ali za ne ukazati se gruba.

Činiti pjesne ili štiti stvari od ljubavi za prignuti sebe ili inijeh na blud - grijeh je smrtni. Tancati, tamburati, popijevati i nositi miris cjeća bluda grijeh je smrtni, da li činiti rečene stvari za naslađenje od očućenja jest mali ili nijedan.

Blagovati jezbine za uzbuditi se na blud izvan matrimonija ali ženidbe grijeh jest smrtni.

OSNOVNA LITERATURA

Alilović, Ivan (1986) *Biobibliografija hrvatskih pisaca Bosne i Hercegovine do god. 1918*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb.

Bosanski franjevci (1994), prir. Marko Karamatić, Erasmus, Zagreb.

Bosanskohercegovačka književna hrestomatija. Starija književnost, Sarajevo, 1974.

Brabec, Ivan (1953) *Govor Tuzle i okolice*. Disertacija, Zagreb.

Gabrić-Bagarić, Darija (2004) *Primjeri bosanskohercegovačke pismenosti i književnosti od 11. do 19. stoljeća*, Napredak, Zagreb.

Jelenić, Julijan (1912) *Kultura i bosanski franjevci*, I, Sarajevo (prettisak Sarajevo, 1990; prir. Marko Karamatić).

Jukić, Ivan Frano (1850) «Književnost bosanska», *Bosanski prijatelj*, I, Zagreb, str. 30-31 [v. također u I. F. Jukić: *Izabrana djela*, prir. I. Pranjković, Konzor, Zagreb, 2001, str. 277-293]

Kovačić, Anto Slavko (1991) *Biobibliografija franjevaca Bosne Srebrene. Prilog povijesti hrvatske*

- književnosti i kulture*, Sarajevo.
- Kuna, Herta (1963) »Djela bosanskih franjevaca s gledišta istorijske dijalektologije«, *Jezik* X/5, Zagreb, 149-153.
- Kuna, Herta (1974) *Hrestomatija starije bosanske književnosti, knj. I. (Srednjovjekovna književnost i hrvatska književna tradicija)*, Svjetlost, Sarajevo.
- Matijević, Stjepan (1630) *Ispoviedaonik sabrani iz pravoslavnie naučiteliah po P. P. O. meštru Jeronimu Panormitanu reda pripoviedalacah sv. Dominika; prinešen u jezik bosanski trudom P. O. fra Stiepana Matijeveća Solinjanina reda SV. Frane male bratje deržave bosanske*. In Roma nella stampa della Sac. Congr. de Propaganda fide 1630.
- Matković, Jako (1896) *Bibliografija bosanskih franjevaca*, Sarajevo.
- Pavešić, Slavko (1968) »Jezik Stjepana Matijeveća«, *Rasprave Instituta za jezik* I, Zagreb, 378-468.
- Pranjković, Ivo (2000) *Hrvatski jezik i franjevci Bosne Srebrene*, Matica hrvatska, Zagreb.
- Rizvić, Muhsin (1985) *Pregled književnosti naroda Bosne i Hercegovine*, Sarajevo.

JEZIČKE PROMJENE U PISANIM MEDIJIMA U BOSNI I HERCEGOVINI (1992. - 2002.)

Sve što ima oblik podložno je promjeni, pa je razumljivo da se i jezik neprestano mijenja. Jezičke promjene dešavaju se u cilju njegovog prilagođavanja zahtjevima i potrebama društvenih zajednica koje se tim jezikom služe. Te promjene mogu biti izazvane unutarnjim lingvističkim, ali i brojnim vanlingvističkim faktorima jer je «Jezik društveno - historijska kategorija tijesno povezana sa «haosom» vanjskih zbivanja unutar države i naroda.» (Dž.Jahić, Školski rječnik bosanskog jezika, Svjetlost Sarajevo, 1999.g.str.9).

Zato se on može izučavati ne samo u užem, već i u širem lingvističkom smislu, kao element etničke, nacionalne, državne i vjerske pripadnosti naroda koji se njime služe.

Osnovni zadatak ovog rada bio je, da se na neki način, ispitaju vanlingvistički faktori, da se utvrdi dali su, i koliko utjecali na jezičke promjene u periodu 1992. - 2002. godine. Kao predmet ispitivanja uzeti su pisani mediji u Bosni i Hercegovini u istom periodu (1992. - 2002.), da bi se na osnovu frekvencije određenih jezičkih, stilskih i lingvističkih obilježja ispitala dinamika jezičkih promjena. Cilj ispitivanja jezičkih promjena ovog medijskog diskursa je da se bar približno utvrdi koliko je taj diskurs tolerantniji i demokratičniji u 2002. godini u odnosu na 1992. godinu. To je neophodno ako se ima u vidu činjenica da veća mjera tolerancije u ovom medijskom diskursu podrazumjeva veću toleranciju i demokratičnost u svakodnevnom. Građa je ekscerpirana iz sljedećih izvora:

- 1.Oslobođenje (Sarajevo)
- 2.Dnevni avaz (Sarajevo)
- 3.Semblerske novine (Bijeljina)
- 4.List Semberije i Majevice (Bijeljina)
- 5Vrisak (Široki Brijeg)
- 6.Hrvatski glasnik (Tuzla)

Analizom su obuhvaćeni printani mediji iz oba entiteta, odnosno sve tri nacionalne i kulturne zajednice u Bosni i Hercegovini, da bi se utvrdilo da li su i koliko eventualne promjene izazvale «haos» u komunikaciji, u međusobnom razumijevanju. Ispitivanju su podvrgnuti određeni aspekti fonetske, morfološke, sintaksičke, te leksičke razine, za koje se smatra da su najrelevantnije za donošenje konačnih ocjena o eventualnim jezičkim promjenama u printanim medijima različitih nacionalnih i kulturnih zajednica u Bosni i Hecegovini.

Na osnovu iscrpne analize ekscerpirane građe došlo se do sljedećih zaključaka:

FONETSKO - FONOLOŠKA RAZINA

Refleksi jata

Ono što je posebno primjetno kada je u pitanju ispitivanje ove razine jezika je upotreba starog, praslavenskog glasa jata, odnosno njegovih refleksa: ikavice, ijekavice i ekavice. Dok se ikavski, kao neknjiževni oblik ne upotrebljava niti u jednom slučaju, interesantne su pojave koje se dešavaju sa upotrebom ijekavice i ekavice.

U časopisima iz Federacije Bosne i Hercegovine javlja se dosljedna ijekavska promjena glasa jat. Međutim, u časopisima iz Republike Srpske, posebno u periodu 1992.- 1993. godine javlja se ekavska zamjena jata pod utjecajem ekavskih govora iz srpskog jezika u Srbiji. Takvi ekavizmi, nastali pod jakim utjecajem politike, vještačke su tvorevine koje nisu mogle dugo opstati i zaživjeti niti u svakodnevnoj komunikaciji, a posebno ne u jeziku pisanih medija. Od inicijative, pa čak i «preporuke» da Bijeljina bude Beljina, a Prijedor - Predor, ubrzo se odustalo jer se iskonski ijekavski jezički osjećaj tamnošnjeg stanovništva čak ni uz «jaku preporuku» nije mogao lako, bez otpora,

izmijeniti. Treba istaći i važnu činjenicu da se u vrijeme popularizacije ekavice na prostoru Republike Srpske, ona nije pojavljivala dosljedno, nego redovno u kombinaciji sa ijekavicom. Takvi slučajevi se povremeno javljaju i u periodu 1992.-1996. godine, pa se u jednom novinskom tekstu objavljenom u Listu Semberije i Majevice (januar - februar 1995.) istovremeno, u jednoj rečenici javljaju i oblici smeštena, objedinjuje, poseta, poželio itd.

U periodu 1996.-2002. javlja se dosljedna ijekavska zamjena glasa jata.

Upotreba glasa h

Ispitivanju upotrebe ili, tačnije, neupotrebe ovog glasa u praksi printanih medija u Bosni i Hercegovini posvetila se posebna pažnja, jer se pretpostavljalo da će upravo ovaj aspekt najvjernije prikazati sliku stvarnog stanja o jezičkim razlikama navedenih nacionalnih i kulturnih zajednica. Ipak, u odnosu na ranije stanje nije došlo do značajnijih promjena. Istina, primjetna je frekventija upotreba ovog glasa u medijima bošnjačke nacionalne kulturne zajednice u odnosu na druge dvije, ali kako je upotreba ovog glasa karakteristika bošnjačkih govora, to se i ne smatra da su učinjene neke značajnije promjene. Etimološko h je na mjestima gdje je bilo i gdje treba da postoji, ali probleme stvara tzv. protetičko h koje se upotrebljava i u onim riječima u kojima mu nije mjesto npr. hudovica, halat, hajvar, hlupa. Međutim, ovo su ipak pojedinačni slučajevi koji se tiču narodnih govora, a ne standardnog jezika. U medijima drugih dvaju zajednica nije došlo do primjetnih pojava u vezi sa upotrebom ovoga glasa, odnosno oni koji su ga dosljedno upotrebljavali to čine i dalje, a onima kojima to ranije nije bila praksa i dalje ga ne koriste na onim mjestima na kojima i ranije nije bio.

MORFOLOŠKA RAZINA

Nomina agentis (vršitelj radnje)

Iako se u ovom aspektu ispitivane morfološke razine jezika nisu desile značajne promjene, ipak je donekle stvorena kofuznost u upotrebi sufiksa -telj, -lac, -ač. To se ne odnosi na one slučajeve u kojima je moguća upotreba samo jednog od njih (npr. kopač, a ne kopatelj, kopalac).

Kad je u pitanju upotreba sufiksa -telj, -lac u ispitivanoj građi moglo se primjetiti sve i svašta. Iako se očekivalo da će upotreba ovih sufiksa jasno napraviti razliku između jezika medija u različitim nacionalno - kulturnim zajednicama, posebno kada je riječ o bošnjačkoj i hrvatskoj, u analizi prikupljene građe prikupljene na području Federacije nailazilo se na istovremenu upotrebu različitih sufiksa (i gledalac i gledatelj, i slušalac i slušatelj, vršilac i vršitelj ...), ali ipak, sa preovladavanjem sufiksa -telj.

U časopisima sa područja Republike Srpske primjećena je dosljedna upotreba sufiksa -lac.

Infinitivni sufiks

Najfrekventniji oblik infinitivnog sufiksa u analiziranoj građi časopisa Federacije Bosne i Hercegovine je -irati (garantirati, koncentrirati), ali nerijetko se javlja i upotreba sufiksa -isati, -ovati (garantovati, koncentrisati). Ti pojedinačni slučajevi i sprječavaju da se napravi generalizacija kad je u pitanju upotreba infinitivnih sufiksa tih dvaju nacionalno - kulturnih zajednica.

Nakon izvršene jezičke analize odabranih časopisa iz Republike Srpske jasno je da se bez izuzetaka, dosljedno upotrebljavaju infinitivi na -ovati. Naime, niti u jednom slučaju nije primjećena upotreba infinitivnog sufiksa -irati.

Upotreba infinitiva i futura I

U upotrebi infinitiva javljaju se dvojaki oblici i to kao infinitivna forma (učiti, pjevati,

raditi ...) i njemu ekvivalentna forma da + prezent (da učim, da pjevam, da radim ...).

U analiziranoj građi časopisa iz Federacije Bosne i Hercegovine u više slučajeva se javlja infinitivna forma, što je posebno izraženo u građi ekscerpiranoj iz časopisa Hrvatski glasnik (Tuzla) i Vrisak

(Široki Brijeg), gdje se taj oblik upotrebljava bez ijednoga izuzetka.

U građi ekscerpiranoj iz Dnevnog avaza i Oslobođenja primjećeni su dvojaki oblici, ali ipak sa preovladavanjem oblika infinitiva (donijeti, vidjeti, usvojiti) u odnosu na oblike da + prezent (da usvojim, da donesem).

Infinitivni oblici dati konstrukcijom da + prezent skoro dosljedno se javljaju u časopisima i listovima iz Republike Srpske (da dovedu, da pomogne), sa minimalnim izuzecima.

Dominiranje oblika futura I izraženog s dvije riječi (učit ću, pjevat ću), u časopisima i novinama iz Federacije Bosne i Hercegovine, u odnosu na one koji su izraženi jednom (učiću, pjevaću) je slika kakvu nam daje analiza upotrebe futura I u odabranoj građi. Ipak, nedosljedna upotreba prvih oblika sprječava da se napravi jasna generalizacija u pogledu upotrebe ovog glagolskog oblika u pisanim medijima Federacije.

O njoj se, međutim, može govoriti ako sa ovom uporedimo situaciju koja se javlja u pisanim medijima Republike Srpske. Naime, na osnovu ispitane građe možemo zaključiti da se u njoj, bez ijednog slučaja izuzetka, upotrijebljava jednočlana forma futura I.

SINTAKSIČKA RAZINA

U periodu (1992.-2002.) na sintaksičkom planu nije došlo do značajnijih promjena. Jedino što možemo izdvojiti je promjena redoslijeda riječi u rečenici gdje se umjesto dotadašnjih konstrukcija subjekat + enklitički oblici pomoćnih glagola + glagol (hrvatski predstavnici su izglasali ...) javlja inverzija tj. konstrukcije enklitički oblici pomoćnih glagola + subjekat + glagol (hrvatski su predstavnici izglasali...). Takve, izmjenjene konstrukcije sa upotrebom enklitike prije subjekta javljaju se isključivo u odabranim primjercima printanih medija pisanih na hrvatskom jeziku.

LEKSIČKA RAZINA

Ispitivanje ove razine jezika je posebno značajno jer nam daje jasnu sliku o jezičkoj situaciji u Bosni i Hercegovini, ili bar kako je mnogi žele prikazati. Naime, leksika je uvijek ona razina jezika kojom se uvijek nastojalo manipulirati, posebno u politici. Tako je i danas. Leksika se u Bosni i Hercegovini nastoji zatvoriti u nacionalne, religijske, političke okvire koji otežavaju razumijevanje u svakodnevnoj komunikaciji. Često smo u prilici da zbunjeno zastanemo ne razumijevajući našeg sagovornika jer on koristi neku od novih leksema koja ima semantičko polje jasno samo pripadnicima jedne, od navedenih triju zajednica. To je tipičan proces politiziranja jezika i kancelarijskih «preporuka» koje stižu sa sve tri strane, a sve u cilju stvaranja tvrdnje o tri jezika. Srećom, leksička razina nije dovoljan parametar kojim se utvrđuje da li je nešto zaseban jezik, ili nije. Njegova ukupna struktura uspijeva se oduprijeti svemu onome što se uvodi nasilnim putem, pa ako su se i desile neke promjene, one se više javljaju u načinu na koji se jezik upotrebljava u navedenim nacionalnim i kulturnim zajednicama, a ne u samom jeziku.

POVIJESNO-FILOZOFSKE TEME

Romeo Knežević

OSVJETLJAVANJE BOSANSKOG EJALETA

(Srećko M. Džaja - *Konfesionalnost i nacionalnost BiH (predemancipacijski period 1463-1804.)*, *Svjetlost*, Sarajevo 1992. g. - politologijski aspekti)

Srećko Matko Džaja, doktor povijesti, političke filozofije i slavenske filologije, izvanredno je značajan autor s područja historiografije a da bih se smio upustiti u kritičku raspravu i ocjenu ovog njegovog djela s izrazito stručnog stajališta. Ali ono što je osim ovoga također moguće to je politologijska procjena implikacija historiografskih stavova ovoga autora izraženih u ovome djelu. S takvim pristupom, doduše, njegov autor sigurno ne bi bio oduševljen ali, uvjeren sam, ne bi bio suviše niti protiv, pogotovu, ako bi to bilo korektno i minuciozno izvedeno s obzirom na utvrđene činjenice i njihove značenjske implikacije.

S obzirom na poslijeratne uvjete života u BiH, vjerujem da bi autor pristao na ovakvu «uporabu» svog djela, u nadi, da bi ono moglo pomoći rasvjetljavanju povijesno opterećenih političkih odnosa i doprinijeti osvježavanju povijesne istine o BiH.

Povijest osmansko-islamske BH je i naš dio kolektivnog pamćenja odnosno dijela habitusa kao *bh* Hrvata i *bh* Srba. Bez obzira na to koliko se inače i objektivno razlikovali u vrijednostima, običajima i navikama, koje pretežito nosimo, ne vidim razloga zašto bi kršćani smatrali 400 godišnje razdoblje Bosanskog ejaleta samo svojim «mračnim» razdobljem, a Bošnjaci-muslimani samo vremenom supremacije, potvrđivanja ili slave, kada se radi iznad svega naprosto o činjenici zajedničkog i svakovrsnog (političkog, društvenog, kulturnog, običajnog) života s objektivnim utjecajima na sva tri etnikuma, bez kojih bi svaki od njih bio značajno osiromašen.

Sve dok postoje nedoumice o temeljnim činjenicama povijesti naroda s ovih *bosanskohercegovačkih* prostora, utoliko ćemo biti osuđeni i u buduće na povijesno tapkanje u mraku i baš nikakav napredak neće biti moguć. Nužni i sastavni dio zrelog subjektiviteta svake nacije je *povijesna svijest*, pa tako i nacija BH.

Raison d'être ovoga rada je upravo u tome.

Džajina povijesna rasprava ima znakovit naslov - *konfesionalnosti nacionalnost* BH. *Konfesionalnost* se u ovom djelu javlja kao temeljna kategorija istraživanja i *Bosanske Kraljevine* kao i osmanske BH kao *Bosanskog ejaleta*, ali *nacionalnost* - ne, izuzev u svom ograničenom vidu srednjovjekovnog «naroda» kao *etničkog identiteta*, etnikuma, uobičajenim izrazom rečeno, *narodnosti*. Jer do modernog pojma «nacionalnosti» je S. T. Džaji tek toliko stalo, kako bi oštro kontrastno markirao pojmovne granice svoje teme - osmanski period Bosne i Hercegovine. Oblici kolektivnih identiteta, konfesionalnost i narodnost, i danas najteže tište stanovništvo (ovaj drugi danas u obliku *nacije*), posebice nakon zadnjeg rata u BH, kada su uzburkani povijesni taloži sva tri naroda. Drugo, na čemu Džajina rasprava posebno insistira jeste povijesni **diskontinuitet** (konfesionalni i državno-pravni) između Bosanske Kraljevine i Bosanskog ejaleta. U dokazivanju diskontinuiteta, Bosanska Kraljevina mu je, na odgovarajući i sadržajan način, instrumentalizirana u odnosu na osmanski period Bosanskog ejaleta. To je važno kako zbog osnovnog, tematskog cilja rasprave, tako i zbog «svojetanja» povijesti Bosanske Kraljevine od strane Bošnjaka kao, i - samo na drugačiji način - od strane *bh* Hrvata i *bh* Srba. Međutim, iz kuta modernog shvaćanja pojma nacije i države, upravo takvo svojetanje Bosanske Kraljevine je nedvojbeno **apsurdno**, politički kontraproduktivno (štetno) i izlišno.

Naizgled, sve izgleda jasno: bh Hrvatima da su *samo Hrvati*, bh Srbima da su *samo Srbi*, a (bh) Bošnjacima da su **(jedini) autohtoni Bošnjaci**.⁴¹

Bosanska Kraljevina

U dobu razvijenog i kasnog srednjeg vijeka (XII. - XV. st.) u Bosanskoj Kraljevini su postojala samo dva etnikuma, hrvatski i srpski, kao feudalni narodi, ili pak samo jedan, ako trebamo u narodnosnoj genealogiji ići dalje, južnoslavenski etnikum. Ali s pitanjima o etno- povijesnom porijeklu tri naroda u BH, stvari se usložnjavaju i povijesno, ali i iz kuta suvremenosti. Dok će za bh Hrvate i bh Srbe to biti sasvim izvjesno, da su po općenitijem porijeklu Južni Slaveni, za (bh) Bošnjake to izgleda nije slučaj?

Kod Bošnjaka se javljaju nedoumice jer ih takvo južnoslovensko porijeklo, čini se, dovodi u isuviše «opasnu blizinu» *srpskog* odnosno *hrvatskog* nacionalnog identiteta - (koje se inače redovito legitimira samo «hrvatstvom» odnosno «srpstvom», a rijetko južnoslovenstvom) - i kada se vlastiti autohtono *bošnjački* identitet (utemeljen državno-pravno i zemljopisno u Bosanskoj Kraljevini) osjeća ugroženim. Iz takve osnovne i početne «narodnosne situacije» Bošnjaka - (iako svoj identitet povezan u međuvremenu s islamom može potvrditi s još oko 500 godina) - narodni (a danas nacionalni) identitet Bošnjaka se nastoji i dublje ukorijeniti preko kulture bogumila (ili patarena), i na taj način još osnažiti svoju državno-pravnu vezu sa srednjovjekovnom Bosanskom Kraljevinom, kao sa «samo svojom» ili kao «izrazito svojom» Kraljevinom.

Takvim stavovima određenu ali nedovoljnu vjerojatnost daju i neki arheološki nalazi koji upućuju na veliku sličnost (ali i ništa više od toga) **dvadeset devet sinkretističkih (znači, ne čisto islamskih) muslimanskih nadgrobnih spomenika po obliku pisma i jeziku u izravnoj vezi sa stećcima**, sa 20 islamskih nišana potpuno nebosanskog porijekla s epitafima na arapskom jeziku⁴², a nastalih u vrijeme rane islamizacije, što su je provodili u ovom periodu uleme azijskog porijekla. Ove posljednje (*islamske nišane*) se međutim, mora, strogo razlikovati, a ne pretenciozno povezivati s prethodnima (29 *sinkretističkih srećaka*). O ovome će Džaja u svom zaključku odjeljka o Bošnjacima-muslimanima pisati kao o iluziji o podrijetlu muslimana iz srednjovjekovnog *plemstva* (potcrtao, R. K.) Bosanske Kraljevine i bogumilstva.

Tomu je osobit poticaj dao izvještaj papinog legata Nikole Modruškog (1427- 1480) o padu Bosanske Kraljevine. On je razvio jedno tumačenje o padu Bosne za koje su krivi *bogumili*, odnosno izdaja *bogumila* Radaka, zapovjednika Bobovca. Naime, o padu Bosne postoje turski, bizantski i zapadni izvori i svi se slažu daje sultan Bosansku Kraljevinu pregazio, ali - samo jedan izvor poraz pripisuje bogumilima, odnosno «izdajstvu nekadašnjeg manihejca Radaka», koji je bio zapovjednik Bobovca. Taj je izvor spomenuti izvještaj Nikole Modruškog. Nemogućnost ili nesposobnost Rimske kurije da organizira uspješan otpor kršćanskih država, papin legat odnosno Rimska kurija, pretvorila je u ideološku optužbu protiv bogumila, i time lansirala - piše S. M. Džaja - bosansku varijantu «legende bodeža u leda».⁴³

U duhu kršćanske rekonkviste u BH ova je ideja bila suflirana od strane kršćana i samim Bošnjacima-muslimanima, da bi je oni konačno, u suton osmanske vlasti prihvatili, i u postosmanskom razdoblju stilizirali u «bogumilsku komponentu» svog identiteta.⁴⁴

Kod Srba Bosansku crkvu je B. Petranović u srpskoj historiografiji jednostavno preimenovao u srpsku pravoslavnu crkvu, a oslanjajući se posebno na **slučaj srpsko- pravoslavnih stećaka** nađenih u istočnoj Hercegovini, djelomice pisanih zapadnom ćirilicom.

Ovakvo se shvaćanje zastupa i danas tu i tamo u srpsko-pravoslavnim krugovima. »Činjenica je, da institucija s takvim imenom nije u Bosni nikada postojala, a teza Petranovića i V. Glušca nije mogla

⁴¹ Polazeći od nacionalne svijesti tzv. *prosječnog čovjeka* - (u psihologiji objektivno zasnovanog i poznatog pod tim imenom, jednako tako u politologiji nezaobilaznog - a od njega u pojmovnom i metodičkom smislu također moramo i mi poći) - onda ćemo vidjeti da to nije sasvim tako, a ponajmanje daje to razumljivo po sebi.

⁴² Srećko M. Džaja, *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine*, str. 53

⁴³ Svjedočanstva o tome nalazimo u «Komentarima» pape Pia II (1458-1464), čiji je glavni posrednik njegovog djela kod nas bio Mavro Orbini u djelu «Kraljevstvo Slavena».

⁴⁴ Nav. djelo, str. 86

izdržati znanstvenu kritiku.«, kategoričan je S. M. Džaja.⁴⁵ Ovi stećci su, međutim, vjerojatno rubni fenomen, **gdje su kamenoresci mogli biti katolici ili njihovi srpsko - pravoslavni učenici**. I nadalje - zapadnočirilična epistolografija i «pučki jezik» nisu proizvod ondašnje srpske pismenosti, jep da je tako, onda ne bi bili toliko veliki otpori kasnijoj Vukovoj reformi. Slaveno-srbski jezik se kao formiran javlja od XVIII. st.

U srednjovjekovnim izrazima srpskih patrijarha - *povećanja posjeda* - izražavale su se političke težnje. Srebrenica je u pr. pol. XIV. st. uglavnom pod srpskom vlašću, a 1427. je u Srebrenici izbio ustanak protiv srpskog despota Stefana Lazarevića. U vrijeme srpske dinastije Nemanjića postojala je srpska episkopija na Stonu (Pelješac), koja je pokrivala i istočnu Hercegovinu, negdje do pol. XIII. st. Srpska je crkva bila potčinjena Ohridskom arhiepiskopu 1459 (ili 1532; a obnovljena je ponovno 1557.). Prije pada Bosanske Kraljevine postojao je srpski manastir Rmanj u sjeveroistočnoj Bosni.

Ukratko, u srpskoj historiografiji se zbog svega prethodnog naglašavalo pitanje kontinuiteta srednjovjekovne *srpske* Bosanske Kraljevine.

Kod Hrvata, bosansko katoličanstvo je od početka XIV. st pod okriljem Franjevačke provincije. Franjevci dolaze na poziv bosanskih vladara, prije svega dinastije Kotromanića a onda i Stefana Dragutina, koji tada vlada u Mačvi i sjeveroistočnoj Bosni. (Dominikanci su pak došli u Bosnu pod pokroviteljstvom Ugarske.) U predosmanskom periodu u XV st., postojao je razmjerno veliki broj franjevačkih samostana (39), a Franjevačka vikarija je osnovana već 1339/40. (Utemeljitelj je joj bio general Reda, Gerard Adonis).

Snažna nazočnost političke vlasti u Bosanskom Kraljevstvu susjedne Ugarsko-Hrvatske Kraljevine preko hrvatske velikaške obitelji Šubića, posebno Pavla Šubića i kasnije, njegova sina Mladena, na prijelazu XIII/ XIV. st. općepoznata je činjenica, i ona je pretežita osnova stavova o *hrvatskom* porijeklu bosanske krune.^{46 47}

Bosanski ejalet

Bosanska Kraljevina je pred svoj pad u tjesnacu između Ugarsko-hrvatskog kraljevstva i Osmanskog Carstva.

Vlast osmanskih Turaka je privilegirala sve oni koji su prihvatili islamsku religiju,⁴⁸ pa su tako i (bh) Bošnjaci, otada muslimani po vjeri, postali privilegirani.

Odlučna je faza islamizacije trajala od 1463. g. do kraja XVI. st. Izravna je posljedica snažne *orijentalne* urbanizacije, zatim, najintenzivnije provedene devširme («danak u krvi», odabir dječaka odgajanih pod posebnim uvjetima uglavnom za vojnički poziv) u Bosanskom ejaletu, te poreznih olakšica, za one koji su prihvatili islam. *Poturice* se javljaju do XVI/XVII. st. kao specifičan prijelazni oblik bosanskohercegovačkih kršćana, koji su prihvatili islam neiskreno, samo kako bi se oslobodili poreza glavarine (džizija).

Bošniaci-muslimani

Od konca XVI.st. Bošnjaci - muslimani sve snažnije prodiru u središte osmanske povijesti na zapadnom Balkanu. Međutim zastoj u daljim osmanskim osvajanjima Bosanski

⁴⁵ Nav. djelo, str. 103

⁴⁶ Ovakav izričit stav o ulozi hrvatske velikaške obitelji Šubića u Bosanskoj Banovini ne može se pronaći u Džajinom djelu, ali se može iz sukusa drugih stavova izvući, doduše ne izričit, ali ovome svakako sličan stav. Nasuprot ovakvim stavovima, nadalje, ugledna hrvatska povjesničarka Nada Klaić, radikalizira samostalnost Bosne prema Ugarskoj i, ujedno minimizira prisutnost franjevaca u svom djelu. *Srednjovjekovnu Bosnu*, kao i J. Šidak, - iako o tome činjenice govore suprotno - smatra, S. T. Džaja.)

Ne smije se zaboravljati daje u srednjem vijeku, općenito, religija glavni način političkog (i civilizacijskog) uljuđenog iskazivanja, lojalnosti vlastima i prihvatljivog načina društvenog ponašanja.

ejalet su pretvorila od udarne osmanske provincije za osvajanja u obrambeni distrikt u XVII. i XVIII. st.

Zbog nedostatka ratnog plijena i bujanja korupcije sve je izraženije finansijsko propadanje u spomenutim stoljećima: *Financijsko propadanje u 17 i 18. st., prouzrokovano bujanjem korupcije i presušivanjem prihoda od ratnog plijena, nije se moglo premostiti samo poreznim opterećenjima kršćanskih podanika. Osmanska je država tražila izlaz u sve brojnijim, višim i bizarnijim tzv. izvanrednim oporezivanjima (avariz) ne samo kršćanskog nego i muslimanskog stanovništva. (...) Država je tražila spas u drastičnom slabljenju vrijednosti novca (kovanje bakrenog novca 1688-1690), rekvirirala čak i vakufski kapital,*

Zbog takve krize, Bošnjaci - muslimani u XVII. i XVIII. st. podižu ustanke u kojem samo sporadično učestvuju i kršćani. Ustanci u XVII. st. izbijaju 1636., 1650., 1682. (u sarajevskom kotaru vođa je ustanka derviš Šejh Kaimi Hasan). U XVIII st. prema službenim osmanskim izvorima ustanci u Hercegovini su izbili čak pet puta do poč. 30-tih g.; izvještaji o ustancima u Bosni u 5. i 6. desetljeću imaju težište u Sarajevu, Livnu i Tuzli.

Ali uz krizu, gornji je društveni sloj dalje mogao izgrađivati svoju moć, jer je povećan broj kapetanija sa 20, koncem 16. st., na 28, koncem 17. i na 39, poč. 19. st. Važna institucija ajanlika se javlja u 17. st.: *Da bi zaustavila raspad, suzbila pojave anarhije u gospodarstvu i javnom poretku i osigurala obrambenu sposobnost, središnja vlast je tijekom 17. st. uvela na lokalnoj razini instituciju ajanlika. U Bosni je ajanlik dobio na važnosti nakon poraza Turaka pod Bečom 1683. godine. Od ovoga vremena nastupaju ajani zajedno s kapetanima kao bosanski vodeći sloj (...) U 18. st. surađivali su ajani i kapetani sa središnjom vlašću jer su - posebice preko tzv. ajanskog vijeća, koje je bilo jedna vrsta ratnog vijeća — mogli utjecati na politiku. Do sukoba između njih i središnje vlasti doći će tridesetih godina 19. st. u izmijenjenim povijesnim uvjetima.*^{48 49}

U svom glavnom zaključku odjeljka o Bošnjacima - muslimanima, T. S. Džaja će lapidarnim jezikom reći kako su oni svoju bošnjačko-rmj/Umansku svijest razvili u sukobu sa kršćanskim susjedima a u sukobima s Portom, muslimansko-fcoVt/acUr samosvijest.

Diskontinuitet osmanskog perioda BH kao Bosanskog ejaleta spram Bosanske Kraljevine T. S. Džaja pokazuje i činjenicama iz literarne produkcije Bošnjaka-muslimana. U djelima na slavenskom i na orijentalnim jezicima, vidi se njihov duhovni i politički razvoj XVII. i XVIII. st. koji je bez ikakve reminiscencije na bosansko srednjovjekovlje. Arapskim pismom bosanski Muslimani počinju pisati slovenske tekstove od kraja XVI. st., kada se razvija alj amiado-knj iže vnost.

Brojčani odnos pravoslavnih i katolika u Bosanskom ejaletu je teško utvrditi, jer su imena u osmanskim izvorima najvećim dijelom identična; ubilježavanja su jednoimena, a imena su pisana semitskim konsonantskim pravopisom.

Vrlo je dojmjljiva vanjska diskriminiranost kršćana u odnosu prema muslimanima u ejaletu. Kao posljednici Objave, kršćani i Zidovi su imali milost, ako nisu pružali otpor prilikom osvajanja. Plaćali su glavarinu (džizija) i pod određenim uvjetima mogli su zadržati svoj način života kao štitenici (dimma odredbe). Kršćani se nisu smjeli oblačiti u odijelo kvalitetnije od muslimana, morali su se prilagođavati turskom načinu odijevanja. Neke od odredbi: *Kršćani su se u oblačenju morali razlikovati od muslimana (nositi odijelo skromnije kvalitete i skromnijih boja), morali su muslimanima prepustiti mjesto ako su ovi htjeli sjesti. Pri susretu na ulici morali su se prisloniti uz kućni zid. Bilo im je zabranjeno jahati konje.*

Nisu smjeli graditi kuće više od okolnih muslimanskih. Nisu smjeli podizati nikakve nove crkve, a svoje su kultne čine morali obavljati tiho, bez zvona i blagdanskih procesija.^{50 *}

Općenito je položaj pravoslavnih Srba bio nešto povoljniji prema katoličkim Hrvatima, jer su ovi središte svoje nacionalne crkve imali unutar Osmanskog carstva, dok to sa katoličanstvom

⁴⁸ cit. nav. djelo, str. 82;

⁴⁹ cit. nav. djelo str. 80; potcrtao, R. K

⁵⁰ cit. nav. djelo, str. 111

nije bio slučaj i zbog toga su trpjeli veće nepovjerenje osmanskih vlasti. Rimska crkva u crkvenim poslovima u Bosanskom ejaletu je uvijek morala računati na Bečki dvor. Katolički biskupi su morali posjedovati putovnice (dok su pravoslavni episkopi posjedovali berate), što znači da nisu bili službeno priznavani. Podavanja franjevacu Porti prilikom smjene na prijestolju zvala su se džulus. Ta podavanja su se kasnije, od 1672., odnosila i na vezire. Hrvati katolici za svoj položaj borili su se okupljeni oko franjevačke zajednice.

Berati podjeljivani srpskim patrijarsima uključivali su i pravo na poreze od katolika. Pravoslavna crkva je nametala podavanja Franjevačkoj provinciji i preko toga nastojala nametnuti i pravoslavlje. Suprotno tome, fermari franjevcima su međutim potvrđivali njihovo pripadanje drugom obredu i prema tome slobodu od podavanja pravoslavcima⁵¹ *

Značajni trgovci među bosanskim katolicima javljaju se kr. XVI. i u XVII. st. a postojala je i jaka trgovačka zajednica bosanskih katolika u Beogradu.

Slično je i sa usponom srpsko-pravoslavnog trgovačkog sloja, naročito u XVIII. st.

Franjevci

Bosanski franjevci su njegovali političku ideju «Bosanskog kraljevstva». **Od svih srednjovjekovnih bosanskih institucija u osmanskoj epohi nastavila je da živi samo franjevačka provincija.** Franjevci su branili crkvenopolitički status Bosne kojemu su oni utisnuli svoj pečat. Ne postoji sačuvan izvornik ahdname sultana Mehmeda II franjevačkom samostanu u Fojnici (1463.), a sačuvana ahdnama sastavljena je na temelju falsifikata jednog fermara iz 1483. g. (Slična ahdnama data je i samostanu u Srebrenici.)

Samostan iz Zvornika se preselio u Gornju Tuzlu (1533.-1539.), a onda na Gradovrh (1541.- 1549.). Koncem XVI. st. general fr. reda Gonzaga (1587.) zatekao je samo 10 samostana u Ejaletu. A u Bosni i zapadnoj Hercegovini je 1623. bilo tek 6 crkvice (bez samostanskih). Ipak, do kraja XVII. st. i velikog Bečkog rata franjevačka će se zajednica značajno oporaviti.

Raspravljajući o bosanskim katolicima i izvlačeći politološkijske zaključke iz njihovog položaja u Bosanskom ejaletu, autor piše kako su se katolici u Bosni veoma prorijedili, ali da se bosanska franjevačka provincija istovremeno i proširila na krajeve koje su osvojili Osmanlije, izvan granica današnje BH. Ipak, sve u svemu ovi su procesi smanjivali mogućnost nastanka **političkog nacionalnog bosanstva** za katolike Hrvate u Bosanskom ejaletu.

Pravoslavci

Pravoslavni manastiri su pak bili prvorazredni «locus politicus». **Vodeća uloga pri tome je pripadala srpskim patrijarsima. Oni su se u svojoj političkoj samosvijesti smatrali upraviteljima srpskog carstva i ponašali se kao nastavljači «povećanja posjeda» u smislu ekspanzivne politike srednjovjekovnih srpskih vladara.** Istaknuta je bila uloga patrijarha Jovana Katula Pečkog, 1608. g. Osmanske su vlasti međutim, između ostalog i zbog kolaboracije sa njenim neprijateljima, ukinule Srpsku patrijaršiju 1766. g. i podložile je Carigradskoj patrijaršiji, u vrijeme fanariota Kalinika I. **Ta kolaboracija međutim neće prestati** a u konačnici završiće Prvim srpskim ustankom početkom XIX. st.

Tradicionalizam i pučka kultura kod pravoslavnih svećenika (neobrazovanost) je bila dominantna. Na njega se od XVIII. st. žale i srpsko-pravoslavni *krugovi* Habsburške Monarhije. Jedan izvještaj katoličkog biskupa Sigismunda Tudišića, iz Trebinja (1751. g.), o tome rječito govori: *Koliko se moglo ustanoviti, [srpsko-pravoslavni monasi u Hercegovini] posjeduju malo knjiga i rukopisa, koje laici ne znaju čitati, nego samo nekoliko grčkih (pravoslavnih) svećenika ili monaha, što se zovu kaluđeri, i koji iz ovih spisa, čini mi se, uzimaju hranu za svoje zablude. Budući da su ovi spisi napisani starim srpskim slovima i s mnogo kratica, malo ih je sposobnih pročitati ih. Čuo sam dapače, da ih ni grčki (pravoslavni) duhovnici ne znaju tečno čitati, jer imaju vrlo malo interesa za studij. Umjesto toga, oni se stalno bave skupljanjem milostinje i pri tom obmanjuju jednostavni puk fantastičnim pričama.*

⁵² O tome jedno svjedočanstvo A. Chaumette des Fosses, tajnika francuskog konzula u Travniku, iz 1807/08. g.

Umjesto zaključka

Ne smije se miješati pojam «feudalnog naroda» s pojmom nacije u novom vijeku. Narod u srednjem vijeku ni na koji način ne sudjeluje u upravljanju srednjovjekovnom državom, posebno ne npr. na «vojnički način» (nijedan kmet ne ide u rat iako su kmetovi činili najbrojniji sloj stanovništva), dok je to u novom vijeku bitno i kvalitativno drugačije. Baš *svaki pojedinac*/građanin sudjeluje u upravljanju državom npr., kroz *izbor* svojih predstavnika u državnim tijelima.

Pojam *države* u srednjem vijeku također ima samo *legitimitet* krvnog naslijeđa vlasti, a *legalitet/zakonitost* na kojoj bi ona počivala ne poznaje ni u kojem smislu, osim u smislu običajnog i tradicijskog prava, kao i naslijeđenih i preoblikovanih dijelova rimskog državnog i građanskog prava u bizantskoj ili franačko-njemačkoj redakciji. To je međutim sve nedovoljno i jako daleko od smisla novovjekog modernog poimanja *zakona* danas, utemeljenih *na slobodnoj volji građana*. Jednako tako, zbog neshvaćanja razlike između pojma nacije u smislu novog vijeka i pojma naroda u srednjem vijeku, javlja se konfuzno poimanje nacionalne pripadnosti danas, koje više isključuje nego što uključuje principe građanske države zasnovane prije svega na pojedincu, a ne na narodu kao kolektivitetu. To je u našem vremenu danas u našoj suvremenosti nedopustiva greška koja se skupo plaća netrpeljivošću, sukobima, odsustvom blagostanja, preprekama za individualni a, onda i kolektivni, razvoj i napredak, kako pojedinaca, tako i čitavih nacija.

Ovaj politološki prikaz jednog značajnog historiografskog djela nije bio niti sustavan a niti iscrpan, i to mu nije ni bila namjera. Na kraju, da li su bh Hrvati *samo Hrvati*, bh Srbi *samo Srbi* a Bošnjaci-muslimani (jedini), *autohtoni Bošnjaci*, ostavljam čitateljima da sami zaključie, preporučujući im prije toga da pročitaju ovo, izvanredno vrijedno, Džajino djelo. Ja mislim da nisu.

⁵⁵ u: Pandžić: De dioecesi Tribuniensi, str. 148, br. 23, potcrtao S. M. Džaja

SA SUFIZMOM DO DUBINA ISLAMSKJE VJERE

- prema knjizi *Živi sufizam* autora Seyyed Hossein Nasra -

Unatoč činjenici što živim u susjedstvu s muslimanima - vrata do vrata - reklo bi se, što s njima razgovaram, privatno i javno, što sam slušao i čitao, na okruglim stolovima sudjelovao, govorio i pisao o nekim pitanjima islamske religije (na pr. : Politika na islamski način, Isus - most između muslimana i kršćana, Religija u mahrami; članci objavljeni u knjizi: Fra P. Anđelović, Stvarnost(i) okom vjernika, Rabić Sarajevo, 2004.), s tugom izjavljujem da se ne mogu ubrojiti u poznavatelje te vjere i onih koji je prakticiraju. Još me tužnijim čini jedna druga činjenica, što, naime, rijetko susretnem nekoga iz drugih nacionalnih ili vjerskih zajednica, koji bi se mogao pohvaliti nekim posebnim poznavanjem islama. Svi se ustave na površini, na općim mjestima, na pričama neuvjerljivog (sumnjivog) sadržaja, na informacijama iz druge (ili desete) ruke, koje više zamagljuju nego što osvjetljaju islamsku vjeru. No, nije to slučaj samo s inovjericima i nevjericima, nego i sa samim našim muslimanima. Za mnoge od njih se može reći, da vjeruju a ne znaju što vjeruju, važnim im postane neka arapska riječ ili citat iz časnog Kur'ana, izvanjsko vršenje obreda, a rijedak je slučaj da bi bili u stanju izreći bit svoje vjere. Takva je naša situaciju, situacija u Bosni i Hercegovini. Ima li tomu lijeka?

Da bi se nešto moglo i trebalo promijeniti, kazuje jedan slučaj, o kojem želim, na ovom mjestu, kazati koju riječ. Prije nekog vremena naišao sam na knjigu *Živi sufizam, Ogledi o sufizmu, autora Seyyed Hossein Nasra*, u prijevodu Edina Kukavice i Enesa Karića, a u izdanju Naučnoistraživačkog instituta «Ibn Sina», 2004. godine. Čitajući tu knjigu osjećao sam stanovitu radost radi novih spoznaja i upravo tu radost želim podijeliti s čitateljima ovog prikaza, koji neće biti kritičan (jednostavno nisam u stanju napisati kritičan prikaz!) nego će biti puko, jednostavno ukazivanje na tu knjigu i na mogućnost da ona svoje buduće čitatelje povede preko upoznavanja sufizma do dubina islamske vjere.

Neće ova knjiga, uvjeren sam, nikoga privesti na islamsku vjeru, ali će mnogima pomoći da upoznaju stvarnost oko sebe, islamske vjernika i njihovu vjeru, kazat će im kako se preko sufizma dolazi do dubina te vjere.

Prikaz knjige će imati tri dijela: Predstavljanje autora, pregled sadržaja knjige i nekoliko zaključaka.

1. Seyyed Hossein Nasr, veliki poznavatelj sufizma. Prevoditelji knjige, posebice prof. dr. Enes Karić, učinili su nešto što je bilo nužno učiniti: na kraju knjige dopustili su autoru da progovori «uživo», da kroz nekoliko intervju na jednostavan način «izrekne sebe» i svoju misao, što olakšava razumijevanje knjige i onog o čemu govori, sufizma, što je čini suvremenom.

Autor je rođen 1933. godine u Teheranu, u Iranu, u obitelji koja je spadala u viši krug iranskog društva. Roditelji su od rane mladosti nastojali svoga nadarenog sina uputiti prema «uzvišenijim» stvarima. Autor sam za sebe kaže, da je s deset godina znao napamet puno pjesama perzijskih klasičnih pjesnika i da se kao mladić bavio filozofskim i metafizičkim raspravama. Godine 1950. odlazi u Ameriku, gdje u Massachussetu studira fiziku na Institutu za tehnologiju, no kako ga više zanima filozofija prelazi na filozofski fakultet na Harvardu na kom doktorira s disertacijom pod naslovom «Uvod u islamska kosmološka tumačenja».

Poslije ovih studija (1958.) se vraća u Iran, gdje na teheranskom sveučilištu predaje filozofiju. Pri tom mu je stalno na duši stvoriti mogućnost da se zapadna znanost, s kojom se susreo na američkom univerzitetu, počne proučavati s islamskog stajališta, zapravo da se oživi tradicionalna znanost Irana. Želja mu je, dakle, male stvoriti obrazovni sustav koji bi baštiniio islamsku tradicionalnu znanost, pa je, u tu svrhu, 1974. godine osnovao Iransku kraljevsku akademiju za filozofiju, na kojoj se trebala proučavati vječna mudrost (sophia perennis) i to na temelju tradicionalnih tekstova iz sufizma. Nakon iranske revolucije (1974.) ponovno odlazi na Zapad, gdje danas radi na George Washington sveučilištu kao profesor islamskih studija.

Ovakav životni put profesora Nasra donio mu je sa sobom brojne susrete s ljudima današnjice s područja filozofije i religije, što mu je dalo priliku da komparira te razne filozofije i religije u svrhu boljeg shvaćanja svoje islamske vjere i njezinog sržnog dijela sufizma. Iz tih je

susreta došao da uvjerenja «da se čovječanstvo ne može zamisliti bez mnoštva religija. Apsolut prosijava u svakom univerzumu religije i za pripadnike određene religije Apsolut je baš taj Apsolut iz univerzuma njihove religije» (s. 291.), što vodi do zaključka «da postoji neko unutarnje jezgro, neka unutarnja sastojina preko koje se prepoznaju sve istinske tradicionalne religije», te je, kaže prof. Nasr, «moguće samo preko tih unutarnjih dimenzija stići do transcendentalnog njihova jedinstva, a ne kroz vanjske forme» (isto).

U jednom drugom intervjuu (23. 12. 1990.) prof. dr. Karić daje Nasru mogućnost da se «očituje» o islamu, o njegovom mjestu u današnjem svijetu, o islamu u tehnologiji, o islamskom fundamentalizmu, o nevoljama islama (islamski svijet krvari, mrze ga!). Već sami odgovori na ova pitanja zaslužuju da se knjiga nabavi i pročita.

Zanimljivo je, također, oslušnuti što Nasr, sredinom 2000. godine savjetuje islamskoj inteligenciji u Bosni i Hercegovini. Tri su bitne poruke: a) Treba sačuvati islamski identitet zajednice, ali u prijateljstvu s drugim vjerskim zajednicama; b) Islamska se inteligencija treba suprostaviti važnim oblicima sekularizma, agnosticizma, ateizma koji dolaze iz zapadne Europe i Amerike, kao i modernizmu; c) Traži od islamske inteligencije da se suoči «na islamski način» sa svim suvremenim pitanjima. Njoj je to moguće, pošto se nalazi u Europi, poznaju europske jezike bolje nego ljudi u arapskom svijetu, i ako to učine, učinit će veliku uslugu ostatku islamskoga svijeta, (s. 320).

Naglasimo još, što je važno za ovaj prikaz, da Nasr u svojim intervjuima veliku važnost pridaje sufizmu, naglašavajući, posebice, njegova dva aspekta. Prvi je doktrina o prirodi stvarnosti koja, kao takva, u sebi sadrži najdublja učenja koja se, u smislu filozofske prirode i prvobitne filozofije - 'sophie' mudrosti - bave prirodom Boga, svijetom, ljudskim bićem, dušom, smislom čovjekova života i njegovog djelovanja, njegovim konačnim ciljem i mnogim drugim, najdubljim filozofskim pitanjima.

No, za Nasra, sufizam ima i drugi, još važniji, praktični aspekt, a to je unutarnje čišćenje, stalno podsjećanje na Boga. On je čak i važniji. Nasr u svojim odgovorima u intervjuu spominje šejha Sazlija, koji je na pitanje: Staje *tevhid* ? odgovorio šutnjom. Pitali su ga zašto šuti, a on je odgovorio da je najbolje tumačenje *tevhida* - šutnja. Ova priča je važna za razumijevanje sufizma, o čemu je govor u samoj knjizi.

2. Živi sufizam - sufizam ovdje i tu. Prevoditelji knjige «Živi sufizam» naglašavaju u uvodnim napomenama kako je «ovo Nasrovo djelo pisano iz srca, pisano jezikom koji je naš suvremeni jezik, onaj koji brižno vodi računa o duši, o srcu, o čovjekovim unutarnjim horizontima. Ovo djelo, stoga, nije knjiga o sufizmu, već je ono sufizam sam, sufizam ovdje i tu, onaj koji živimo svakodnevno i koji nas dariva blagodatima vjere u Boga, tim trajnim i neprolaznim darovima» (s. 9)

Ova napomena je dobar uvod u samu knjigu koja ima četiri dijela. Prvi dio sadrži nekoliko studija posvećenih glavnim aspektima sufizma: rječitost mističnog traganja, sufizma - integracija čovjeka, objava, intelekt i razum u Kur'anu, sufijski učitelji, duhovna stanja u sufizmu, čovjek i univerzum. U drugom dijelu se razmatraju neki problemi povijesti islama i sufizma: sufizma sedmog stoljeća, šiizma i sufizma. Treći dio sadrži tri ogleda posvećena nekim ključnim suvremenim problemima s kojima se suočava suvremeni moderni svijet općenito, a muslimanski svijet naročito - problemima čija rješenja leže u razumijevanju i primjeni načela sufizma. Četvrti pak dio govori o formi časnog Kur'ana i naslovljen je: Od pjesme do pripovijesti u sufizmu.

Za čitatelje koji poželes ići do u dubine islamske vjere preko sufizma, sva su ova poglavlja od velikog informativnog značenja i svako od njih može biti od pomoći za razumijevanje i prihvatanje odgovora koje nam pruža treće poglavlje knjige na pitanje: Sto

islam ima ponuditi suvremenom svijetu? Ne ulazeći u sadržaj ostalih poglavlja knjige, kratko ćemo se zadržati na ovom poglavlju sa željom da pružimo predokus čitanja ove knjige.

Tri su pitanja koja se obrađuju u ovom dijelu knjige. Najprije: islam i susret religija, pitanje važno za sve nas. Nasr ističe da se «sufizam po svojoj prirodi kvalificira kao učenje koje 'kopa' po misterioznom jedinstvu što počiva ispod raznolikosti religijskih formi, zato što je zainteresiran za skrovrta značenja (ma'na) što se pojavljuju posredstvom spoljne forma (nam)» (s. 176). Sufizam stoga može biti od pomoći pri pristupanju «dubljim pitanjima komparativne religije» (isto). Danas je, naime, kako kaže Nasr, «naprsila homogenost religijske kulture usljed modrenih sekularističkih filozofija... pa se više ne mogu ignorirati metafizičke i teološke implikacije prisutnosti drugih religija» (s. 179). Ukoliko ih ignorira (misli se na muslimanskog vjernika), «on rizikuje da ih izgubi svoju religiju ih da Božansko poima tako da, u najmanju ruku, ograničava Božju milost» (s. 179). Sve ovo vodi Nasra da zaključka da se «ljudska historija sastoji iz ciklusa poslanstava, od kojih svako donosi novi ciklus čovječanstva (s. 189).

U islamskoj je gnozi (spoznaji) ili sufizmu al' tawhid (istina) u njegovom metafizičkom značenju, vječna mudrost, religio perennis, koju je islam obznanio u svoj njenoj punoći» (s. 189). Naravno da će Nasr naglasiti da je «iz sufijske perspektive postignut najdublji susret s drugim tradicijama, u kojem se može naći i onaj neophodni temelj za današnje razumijevanje dubine drugih religija» (s. 212). Sufi je, naime, «onaj koji teži prevazići svijet formi i koji traži put iz mnogostrukosti ka Jedinstvu, iz posebnog ka univerzalnom. On napušta mnoštvo radi Jednoga a kroz taj proces mu je podarena vizija Jednoga u mnoštvu. Za sufiju, sve forme postaju transparentne, uključujući religijske, jer mu se otkriva njihovo jedinstveno porijeklo» (s. 212).

Drugo pitanje je pitanje ekologije u svjetlu sufizma. Sufizam u svoju teologiju nužno uključuje prirodu «jer je i ona, s metafizičkog stanovišta, objava Boga koja nosi vlastitu poruku i posjeduje vlastite duhovne metode» (s. 220), što je čini blizom naravnim religijama. Kao potvrdu ove teze Nasr citira F. Schuona koji u svom djelu «Spiritual Perspectives and Human Fact», (1953) kaže: «Djevičanski netaknuta priroda ima sama po sebi dostojanstvo svetilišta i takvom je smatra većina nomadskih i polunomadskih naroda, a posebno američki Indijanci. Za induse, šuma je prirodno boravište mudraca, a slično poštovanje posvećenog položaja prirode susrećemo u svim tradicijama koje ima, čak i posredno, primordijalni ih mitološki karakter».

Nasr dalje naglašava, da islam u sufizmu nalazi ključ kako se odnositi prema prirodi podvodeći to pod pojam «istočna nauka», koja uključuje nauke velikih tradicija Azije, naročito kinesku i japansku, indijsku i islamsku. Sve one imaju jedan zajednički temeljni princip, promatrati naime nauku o prirodi u svjetlu metafizičkih načela. Doprinos te «istočne nauke» bi se sastojao u «prevazilaženju suvremenih teškoća izazvanih primjenom zapadne nauke u najrazličitijim oblastima» i to primjenom principa «međuzavisnosti stvari». Taj princip čini jezgro sufijskog učenja, u čije se razlaganje ne možemo ovdje upuštati. Možda je, za ovu priliku, dovoljno reći da «jedinstvo prirode proistječe neposredno iz Jednosti Božanskog načela» (s. 232), budući da je jedinstvo (al-tawhid) stožer oko koga se u islamskom pogledu na svijet sve vrti, a svijest o jedinstvu prožima sve stvari i sve oblike znanja» (s. 232). Za Nasr je jednostavan zaključak: «Ako zemaljskoj sferi prijeti opasnost rasula i haosa, onda je to upravo usljed toga što je čovjek Zapada kroz nekoliko stoljeća nastojao ostati isključivo zemaljsko biće i težio da svoj zemaljski svijet oštro odvoji od svake transcendentne stvarnosti» (s. 235). Iz ovog slijedi da «pokušaj popravljavanja stanja na zemlji neće biti potpuno uspješan sve dok se pobuna protiv neba ne okonča... sve dok ta istina ne bude shvaćena, svi pokušaji uspostavljanja mira sa prirodom osuđeni su na neuspjeh» (s. 235).

Na treće pitanje, što islam ima ponuditi suvremenom svijetu, Nasr u svojoj knjizi odgovora, reklo bi se, u ime svih religija, da je to «neposredni zov Apsoluta u čovjeku, zov koji ga poziva da prestane lutati u labirintu relativnog i da se vrati Apsolutu i Jednom» (s. 240). Naravno da za Nasra to čini islam na poseban način, jer on nudi «pogled na svijet koji je u cjelini svet, i nudi slobodu koja započinje potčinjavanjem Božjoj volji, da bi se život otvorio prema gore, ka Beskonačnom» (s. 242).

Dalje će Nasr naglasiti da svatko vapi za mirom, ali mir nikako da se postigne, i to stoga što je, metafizički gledano, apsurdno očekivati da civilizacija koja je *zaboravila Boga* može posjedovati i darovati mir. «Mir», zaključuje Nasr, «u ljudskom poretku slijedi kao posljedica mira s Bogom i mira s prirodom» (s. 245). Naravno da godi slušati ovakve riječi o islamu jer znamo da se islam često poima kao religija mača i rata, a to ne mora biti ako se «svakoj stvari da ono što joj pripada, da se svaki elemenat čuva gdje je, da se budno pazi na pravi srazmjer među stvarima» (s. 246):

Kako je mir među religijama od vitalnog značenja, Nasr naglašava da «islam smatra daje prihvatanje drevnih Božjih poslanika nužno poglavlje vjere (iman) u sam islam te žestoko naglašava univerzalnost objave. Nijedan sveti tekst ne govori tako otvoreno o univerzalnosti religije kao što to čini Kur'an» (s. 247). Nasr zapravo hoće reći da je preko prihvaćanja te univerzalnosti moguće doći do mira među religijama.

3. Nekoliko zaključaka. Pri čitanju ove knjige i pri pisanju ovog prikaza nametnuli su mi se ovi zaključci:

a) Lakše je shvatiti (i prihvatiti) susjeda, ako, barem donekle, poznaješ «ono što ga naprijed kreće», motive iz kojih i za koje živi. Oni su najčešće unutarnji, a izvor im je u tradiciji i vjeri. Upoznati ih možemo ako upoznamo vjeru i tradiciju iz kojih «oni drugi» žive. Ako je govor o muslimanima onda je to islam, a do dubine islamske vjere može se najsigurnije doći preko sufizma.

b) Hans Kueng je rekao danas od gotovo svih prihvaćenu rečenicu, koja glasi, «da nema mira među narodima bez mira među religijama». Moguće je, da sufizam pokazuje kako se do tog mira među religijama dolazi. On *kopa* po misterioznom jedinstvu što počiva ispod raznolikosti religijskih formi. Nasr će reći da «jedino razumijevanjem biti religije mogu i njene forme biti shvaćene kao razumljivi simboli a ne kao neprozirne činjenice» (s. 186). Naglasak treba biti zajednička briga za očuvanje stvorenog (prirode) i to kao poticaj kako bi se «život otvorio prema gore, ka Beskonačnom», jer se do mira može doći samo preko «mira s Bogom i mira s prirodom» (s. 245).

c) Premalo se čuje o onima koji prakticiraju sufizam među našim muslimanima, što je za žaliti, jer bi upravo oni, radi određenog načina poimanja i življenja islamske vjere, slično redovnicima u kršćanstvu, mogli doprinijeti boljem razumijevanju biti religije kako bi njezine forme, vanjski oblici, mogle biti shvaćene kao simboli a ne neprozirne činjenice. Oni bi nas, čini se, mogli povesti do boljeg razumijevanja islamske vjere, što je od sudbinskog značenja za suživot u Bosni i Hercegovini.

BANALNOST ZLA KOD HANNAH ARENDT

UVOD

«Auf die Frage nach dem Sinn von Politik gibt es eine so einfache und in sich so schliessige Antwort, dass man meinen mochte, vveitere Antwvorten eribrigten sich ganz und gar. Die Antwvort lautet: Der Sinn von Politik ist Freiheit.»
Hannah Arendt⁵²

Želimo li ozbiljno raspravljati o politici, ime Flannah Arendt je danas gotovo nemoguće zaobići. Arendt je filozofkinja njemačko-židovskoga podrijetla i prepoznata je kao jedan od najvećih mislilaca suvremene političke filozofije. Čitajući njezina djela, korespondenciju i biografiju, fascinirala me je iz više razloga. Bila je žena koja se vrlo uspješno uključila u « muški svijet », dakle, filozofiju i politiku. Bila je sposobna pisati i govoriti o stvarima o kojima se većina ljudi ne usudi ni misliti. Pisala je originalno, jasno, hrabro i slobodno. Nije bježala od stvarnosti, ukazivala je prstom na probleme, artikulirala vrlo značajna pitanja, kritizirala je društvo u kojem živi i vjerovala kako možemo naučiti lekciju iz stvari koje nam se događaju. Doista je vjerovala u «nove početke».

Zlo je pojava u svijetu koja se stalno dešava i zato je to tema o kojoj je uvijek aktualno govoriti. H. Arendt je imala 27 godina kada je Hitler došao na vlast u Njemačkoj. Tada je napustila Njemačku i nikada se više nije vratila živjeti u nju. Drugi svjetski rat se završio porazom Hitlerovoga totalitarnog režima, a Arendt je, nedugo zatim, napisala knjigu «Izvori totalitarizma» («The Origins of Totalitarianism»). Riječ je zapravo o njezinoj teoriji totalitarizma. Jedna je od prvih koja je shvatila da je totalitarizam pojava 20. stoljeća, novi oblik vlasti, nešto novo, čega prije još nikada nije bilo.

Sjesti i napisati teoriju dugačku 800 stranica da bi pokušao razumjeti pojavu koja je na svijet donijela promjene koje misleći ne možeš posložiti i uklopiti u postojeći koncept prosuđivanja je ogroman posao. H. Arendt je taj posao napravila, ali je bila i u stanju, 12 godina poslije, priznati kako njezina analiza nije sasvim adekvatna i upustila se u ponovno prosuđivanje već prosuđenoga.

Pitanja kao: što se dogodilo, zašto se dogodilo, kako se moglo dogoditi, smatrala je pitanjima koja se ama baš svakoga tiču i na koja se mora barem pokušati odgovoriti. Arendt je pokušala objasniti i shvatiti novu formu zla koju je sa sobom donio totalitarizam. Svoje promišljanje zla nastavila je analizom suđenja Adolfu Eichmannu. Njena knjiga «Eichmann u Jeruzalemu» nosi podnaslov - Izvještaj o banalnosti zla. Dakle, riječ je o izvještaju, a ne o raspravi koja obuhvaća teoretizaciju o ontološkoj prirodi zla.

Banalnost zla trebala je biti jednostavan koncept. Taj koncept je, međutim, prerastao u konceptualni problem.

1. SLUČAJ EICHMANN

Izraelskoj Tajnoj službi trebalo je nekoliko godina da pronade Adolfa Eichmanna koji je od 1950. živio pod lažnim imenom u Argentini. Otkrivši njegov pravi identitet, agenti Mossada su ga otieli u svibnju 1960. i ilegalno prebacili iz Argentine u Izrael.

11. travnja 1961. otvoren je sudski proces protiv A. Eichmanna u Jeruzalemu, a završen je 11. prosinca, iste godine, izricanjem presude.

⁵² H. Arendt: Was ist Politik? Fragmente aus dem Nachlass, (hg.) von U. Ludz, Milnchen/ZUrich 1993., str. 28.

H. Arendt je pratila suđenje i njezin izvještaj o procesu protiv A. Eichmanna objavljen je isprva kao serija članaka (ukupno pet!) u vrlo renomiranom američkom tjedniku «The New Yorker», a nakon toga je 1963. objavljena i knjiga «Eichmann u Jeruzalemu — izvještaj o banalnosti zla». Knjiga je podigla nevjerovatnu prašinu, a H. Arendt se zatekla u središtu kontroverze, iskreno zaprepaštena odjekom koji je knjiga pobudila u javnosti.

1. I.TKO JE BIO ADOLF EICHMANN

Otto Adolf, sin Karla Adolfa Eichmanna i Marije rođene Schefferling, rodio se 19. ožujka 1906. u Solingenu, njemačkom gradu u Rajnskoj oblasti. Nakon nedovršenog studija strojarstva Eichmann je radio kao običan radnik i trgovački putnik. Očigledno, isfrustriran svojim teškim i neuspješnim školskim danima bio je sklon laži, tako da se u njegovim službenim dokumentima, pod profesija, pojavljuje: konstrukcijski inženjer.

1932. godina bila je odlučujuća u njegovu životu. U travnju je pristupio Nationalsocijalističkoj partiji (NSDAP), a ubrzo zatim, po nagovoru Kaltenbrunnera⁵³, postao je i član SS-a (Schutzstaffel - nacionalsocijalistička policijska organizacija koju je nakon pada nacističkog režima na Njimeškim procesima 1946. Međunarodni vojni sud proglasio zločinačkom organizacijom).

1934. godine prijavio se i dobio posao u službi sigurnosti (Sicherheitsdienst je osnovao Heinrich Himmler s ciljem da služi kao obavještajna služba Partije). Isprva je radio beznačajne poslove, a pravi početak karijere dogodio se 1935. kada je premješten u potpuno novo odjeljenje koje se bavilo Židovima. Nakon pripajanja Austrije 1938. godine, Eichmann je bio poslan u Beč, gdje je došao na čelo centra za emigraciju austrijskih Židova, a zadatak mu je bio organizirati tip emigracije koja je bila potpuno nepoznata u Njemačkoj. Sve Židove, bez obzira na njihove želje ili njihovo državljanstvo, trebalo je prisiliti na emigraciju i to je bio prvi bitan posao u Eichmannovoj karijeri. U Beču je Eichmann postao stručnjak za «židovsko pitanje».

Hannah Arendt piše kako je on, tada u Beču prvi put u svom životu, otkrio u sebi neke posebne kvalitete: znao je, bolje od drugih, organizirati i pregovarati⁵⁴.

U ožujku 1939. Eichmann je prebačen u Prag, gdje je trebao organizirati iseljenje na isti način. U listopadu, nakon izbivanja rata, pozvan je natrag u Berlin. U Berlinu Eichmann dolazi u Glavni ured državne sigurnosti (RSHA). Reichsicherheitshauptamt (R.S.H.A.) je bila glavna služba sigurnosti Reicha. Bila je podijeljena u šest glavnih odjeljenja, a u jednom od njih- Birou IV, pod komandom Heinricha Miüllera, Eichmann će od 1941. postati šef sekcije B-4. Zbog te će se pozicije, godinama poslije, i naći pred sudom u Jeruzalemu.

Od rujna 1941. Eichmannov posao bio je organizacija i deportacija milijuna Židova sa zauzetih dijelova Europe u masovne logore za istrebljenje.

U široko razgranatom okviru nacionalsocijalističkoga birokratskog sustava, Eichmannova uloga se ne smije precijeniti. On nije imao osobito veliku moć i nikada nije pripadao višim partijskim krugovima. Na svoju veliku žalost, nikada nije uznapredovao dalje od ranga SS Obersturmbannführera (čin potpukovnika). Činjenica je da nije imao ovlasti niti davati smrtna zapovijedi niti ih izvršavati.

Na kraju rata Eichmanna su uhvatili američki vojnici. Pobjegao je iz logora i oko četiri godine živio blizu Hamburga pod imenom Otto Heninger, a zatim je preko Austrije i Italije 1950. otišao u Buenos Aires. U Argentinu je došao kao Ricardo Klement, katolik, neoženjen, bez državljanstva, star 37 godina - sedam godina manje nego što je zaista imao. Radio je razne privremene i loše plaćene poslove. 1952. u Argentinu stiže i njegova obitelj.

Imao je četvero djece i sve dok ga Izraelci nisu oteli, 11. svibnja 1960., živio je mirnim obiteljskim životom.

11. travnja 1961. Adolf Eichmann je izveden pred Okružni sud u Jeruzalemu i optužen po

⁵³ Ernst Kaltenbrunner (1903 - 1946) i Adolf Eichmann bili su stari poznanici još iz gimnazijskih dana u Linzu, a očevi su im prijateljevali. Nakon smrti Reinharda Heydricha, 1943. godine, Kaltenbrunner dolazi na čelo Glavnog ureda državne sigurnosti (RSHA). Bio je, dakle, Eichmannov pretpostavljeni. U Njimešbergu mu je suđeno kao glavnom ratnom zločincu. Osuđen je na smrt i obješen u listopadu 1946. godine.

⁵⁴ Usp., H. Arendt, Eichmann u Jerusalemu - izvještaj o banalnosti zla, Samizdat / B92, Beograd 2000., str. 46

15 točaka: za zločine protiv židovskoga naroda, tj. zločine čiji je cilj bio uništenje čitavoga naroda (prve četiri točke optužnice), za zločine protiv čovječnosti (od točke 5 do 12) i u posljednje tri točke bio je optužen za članstvo u tri od četiri organizacije koje su na Njirnberškim procesima bile proglašene «zločinačkim» (SS, SD i GESTAPO). Eichmann se nije osjećao krivim niti po ijednoj točki optužnice.

11. prosinca 1961. proglašen je krivim za zločine navedene u svih 15 točaka optužnice.

15. prosinca izrečena mu je presuda u obliku smrtne kazne.

Nakon revizije procesa na Apelacijskome sudu, 29. svibnja 1962. pročitana je i druga presuda. Sve točke presude Okružnoga suda bile su potvrđene.

Izraelski predsjednik Itzhak Ben-Zvi odbija Eichmannovu molbu za pomilovanje 31. svibnja, i tog istoga dana, dakle, dva dana nakon izricanja presude Vrhovnoga suda, Adolf Eichmann je obješen.

1. 2. EICHMANNOV ZLOČIN

«Nikada nisam ubio Židova, ali nikada nisam ubio ni nežidova- ja uopće nisam ubio nijednoga čovjeka. Nikada nisam dao ni zapovijed da se ubije neki Židov, niti zapovijed da se ubije nežidov- ni to nisam.» (Adolf Eichmann)⁵⁵

A. Eichmann prilikom suđenja nije odbacio nijednu činjenicu optužbe. On je samo porekao da je odgovoran za njih «u smislu optužbe». A optužba ga je teretila da je igrao ključnu ulogu u ubijanju šest milijuna europskih Židova tijekom Drugoga svjetskog rata.

Stoje on, onda, zaista uradio?

Kao «stručnjak za židovsko pitanje» u okviru «konačnog rješenja», njegova specijalnost je bila evakuacija i transport. Osnovni Eichmannov zločin koji je i sam priznao bio je, najjednostavnije rečeno, slanje ljudi u smrt. On je bio potpuno svjestan onoga što čini i znao je da su ti ljudi koje je transportirao, po pravilu, bili osuđeni na smrt. Činjenica je, međutim, da nije imao ovlasti u određivanju tko će umrijeti, a tko preživjeti. To nije znao. Time je Adolf Eichmann ušao u povijest kao masovni ubojica koji nikada nije ubio⁵⁶.

2. PRIRODA ZLA

Među ljudima ne postoji neki općeprihvaćeni jednoznačni odgovor na pitanje- što je zlo? Bilo bi zgodno da imamo definiciju koja posve točno određuje ono, što zlo jeste. U filozofskome se rječniku u redakciji Vladimira Filipovića uopće ne može naći natuknica «zlo» pod kojom bi mogli pročitati što je to zlo kao opći filozofski pojam⁵⁷. Jasnije je, međutim, da što god zlo bilo, spada u *conditio humana*.

Hannah Arendt nije napisala svoju teoriju zla. U njezinu opusu susrećemo i pojam radikalno zlo i pojam banalnost zla. Dakle, zlo se pojavljuje u različitim oblicima, a H. Arendt je pokušala baratati činjenicama.

⁵⁵ Citirano prema H. Arendt. Eichmann in Jerusalem. Ein Bericht von der Banalität des Bösen, Piper Verlag, München 2000., str. 326.

⁵⁶ Usp., ibid. str. 194.

⁵⁷ Usp., Filozofijski rječnik, treće dopunjeno izdanje, Nakladni zavod Matice Hrvatske, Zagreb 1989.

2. 1. RADIKALNO ZLO

U AniĆ-Goldsteinovom rječniku stranih riječi termin holokaust je objašnjen kao genocid nad Židovima za vrijeme 2. svjetskog rata u nacističkoj Njemačkoj i u zemljama pod njezinom okupacijom i utjecajem; ubijeno je blizu 6 000 000 ljudi, pretežno u koncentracijskim logorima i krematorijima. Holokaust se izvodi od grčke riječi holokaustos što znači potpuno spaljen. Židovska riječ za holokaust je šoa (šo'ah) i, prevedena s hebrejskoga, znači istrebljenje⁵⁸.

H. Arendt si je htjela objasniti što se to dogodilo pojavom holokausta i kako ga je moguće razumjeti. Smatra da se dogodilo nešto sasvim novo što se ni s čim ne da usporediti. Po njenom sudu najbolji prikazi ovih nacističkih logora su oni Davida Rousseta, Eugena Kogona i Brune Bettelheima. Rousset je prvi shvatio, kaže H. Arendt, da zdrav razum i «normalni ljudi» odbijaju vjerovati da je sve moguće⁵⁹. No, «koncentracijski logori za istrebljenje u totalitarnim režimima služe kao laboratoriji u kojima se dokazuje temeljno uvjerenje totalitarizma daje sve moguće.»⁶⁰

Što točno znači to «sve je moguće»? Potrebno je analizirati totalitarni režim da bi se pokušalo shvatiti o čemu je riječ. U svojoj analizi H. Arendt se bavi diferencijacijom fenomena. Njoj nije stalo do toga da ukaže na specifičnost kako bi je zatim razjasnila tako što će povući neku proizvoljnu paralelu s primjerom iz prošlosti, niti pokušava prikazati totalitarnu vladavinu na način da nađe stajališta koja bi je povezivala s drugim oblicima vlasti koje poznajemo kroz povijest. Arendt bi doista htjela otkriti ono bitno novo, ono po čemu je ta vladavina stvarno totalno ovladala. I tu se Arendt zadržava na organizaciji i načinu funkcioniranja totalne vlasti u njezinoj neograničenoj formi, naime, na koncentracijskim logorima. Oni nisu nacistički izum. Arendt navodi podatak da se prvi put pojavljuju tijekom Burskoga rata (1899-1902). Treći Reich prihvaća ovaj britanski izum koji će pretvoriti u nešto sasvim osobno. Logori će postati poznati kao čuvene tvornice smrti u kojima su vršena masovna istrebljenja. Ti logori bili su svijet za sebe u kojemu se dešavalo ono spomenuto-«sve je moguće».

«Logori su namijenjeni ne samo uništavanju i degradiranju ljudi, nego i stravičnom eksperimentu uništavanja, u znanstveno kontroliranim uvjetima, same spontanosti kao izraza ljudskog ponašanja i pretvaranja ljudske osobnosti u puku stvar, u nešto što nisu čak ni životinje.»⁶¹ Takav pokus, kaže Arendt, moguć je samo u koncentracijskim logorima koji su potpuno odvojeni od cijeloga svijeta i zbog toga su oni središnja institucija totalitarne organizacijske vlasti i vodeći društveni ideal totalne vlasti uopće. Užas i apsolutni teror koji se provodi u koncentracijskim logorima je takva novost, smatra Arendt, da to nadilazi ljudsko razumijevanje i ljudsko iskustvo do tad.

Arendt postavlja pitanje: «Što znači pojam ubojstva kada se suočimo s masovnom proizvodnjom leševa?»⁶² Kod koncentracijskih logora imamo posla s promijenjenom stvarnošću. Njihova stvarnost se zdravom razumu doima potpuno nestvarno i sve priče preživjelih logoraša, ili se čine neuvjerljive, ili zvuče kao znanstvena fantastika. Arendt će upotrijebiti izraz «radikalno zlo», termin koji preuzima od Kanta, kako bi ponudila moguće objašnjenje za nepoznatu, novonastalu stvarnost Trećega Reicha.

U cijeloj povijesti filozofije «radikalno zlo» je nešto što se ne da zamisliti ni pojmiti. O njegovoj naravi znamo jako malo. Predodžba takvoga zla do Kanta nije spadala u ljudsku sferu i konkretni povijesni kontekst. «Sve što znamo je da takve prijestupe ne možemo ni kazniti ni oprostiti i da oni stoga transcendiraju područje ljudskih stvari i potencijale ljudske moći.»⁶³ Po tradiciji se zlu svakako priznavala neupitna realnost, ali njegova suština se mistificirala i shvaćana je kao nešto demonsko ili dijabolično. Zato tu riječ najčešće i čujemo kada se govori o terminima religioznoga koncepta: sotona, đavao, vrag, demon, zloduh, itd. Koristi se da bi identificirala izvore ponašanja koji su totalno neprihvatljivi ili neljudski.

⁵⁸ Usp., V. AniĆ, I. Goldstein, Rječnik stranih riječi. Novi Liber, Zagreb 2000., str. 562. i 1251.

⁵⁹ Usp., H. Arendt, Totalitarizam, Naprijed, Zagreb 1996., str. 192.

⁶⁰ Ibid., op. cit., str. 189.

⁶¹ Ibid.

⁶² Ibid., op. cit., str. 192.

⁶³ H. Arendt, Vita activa. August Cesarec, Zagreb 1991., str. 194.

U svom nauku o religiji unutar granica pukog uma Kant u prvom dijelu spisa⁶⁴ piše o radikalnom zlu u ljudskoj prirodi.

Kant smatra da je biti dobar ili zao stvar karaktera koji je čovjeku urođen, ali uzročnik karaktera nije priroda, nego je to sam čovjek. Rođenje, dakle, nije uzrok dobra ili zla u čovjeku, a urođenost karaktera znači tek to da su pri rođenju već prisutne sve upotrebe slobode koje će se pokazati u iskustvu.

Da bi čovjek mogao upotrijebiti slobodu, prema Kantu, moguće mu je samo putem volje. A sloboda volje je nešto što je čovjek pretvorio u svoju maksimu (opće pravilo po kojem se čovjek odlučio ponašati). Volja sadrži u sebi moralni zakon, a on može biti samo moralno dobar. Sukladno tome, dobar čovjek može biti samo onaj koji moralni zakon učini svojom maksimom.

Sklonost ka moralnom zlu moguća je samo kao određenje slobodne volje, koja se samo putem svojih maksima može ocijeniti kao dobra ili zla, pa se moralno zlo mora sastojati u subjektivnom razlogu mogućnosti odstupanja maksima od moralnoga zakona, i može se nazvati prirodno nagnuće ljudi ka zlu ako se uzme da je to nagnuće općenito za ljude (dakle, kao karakter čovjekove vrste). Iz tog prirodnog nagnuća javlja se sposobnost ili nesposobnost volje da se moralni zakon preuzme u njenu maksimu ili ne.

Iskaz: čovjek je zao, ne želi reći ništa drugo doli - on je svjestan moralnoga zakona, a ipak je odstupanje od istoga preuzeo u svoju maksimu. Ta sklonost ka zlu mora biti uvijek samoskrivljena i Kant je naziva radikalnim zlom u ljudskoj prirodi. Poučeni iskustvom ljudskih djela nije teško uočiti daje zlo ukorijenjeno u čovjeku samom.

«Ako uopće možemo govoriti o ljudskoj prirodi, onda u njoj leži nagnuće ka zlu. I to nagnuće koje se na kraju mora tražiti u slobodnoj volji jeste moralno zlo. To zlo je radikalno, jer kvari temelj svih maksima. Istovremeno se to nagnuće putem ljudskih snaga ne može ukloniti jer bi se to moglo uraditi samo putem dobrih maksima koje to nisu u stanju ako je najviši razlog svih maksima pretpostavljen kao pokvaren. Ali to nagnuće mora biti moguće zaobići kada se pojavi kod čovjeka kao slobodno djelatnog bića.»⁶⁵

Zlo može nastati samo iz moralnoga zla, a u moralnoj sferi po Kantu mjesta ima samo za dobro, pa on zaključuje da nema osnove kojom bismo pojmlili otkuda u nama može doći moralno zlo. Nešto takvo kao početak cijeloga zla uopće, nama ljudima je nepojmljivo, a čovjek koji je zavedenošću upleten u zlo nije zapravo pokvaren iz temelja.⁶⁶

Što je čovjek u moralnom smislu ili što će tek postati, dobar ili zao, to je posao koji čovjek sam mora odraditi, reći će Kant na početku primjedbe s kraja prvoga dijela spisa. Presudnu ulogu u tome igra djelovanje čovjekove slobodne volje zato što mu se bez nje inače ne bi moglo pripisati ni da je moralno dobar ni da je zao. Kako je moguće da po prirodi zao čovjek sam sebe pretvori u dobrog, to nadilazi sva naša poimanja. Kantov odgovor je može, samo smatra da ljudi ne mogu razumjeti kako. Mi trebamo postati bolji ljudi, zaključit će genije, a sigurno je jedino daje to moguće.

Ništa izvan čovjeka ne može determinirati njegov moral, jer onda čovjek ne bi bio slobodan. Slobodu nužno valja pretpostaviti ako je ljudski um sam pozvan da određuje sebi svoj moralni zakon.

⁶⁴ I. Kant, Die Religion innerhalb der Grenzen der bloßen Vernunft, u: Werke in sechs Bänden, (Hg.) von W. Weischedel, Band IV: Schriften zur Ethik und Religionsphilosophie, Insel Verlag Zweigstelle Wiesbaden, 1956.

⁶⁵ Op. cit. str. 685f.

⁶⁶ Ibid., str. 693.

1. 2. BANALNO ZLO

Suđenje A. Eichmannu u Jeruzalemu predstavlja i do tada nepoznati tip zločinca i u tom obliku i tim razmjerama do tada nepoznatu vrstu zločina u povijesti. Kako osuditi zločin za kojeg nema adekvatnog zakona po kojem bi mu se sudilo? Nullum crimen nulla poena sine lege, stara je, dobro poznata izreka.

Postupak protiv A. Eichmanna, koji je manje-više za cijeli svijet od samoga početka bio hostis humani generis, kao i njegovu osudu, H. Arendt je držala za definitivno nužne.⁶⁷ Smatrala je kako bi međunarodni sud trebao biti zadužen za taj slučaj, ali u to vrijeme takva institucija nije postojala.

Arendt pokušava prikazati nezamislivi zločin holokausta na jednom primjeru i na jednom počinocu. Bila je zaprepaštena lakoćom s kojom je Eichmann na suđenju priznao svoje zločine. «Šta se tu ima priznavati?», pitao se u čudu Eichmann. «Jasno» da je sudjelovao u istrebljivanju Židova i «razumije se» da se ne bi zatekli na stratištu, da ih on do tamo nije deportirao. «Sada bih sa svojim bivšim protivnicima rado sklopio mir», usudio se izjaviti.⁶⁸

Arendt je u izvještaju napravila Eichmannov portret, opis nove vrste zločinca - birokrate, koji manifestira «banalnost zla» sa sljedećih pet nivoa⁶⁹:

1. banalni birokratski profesionalni karijerizam
2. moralna indiferencija i ambivalencija
3. upotreba banalnog jezika ili klišeja
4. renitencija spram moralne autonomije koju je zamijenila slijepa poslušnost kako bi se ispoštovala dužnost
5. zaboravljivost savjesti.

Adolf Eichmann nije bio beštija u ljudskome obličju. Riječ je tek o birokratu u SS uniformi. Banalno zlo je dijelom nepromišljenost kojom birokrata slijepo i mehanički izvršava svoje poslove. To su neutralni administrativci koji bestrasno i rutinski rade svoj posao koji će H. Arendt nazvati «administrativnim masakrom». Za autoricu Eichmann predstavlja idealtipski primjerak takve vrste koju se može označiti imenom Schreibtschtater (počinitelj za pisaćim stolom). Bio je to naprosto sitni činovnik bez ikakvih niskih motiva osim opsjednutosti karijerom. H. Arendt je mislila da motivi koji su navedeni u optužnici ne stoje i s te strane se slagala s Eichmannom koji se bezuspješno pokušavao braniti govoreći da nije kriv u smislu optužnice. Autorica je i sama bila iznenađena svojim otkrićem, obzirom da je prije suđenja smatrala kako je ideologija igrala mnogo veću ulogu, nego što je to sad izgledalo nakon susreta s Eichmannom. Banalnost o kojoj Arendt govori, vezana za zlo koje vezujemo uz holokaust, ne znači kako je zlo koje je tu počinjeno banalno, nego je riječ o tome da su ljudi koji su to zlo počinili imali banalne motive kao što su lojalnost i karijerizam (suprotnost tim motivima bila bi monstruoznost). Banalan čovjek, tip s banalnim motivima, može savršeno dobro počiniti radikalno zlo. To može biti iznenađujuće, pa čak i šokantno, ali nije paradoks.

H. Arendt je promatrajući Eichmanna odmah uočila njegov osobit mentalni sklop. Bio je to prototip čovjeka od klišeja. Eichmann gotovo da i nije umio govoriti, bez da upotrebljava frazu za frazom. Govorio je suhim, birokratskim jezikom, ne primjećujući alarmanatna proturječja u svojim izjavama, što je na momente bivalo urnebesno smiješno, opazila je H. Arendt s neprikriivenom dozom cinizma.

«Svatko je mogao vidjeti da ovaj čđvjek nije monstrum, ali je doista bilo teško ne posumnjati daje klaun»⁷⁰

Zbog «blagog oblika afazije» kojeg je i Eichmann sam bio nejasno svjestan, ispričavajući se kako je službeni jezik (Amtssprache) njegov jedini jezik, jezik u kojem inače sve vrvi od birokratskih eufemizama, ponekad je doista bilo jako teško pratiti suđenje, a sudci su imali priličan problem kako

⁶⁷ Vidi Hannah Arendt - Karl Jaspers, Briefwechsel 1926 - 1969., Hg. Von Lotte Kohler und Hans Saner, Piper Verlag, München 1993. Komentirajući nacističke zločine, Arendt je u pismu Jaspersu napisala: „Za takve zločine nema više primjerene kazne; objesiti Gbringa je doduše nužno, ali potpuno neadekvatno.“ Op. cit. str. 99.

⁶⁸ Usp. Im Vertrauen, Briefwechsel Hannah Arendt - Mary McCarthy 1949 - 1975, (Hg.) Carol Brightman, Piper Verlag, München 1996., str. 28.

⁶⁹ Usp. pohvalnu kritiku D. B. Levya: *Hannah Arendt and The Shoah: Banality of Evil? Radical Evil? Or Both?* o knjizi B. J. Bergena: *The Banality of Evil: Hannah Arendt and „The Final Solution“*.

⁷⁰ H. Arendt, Eichmann u Jerusalemu - izveštaj o banalnosti zla, Samizdat / B92, Beograd 2000, op. cit. str. 54.

pronaći izlaz iz situacije u kojoj su s jedne strane imali neizrecivo užasna zlodjela, a s druge neporecivo komičnog čovjeka koji ih je počinio. Tamo gdje se očekivala duboka mržnja i nagona volja za ubijanjem uslijedila je banalnost zla. Eichmann nije bio u stanju artikulirati ništa drugo osim onoga što je slušao cijeloga života, klišej za klišejom.⁷¹

Liječnici koji su ga pregledali da bi utvrdili je li zdrav i psihički ubrojiv došli su do nalaza da nije imao simptome duševnog bolesnika, i da je njegovo psihičko stanje «ne samo normalno, već i da se on pokazuje kao vrlo uzoran».^{72 73}

Ne radi se tu samo o Eichmannu koji je bio normalan, a njegove kolege sadistički monstumi. Riječ je o ogromnom broju potpuno normalnih ljudi čije je djelovanje bilo monstrozno.

Problem s Eichmannom i jest upravo to što je tako puno ljudi bilo istih kao on i što nisu bili ni pervertiti ni sadisti nego su zastrašujuće i užasavajuće normalni. Bilo je jednostavno nemoguće ne uočiti da on uopće ne posjeduje s obzirom na zločine očekivanu davolsko- demonsku dubinu. Ni traga osobinama koje su «krasile» Shakespearove likove poput Jaga, Macbetha ili Richarda III, zaključuje ironično Arendt.

Svojom poslušnošću Eichmann je skinuo svaku odgovornost sa sebe tako da si nikada nije ni pokušao predočiti što on to zapravo radi u vrijeme izvršavanja zločina. On je samo izvršavao naredbe. A otkada je to zločin izvršavati naredbe?

Prema Arendt, Eichmann je počinio zlo ne zato što je posjedovao sadističku volju za njim, niti zato što je bio duboko inficiran bacilom antisemitizma, nego zato što mu je promaklo razmišljati o onome što čini, dakle, zbog svoje plitkomyšnosti ili nesposobnosti da misli.⁷³ Do cijele priče ne bi ni došlo da, s jedne strane, nije bilo tipova koji su intelektualno bili nepromišljeni i tipova, s druge strane, koji su sudjelovali e da bi spriječili gore!

Eichmann ne bi postao zločinac u «normalnim» okolnostima.⁷⁴ Problem savjesti Arendt elaborira u djelu *The Life of the Mind*. Tu će reći kako je čista savjest karakteristična za loše ljude, kriminalce, a nečistu savjest mogu imati samo dobri ljudi.⁷⁵

Arendt razmišlja ovako: ako ja odlučim počiniti ubojstvo, osuđujem sebe na suživot s ubojicom do kraja života, a tko bi si mogao poželjeti takvu sudbinu?

Savjest je nešto uza što smo trajno vezani i od čega ne možemo pobjeći, ako smo u stanju misliti. Savjest nam govori što da činimo, a što da ne. Prije nego je postala Kantov praktični razum, bila je božji glas, reći će Arendt. Život bez razmišljanja je moguć. Život bez mišljenja nije samo moguć, nego je češći nego što bismo htjeli.

Za Arendt je Eichmann bio konformist. Živio je po receptu: Führerova riječ ima snagu zakona. Upravo zato je i bio «zastrašujuće normalan». On je bio lojalni član društva, građanin koji poštuje zakon.

Prema D. Villi, ono što je primarno zanimalo Arendt, kad je riječ o Eichmannu, nije odsustvo savjesti. Prije se radilo o činjenici da njegova savjest nije funkcionirala prema našim očekivanjima, jer je bila utemeljena na legalnosti, a ne na moralnosti. Rezultat toga bio je da ga je mučilo jedino iskušenje da čini dobro, jer bi na taj način povrijedio dužnost i prekršio važeći zakon koji je bio na snazi u kriminalnom režimu.⁷⁶

U već prije spomenutoj teoriji totalitarizma H. Arendt, zaključeno je da totalitarizam ubija moralnu osobu. Nema alternative izbora. Ne može se izabrati između dobra i zla. Čovjeku ostaje samo mogućnost birati između: biti ubojica i biti ubojica. Tko može riješiti moralnu dilemu grčke majke

⁷¹ Usp., Konstantinović, Radomir: *Filosofija palanke*, Otkrovenje, Beograd 2004:

„Jezik i zlo su u odnosu obrnute zavisnosti, u vezi jedne moćne a negativne kauzalnosti: protiv - jezičko (jer protiv — racionalno) zlo je utoliko jače ukoliko je jezik slabiji, i obratno. Zlo raste u obrnutoj srazmjeri sa odbijanjem artikulacije (ili nemoći za nju)“, op. cit. str. 303.

⁷² H. Arendt, Eichmann u Jerusalimu, str.29.

⁷³ Arendt je upotrijebila novu riječ „thoughtlessness“.

⁷⁴ Usp., Briefwechsel mit Jaspers, str. 476. Jaspers na tom mjestu još kaže: „Neće Vam biti lako dobiti sliku čovjeka (misli na Eichmanna) koja će odgovarati stvarnosti.“

⁷⁵ Usp., H. Arendt, *The Life of the Mind*, Vol. I, Thinking, Secker & Warburg, London 1978., str. 5.

⁷⁶ Usp. D. Villa, *Conscience, the Banality of Evil and the Idea of a Representative Perpetrator*, u: *Philosophy, Terror, Essays on the Thought of Hannah Arendt*, Princeton University Press, NJ 1999., str. 45.

kojoj je ostavljena mogućnost izbora da probere koje će od njezino troje djece biti ubijeno?⁷⁷ Eichmannova krivica proizlazi iz poslušnosti, obzirom da je bio potpuno nesposoban za neovisno i spontano kritičko mišljenje, ukoliko gaje Arendt točno procijenila, a poslušnost se smatra vrlinom, zaključuje autorica.⁷⁸

U epilogu će Arendt napisati fiktivnu osudu u kojoj će reći da u svijetu odraslih, pristanak na poslušnost povlači, zapravo, za sobom odgovornost, tj. da je poslušnost druga riječ za suglasnost i podršku. U njezinoj vlastitoj interpretaciji osude, objašnjenje zbog smrtne kazne glasilo bi: zato što niste htjeli dijeliti svijet sa Židovima i narodima mnogih drugih zemalja, nijedan pripadnik ljudskoga roda nema razloga željeti dijeliti svijet s Vama.⁷⁹

Izuzmemo li li podnaslov, u cijelom izvještaju Arendt će spomenuti izraz «banalnost zla» tek u zadnjoj rečenici:

«Kao da je u tim posljednjim trenucima Eichmann izrekao samu srž ove duge lekcije iz ljudskog bezumlja - lekcije o užasavajućoj banalnosti zla, o kojoj se ne može ni govoriti ni misliti».⁸⁰

ZAKLJUČAK

Hoćemo li mi ljudi ikada naći adekvatan odgovor na zastrašujući fenomen koji nazivamo zlo? Čini se kako genocid, primjerice, nije, ni danas kao ni prije četrdeset godina, pravno dokučiv. Kao daje riječ o poglavlju bez kraja.

Preneraženi uzvici kako zlo nikada nije banalno, političke kampanje protiv pojedinaca koji se usude progovoriti ne skrivajući se iza tabua, svakako nisu način na koji je moguće otvoriti znanstveni diskurs i demistificirati zlo. H. Arendt je bila strahovito napadana i neshvaćena zbog svog hrabrog prikaza Eichmannove osobe kojim je pokušala upozoriti na moguću krivu procjenu takvih ljudi. Autorica je bila potpuno svjesna svih (ne)djela tog sasvim običnoga čovjeka i upravo, i sama iznenađena tom diskrepancijom, pronalazi odgovarajuću i preciznu sintagmu koja će objediniti nespojivo: «banalnost zla»! Smatram kako nas Arendt i danas može poučiti jer je i u suvremenim situacijama vrlo relevantno ono o čemu piše. Haške sudnice su pune likova sličnih Eichmannu, koji nakon utvrđene jednake banalnosti slobodno odšetaju i nastave živjeti svojim nemislećim životima. Zaključit ću tekst riječima Arendt: «Zlo je uvijek samo ekstremno, ali nikada radikalno. Može opustošiti cijeli svijet zato što se, poput gljive, širi na površini. Duboka i radikalna je, pak, uvijek samo dobrota.»

⁷⁷ Vidi H. Arendt, *Totalitarizam*, str. 206.

⁷⁸ Usp., H. Arendt, *Eichmann u Jerusalimu*, str. 223.

⁷⁹ Usp., H. Arendt, *Eichmann u Jerusalimu*, str. 250.

⁸⁰ H. Arendt, *Eichmann u Jerusalimu*, op. cit. str. 227.

CRTICA IZ ANTIČKE POVIJESTI (Batonov ustanak)

Nekada davno, još u doba prije Krista, prostor današnje Bosne i Hercegovine, a i šire, naseljavala su brojna ilirska plemena. Namjerno započinjem ovaj prikaz pomalo bajkovito budući je taj period u povijesti ovih naših krajeva još uvijek nedovoljno istražen. Batonov ustanak ili dalmatsko-panonski rat, kako se u historiografiji još naziva, vođen je od 6. do 9. god. poslije Krista i predstavlja važan trenutak u povijesti Ilira, ali i Rima. Ovu su tematiku obrađivali brojni autori, kako strani tako i oni s područja bivše Jugoslavije. I pored toga brojna pitanja koja se tiču samoga rata ostala su nerazjašnjena. Uzrok tomu jest nedostatak izvora na osnovu kojih bismo bolje, bliže i detaljnije opisali i objasnili sva dešavanja. Antički pisci Caius Velleius Paterculus i Cassius Dio⁸¹ pružaju osnovne podatke vezane uz dalmatinsko-panonski rat, iako su i njihova izvješća često oskudna i nepotpuna.

ILIRIK I NJEGOVO STANOVNIŠTVO

Iliri su naseljavali područje Balkanskoga poluotoka. Citirajući Apijana (Appiani Alexandrini) tvorca djela «Rimska povijest», Aleksandar Stipčević, vodeći hrvatski ilirolog, piše: »Grci zovu Ilirima one narode koji obitavaju iznad Makedonije i Trakije, od granica Haonaca i Tespročana do rijeke Istrosa (Dunava). Ovo je duljina Ilirije, a širina joj je od makedonskih i tračkih brda sve do Peona (Panona), do Jonskoga (Jadranskoga) mora i do početka Alpa.»⁸² Bio je to veliki prostor i na njemu su živjela brojna plemena. Ta plemena ili barem većina njih u predrimskom i u rimskom periodu nisu bila svjesna svojih zajedničkih ilirskih korijena odnosno svoje pripadnosti istoj etničkoj skupini.

Povijest Ilira protkana je stalnim sukobima i ratovima, kako međuplemenskim tako i sa susjednim narodima, a prije svih s Makedoncima, Grcima i Rimljanima. Ilirska država, sastavljena od niza plemena, doživljava svoj vrhunac u III. st. Prije Krista, kada igra značajnu ulogu na tlu Balkana. Polovicom II. st. Prije Krista ona biva okupirana od strane Rima, iako je Rimljanima bilo potrebno još stotinjak godina da u potpunosti nametnu svoju vlast.

Pratiti i rekonstruirati način života starih Ilira tijekom njihovog višestoljetnog razvitka na Balkanu je i danas nemoguće. Iliri nam iza sebe nisu ostavili pisanih tragova tako da o njihovu životu možemo prosuđivati samo na osnovu arheoloških nalaza. Tek dolaskom Grka, a osobito Rimljana nastaju prvi pisani dokumenti. Antički se pisci u svojim izvješćima uglavnom koncentriraju na prikaze ratova dok su podaci o njihovim običajima, vjeri i svakodnevnom životu rijetki i ne baš uvijek sasvim pouzdani.

Ilirsko se stanovništvo, ovisno o prirodnim potencijalima koje je određeni prostor pružao, uglavnom bavilo zemljoradnjom, stočarstvom, rudarstvom, trgovinom, a uz rijeke i more i ribolovom. Kao važna gospodarska aktivnost spominje se i gusarstvo.

Batonov ustanak

Posljednji pokušaj protjerivanja Rimljana s prostora Ilirika, Iliri su poduzeli 6. g. poslije Krista. Sukobi su dobrim dijelom vođeni na tlu Bosne i Hercegovine i važan su dio povijesti naše zemlje u antičkom periodu. Pokazalo se kako Oktavijanovo osvojenje Ilirika nije bilo potpuno. Ilirska su plemena iskoristila prvu priliku za oslobođanje od rimske uprave i rimskoga poretka. Uzroci su ležali u teškome položaju i prekomjernim porezima ubiranima

⁸¹ Caius Velleius Paterculus napisao je djelo u kojem obrađuje povijest Rima od Trojanskoga rata do 30. g. n.e. Cassius Dio, porijeklom Grk, napisao je na grčkom jeziku povijest Rima od dolaska Eneje do 229. g.n.e.

⁸² Aleksandar STIPČEVIĆ, Iliri: povijest, život, kultura, II. dopunjeno izdanje, Školska knjiga, Zagreb, 1989. str.21

kod lokalnog stanovništva. Neposredni je povod bilo novačenje koje su Rimljani sproveli među Ilirima za rat protiv germanskih plemena.

Ustanak je počeo strašnim pokoljem rimskih građana na tlu Dalmacije (rimska provincija). Prva plemena koja su se latila oružja bili su Daesitijati (koji su i izvršili pokolj) i Breuci, a njima su se još pridružili Mezeji i Pirusti. Daesitijati su nastanjivali područje centralne Bosne oko današnjeg Sarajeva, Breuci su živjeli s obje strane rijeke Save zapadno od Sirmiuma (Sremske Mitrovice), Mezeji između rijeka Sane na zapadu i Bosne na istoku, a za Piruste nije utvrđena bliža lokacija. Pretpostavlja se da su nastanjivali jug ili jugo-istok rimske pokrajine Dalmacije. Iako izvori spominju samo ova četiri plemena, obim vojnih operacija ukazuje na to da je u ustanku sudjelovalo stanovništvo mnogo širih područja i većeg broja plemena.⁸³ Rimski izvori navode kako je od osam stotina tisuća stanovnika na oružje ustalo dvije stotine tisuća pješaka i devet tisuća konjanika.⁸⁴ Ovi su podaci preuveličani, ali ipak govore o sudjelovanju velikoga broja Ilira u pobuni.

U Rimu vladaju pometnja i strah. Još od ratova s Kartagom nije mu prijetila tako velika opasnost. Car August izjavio je na senatskoj sjednici da, ukoliko se ne poduzmu izvjesne mjere, neprijatelj može za samo deset dana doći pred Rim.⁸⁵ Poduzimaju se krajnje mjere. Sa svih strana prikuplja se vojska; pozivaju se veterani, a čak je i robovima u ruke dano oružje. Rostovtzeff navodi: «August je na brzinu mobilisao svu vojsku u carstvu pa je čak prvi put sproveo i prinudnu regrutaciju.»⁸⁶ Vojskom je upravljao Tiberije. Iz djela rimskih pisaca procjenjuje se daje Tiberije raspolagao s 10-15 legija te velikim brojem pomoćnih jedinica.⁸⁷

Nasuprot Tiberiju stajao je vođa Daesitijata-Baton. Daesitijatski Baton te breučki vojskovođa, koji se također zvao Baton, središnje su ličnosti ovoga ustanka.

Ratne su operacije započele napadom Breuka na Sirmium, ali je breučki kralj Pinnes pretrpio poraz i bio primoran na uzmak. Pokolj nad rimskim građanima te napad Breuka na Sirmium utjecali su na širenje oružanog pokreta na području rimskih pokrajina Dalmacije i Panonije. Rimljani bilježe znatne gubitke, a Iliri poduzimaju i upade istočno od Ilirika, vjerojatno čak i do Makedonije. Daesitijatski Baton krstari Jadranskim morem sve do Apolonije u središnjoj Albaniji i pri tome vodi borbe s Rimljanima te razara njihova naselja. Ipak njegov pokušaj zauzimanja Salone (Split) nije bio uspješan. U borbi biva ranjen te je morao napustiti bojište.

U trenutku izbijanja sukoba zapovjednik rimske vojske Tiberije se nalazio u Germaniji. Zajedno s vojskom on sada kreće k Iliriku. Svjestan situacije Tiberije šalje prethodnicu. Došavši na tlo Ilirika Tiberijeva se prethodnica sudarila s Daesitijatima. U prvoj su bici Daesitijati odnijeli pobjedu ali su u drugoj doživjeli poraz. Baton je bio prinuđen na povlačenje u pravcu Panonije. Tako su Daesitijati stigli do Breuka gdje su se vojske dvojice Batona sjedinile.

Ilirima je prijetila opasnost od Tiberija, te s istoka gdje su također bile koncentrirane rimske trupe. Stoga su se Ilirski prvaci odlučili podijeliti ovu, sada veliku vojsku na dva dijela od kojih bi se jedan dio trebao suprotstaviti Tiberiju a drugi rimskim trupama na istoku. Podaci, koje nam daju izvori a koje su vezane za period nakon ujedinjenja, prilično su nejasne. Poznato je samo to da su Rimljani imali više sukoba s dalmatsko-panonskim jedinicama u kojima su uglavnom imali više uspjeha i iz kojih su izašli kao pobjednici, iako su u par navrata pretrpjeli i teške poraze. U to vrijeme, u Ilirik stiže i Tiberije sa svojom velikom vojskom, međutim, on ne stupa odmah u rat, već se sa svojim snagama utvrđuje u Sisciji. Tiberije nije želio stupiti u borbe već se ograničio na rušenje i pustošenje Ilirika nadajući se da će tako oslabiti ustaničke snage. Isto tako, ni Iliri nisu smjeli stupiti u otvoren sukob s Tiberijem. Uglavnom prave manje akcije tipa iznenadnih napada iz zasjeda, a sve s ciljem jačanja i širenja oružanoga otpora.

Druge ratne godine Tiberiju stalno stižu pojačanja i u tom trenutku on već raspolaže jako velikom i snažnom vojskom. Međutim, Rim je nezadovoljan taktikom koju vodi Tiberije. Iz tih razloga August šalje Germanika za Tiberijeva pomoćnika.

Pod vodstvom oba Batona Iliri iznenada napadaju rimske snage na istoku. Do borbi je

⁸³ Esad PAŠALIĆ, *Quaestiones de bello Dalmatico Pannonicoque* (a. 6-9 n. ae.). Godišnjak istoriskog društva Bosne i Hercegovine, 8/1956., str. 283-284

⁸⁴ isto, str. 246

⁸⁵ isto

⁸⁶ M. ROSTOVITZEFF, *Istorija starog sveta*; Grčka, Rim

⁸⁷ Esad PAŠALIĆ, isto, str. 245-246

došlo kod Volocejskih močvara u blizini Vinkovaca. Na početku Iliri bilježe znatne uspjehe i nanose nekoliko poraza neprijatelju. Ipak Rimljani uspijevaju odoljeti i odbiti sve napade da bi na koncu izvojevali pobjedu. Željan dokazivanja, Germanik poduzima pohod u nešto južnije krajeve, na područje pokrajine Dalmacije ili točnije u zemlju Mezeja. Pohod je bio uspješan i Germanik uspijeva pokoriti Mezeje.

Kako je vrijeme teklo, tako su Iliri sve više slabili. Uslijed stalnih borbi i velikih gubitaka došli su u nezavidan položaj. Takvom je stanju još više doprinosila i činjenica da su Rimljani na svakome koraku rušili, uništavali i pustošili Ilirik. Među ustanike se uvukla glad i razne bolesti. Sve ove nedaće su dovele do nesuglasica među samim Ilirima. Dok su jedni za nastavak rata, drugi vjeruju kako je neophodno s Rimljanima sklopiti mir.

Period krize koriste Rimljani i započinju s ofenzivnim akcijama širokih razmjera. U tim presudnim trenucima (8. g. poslije Krista) došlo je do bitke na rijeci Bathinus.⁸⁸ Bitka je bila teška i Breuci su u njoj pretrpjeli težak poraz. Taj je poraz dodatno pogoršao ionako loše stanje u Ilirskome taboru. Između breučkoga kralja Pinnesa i njegovoga vojskovođe Batona javljaju se nesuglasice. Kralj Pinnes smatra kako treba nastaviti borbu dok je Baton bio za predaju. Kao vojskovođa, Baton nije vidio načina kako bi ilirska vojska mogla pobijediti moćne Rimljane. Stoga on predlaže svojim vojnicima predaju. Oni su to i učinili, a Tiberije je nagradio Batona tako što mu je na upravu dao zemlju Breuka.

Vladavina breučkoga Batona nije dugo trajala. Čuvši za izdaju, daesitijatski Baton stiže u Panoniju gdje je zarobio svoga imenjaka i izveo ga pred plemenski sud. Tu breučki Baton bi osuđen na smrt.⁸⁹

Nakon svih ovih događaja Panonija je bila umirena, a Rimljanima je još preostalo slomiti otpor u-Dalmaciji. Razbijanjem jedinstvenosti ilirskoga oružanog pokreta put do potpune pobjede Rimljana bio je u velikoj mjeri olakšan

Slijedeće, 9. g. poslije Krista, Tiberije napušta Ilirik i neko vrijeme boravi u Rimu. U njegovoj odsutnosti rimskom vojskom upravlja Germanik.

Baton je, svjestan opasnosti koja ga očekuje, pri povratku u Dalmaciju postavljao razne zapreke na putovima između Panonije i Dalmacije. Rimska vojska, s Germanikom na čelu, prodire u Dalmaciju pravcem koji je vodio prema najvažnijem dijelu Jadranske obale, k Saloni. Njegova je vojska bila brojna i dobro izvežbana, tako da Iliri nisu smjeli stupati u otvoren sukob. Uglavnom su se ograničili na vođenje gerilskoga rata, a pri tome im je teško prohodni teritorij Bosne išao na ruku. Međutim, to nije bio način na koji bi se Rimljani mogli zaustaviti. Nakon teških i iscrpljujućih borbi Germanik osvaja ilirska uporišta, gradove Splanum i Seretium. Ogorčene su se borbe vodile i za Raetinium, ali nam izvori ne navode njihov ishod.

I pored svega ilirski otpor još uvijek traje. U ljeto 9. god. poslije Krista iz Rima se vraća Tiberije. Odmah po dolasku, on dijeli vojsku na tri odjeljenja. Ova odjeljenja neprekidno tmaraju Dalmacijom vodeći pri tome stalne borbe s Ilirima. Ilirski gradovi padaju jedan za drugim, a Tiberije se sprema zadati posljednji udarac. U tu svrhu on sa svojim odjeljenjem progoni Batona. Bježeći pred njim, Baton se zajedno sa svojim borcima slanja u grad Andetrium nedaleko od Salone. Pod zidinama Andetriuma vodile su se teške borbe. Gubici bijahu ogromni na obje strane. Rimljani su uspjeli zauzeti grad, ali u njemu nisu našli Batona koji je uvidjevši bezizlaznost situacije uspio napustiti grad.

Posljednji put u dalmatsko-panonskom ratu pružili su Iliri herojski otpor prilikom opsade grada Ardube kamo se Baton bio povukao. Grad su branili ne samo muškarci već i

⁸⁸ Zanimljivo je to da do današnjeg dana na osnovu izvora nije utvrđeno o kojoj je rijeci riječ. Neki smatraju kako je to rijeka Bednja u sjevernoj Hrvatskoj, a drugi daje riječ o rijeci Bosni.

⁸⁹ A. Stipčević, isto, str. 248; Ostaje pitanje, jesu li se Beuci vratili među ustanike? Stipčević kaže da nisu, dok Pašalić tvrdi da su se ponovo digli na ustanak, ali su bili poraženi.

žene i djeca. Ali, Rimljane se nije moglo zaustaviti. Da ne bi pale u ruke neprijatelja ilirske su žene oduzimale sebi i svojoj djeci živote. Uvidjevši da je otpor nemoguć Baton stupa u pregovore. Za sebe nije ništa tražio, ali je molio da bar njegovim vojnicima životi budu pošteđeni. Izvori navode kako je Tiberije upitao Batona zašto se on digao na ustanak protiv Rimljana, na što mu je Baton odgovorio: «Vi svojim stadima ne šalžete pse ni pastire, već vukove».⁹⁰

Tiberije nije dao pogubiti Batona, već ga je odveo u Italiju, u progonstvo. Baton je umro u Ravenni.

Činom predaje okončanje dalmatsko-panonski rat. Nakon dva i pol stoljeća borbi, za kojih su Iliri zabilježili i mnoge pobjede, ipak su morali podleći pred znatno jačim, *superiornijim* i bolje organiziranim protivnikom, a teritorij Ilirika ići će u sustav moćne Rimske države.

Posljedice i značenje ustanka

Posljednji rat, koji je vođen protiv Ilira (6-9 g. poslije Krista), bio je za Rimljane uistinu težak i opasan. On je odnio mnogo ljudskih života, a Rimu je donio malu korist. Batonov se ustanak odrazio i na život rimske države, kako na njenu unutarnju, tako i na vanjsku politiku. On je također pokazao sve negativne strane politike koju je Rim vodio u kolonijama.

Za Ilire je završetak dalmatsko-panonskoga rata predstavljao i svršetak višestoljetnih borbi za oslobođanje Ilirika od strane rimskih okupatora. Iliri su morali pokleknuti pred mnogo bolje organiziranim rimskim legijama. Međutim, upravo za Batonova ustanka, Iliri su prvi put u svojoj povijesti shvatili da se samo međusobnim zajedništvom i slogom mogu suprotstaviti i oduprijeti nadmoćnijem neprijatelju. Na njihovu žalost tada je već bilo i suviše kasno da bi se bilo što napravilo.

Okupacijom Ilirika okrenuta je nova stranica u povijesti Ilira. Ilirik, a s njime i prostor Bosne i Hercegovine ulazi u novu epohu u kojoj će kao sastavni dio Rimske Imperije dijeliti njenu sudbinu.

• GRUPA AUTORA,

LITERATURA

- N.A.MAŠKIN,

- E.PAŠALIĆ,

- M. ROSTOVITZEFF,

- A.STIPČEVIĆ,

BOSNA I HERCEGOVINA OD NAJSTARIJIH VREMENA DO KRAJA DRUGOG SVJETSKOG RATA, SARAJEVO: BOSANSKI KULTURNI CENTAR, 1998. ISTORIJA STAROG RIMA, NARODNA KNJIGA, BEOGRAD, 1982. QUAESTIONES DE BELLO DALMATICO-PANNONICOQUE A. 6-9 N.E, GODIŠNJAK ISTORISKOGRUŠTVA BOSNE I HERCEGOVINE 8/1956., STR.245-300
ISTORIJA STAROGA SVETA; GRČKA, RIM ILIRI; POVIJEST, ŽIVOT, KULTURA, II DOPUNJENO IZDANJE, ŠKOLSKA KNJIGA, ZAGREB, 1989.

⁹⁰ N. A. MAJKIN. Istoriju starog Rima Vundnaki B. 1982.

GOSPODARSTVO BOSNE I HERCEGOVINE U AUSTROUGARSKOM PERIODU⁹¹

U zaključku berlinskoga kongresa bila je obaveza Austro-ugarske na sporazum s Turskom. Međutim, uprava nad Bosnom i Hercegovinom od strane Austro-ugarske započinje vojnom okupacijom bivšeg bosanskog beglerbegluka u ljeto 1878. godine i uspostavljanjem Zemaljske poglavarске vlasti nad civilnim sektorom. Za upravu je bilo nadležno Zajedničko ministarstvo financija austrougarske Vlade u Beču, čiji šef je bio po pravilu Mađar. Prvi ministar pod čiju je nadležnost potpadala uprava bio je baron F. Hoffman. Godinu dana kasnije, 1879. godine tek je postignut sporazum tzv. "Carigradska konvencija", po kojoj je sultanu formalno ostalo suvereno pravo, stari turski službenici zadržani su na svojim mjestima, svim vjerskim zajednicama dana je potpuna sloboda i ravnopravnost, zelena se zastava smjela isticati na džijama, a petkom u molitvi smjelo se spominjati ime sultanovo.

U zemlji se počeo razvijati novi život, doživljavajući gospodarski polet kapitalističkih odnosa. Zemlja je krenula putem industrijskoga razvoja, selo se oslobodilo teških feudalnih odnosa, a kasabe su krenule u razvoj suvremenih trgovišta i gradova, državni novčarski sustav zamjenjuje naturalnu trampu i zelenaštvo. Uvodi se novi poreski sustav. Zemlja je dobila mjesnu upravu kroz suvremenu administraciju podjelom na općine i 55 kotara, te samostalnu sudsku vlast.

1. Prvi popis stanovništva pod austrougarskom upravom

(Statistika mjesta i žitelji siva BiH 15. 06. 1879.)

Godina	Pravoslavni	Muslimani	Rimokatolici	Jevreji, Evanq	Ukupno
	(Srbi)	(Muslimani)	(Hrvati)	(ostali)	
1879.	496 761	448 613	209 391	3 675	1158 440
	42. 90 %	38.70%	18.05 %	0.35 %	100%

Po prvom popisu stanovništva pod austrougarskom upravom, Bosna i Hercegovina je brojala 1 158 440 stanovnika i to oko 1 023 000 (88.3%) ruralnog življa. Nepismenost je bila visoka. Raspolaže se sa podacima, koje je objavila turska vlast 1875. da u bosanskom beglerbegluku radi 110 škola s ukupno 5 913 đaka i daje pismen svaki sedmi muškarac i svaka 15 žena, iz čega se može zaključiti da je svega 10.5 % stanovništva bilo pismeno. Ovakva situacija je znatno usporavala stvaranje vlastitog stručno-kvalificiranog kadra. U takvim uvjetima započela je industrijska epoha u Bosni i Hercegovini.

Cilj nove vlasti bio je jasan. Austrougarska uprava je željela da prirodna bogatstva zaposjednute Bosne i Hercegovine osigura za razvoj vitalnih grana svoje industrijske proizvodnje, posebice za proizvodnju u teškoj industriji i energetici. Stoga su se vlasti preko navedenog ministarstva odmah pobrinule da svo rudno blago i šume proglase državnom svojinom - erarom, a kada se istraživanjima utvrde rezerve mineralnih sirovina i njihova bilansnost, sva prava i povlastice na eksploataciju dobija država kao poduzetnik. Austrijski i mađarski privatni kapital mogao je sudjelovati u razvoju rudarstva i metalurgije, ali samo kao sukoncesionar s vrlo teškim uvjetima u odnosu na državu-poduzetnika.

Austrougarske državne vlasti su prije berlinskog kongresa 1878. godine organizirano slale u Bosnu i Hercegovinu, tadašnju europsku Tursku, pojedince ili studentske grupe na istraživanje i izučavanje prirodnih bogatstava, posebno rudnoga i šumskoga. Tako je Ami Bue doktor medicine i

⁹¹¹ Ovaj tekst izvadak je redakcije iz opširnijega i cjelovitijeg teksta «Razvoj industrijske epohe u BiH s posebnom osvrtom na tuzlansko područje do konca turskoga perioda».

geolog svjetskoga glasa, podrijetlom Francuz, postao austrijski državljani 1826. godine i stalno seje natio u Beslau, poduzimao geološka putovanja u zemlje Balkana. Godine 1836. -38. obišao je Bosnu i Hercegovinu i svoj geološki istraživački materijal objavio u jednom poglavlju pariškog izdanja (izdanje u četiri toma). Geološka slika Bosne i Hercegovine, koju je sredinom devetnaestoga stoljeća napravio Ami Bue uglavnom je točna. Kasnija geološka istraživanja, vršena od strane austrougarskih geologa, polazila su od njegovoga temelja i dopunjavala se novim istraživačkim rezultatima. Potrebno je, također, pomenuti austrijskog državljanina D. Wolfa koji je naučne rezultate svojih geoloških istraživanja s putovanja po europskoj Turskoj objavio 1847. godine u Beču, u dijelu "Ansichten Jder geognostisch-montanistischen Verhältnisse Bosniens". U djelu se navode lokacije ugljenih i rudnih ležišta, nemetala i soli.

Ministarstvo financija, koje je bilo nadležno za upravu u Bosni i Hercegovini, posjedovalo je obimni fond geoloških informacija iz prve polovice devetnaestoga stoljeća, pa je poslije 1878. godine moglo poduzeti opsežne poslove na geološkim istraživanjima rudnih rezervi za eksploataciju željezne rude, ugljena, nemetala i šuma, dakle svih prirodnih bogatstava za koje je postojala mogućnost industrijske proizvodnje. To ministarstvo je nepunu godinu poslije vojne okupacije (9. ožujka 1879. godine) izdalo naredbu o "Geološkom kartiranju Bosne i Hercegovine". Geološko- tehničko kartiranje povjereno je Geološkom državnom zavodu u Beču i Kraljevskom geološkom zavodu u Budimpešti i već u svibnju u Bosnu i Hercegovinu stigli su poznati geološki stručnjaci i znanstvenici: Edmund Mojsisović, Aleksandar Bitner, Emil Tiče, profesor Hoernes i profesor Rzehak , njihovi suradnici i asistenti, a kasnije i dr. Fridrih Katzer. Poslovi na geološkom kartiranju potrajali su dulje nego što se očekivalo i tek 1910. pojavila se prva verzija geološke karte. Tako dugo nije se mogla čekati osnova za detaljno istraživanje i utvrđivanje rezervi i ekonomske opravdanosti eksploatacije, i nakon prvih geoloških izvješća koncem 1879. godine i na temelju geoloških informacija geologa Ami Buea i D. Wolfa iz turskog doba, ministarstvo je donijelo pojedinačne naredbe za otvaranje rudnika i razvoj proizvodnje:

1. Rudnik mrkog ugljena u Zenici otvorenje 1880. godine;
2. Rudnik mangana u Cevljanovićima osnovan je 1880. godine;
3. Prve dubinske bušotine za slane izvore u Tuzli izbušene su i stavljene u eksploataciju 1881. godine; Solana u Simin- Hanu, puštena u probnu proizvodnju 1884. godine;
4. Rudnik željezne rude s topionicom u Varešu osnovan je 1884. godine. Podignuta je i prva suvremena željezara u Zenici 1892. godine, koja je do početka I. svjetskoga rata dostigla kapacitet proizvodnje sirovoga čelika od 50 000 tona godišnje;
5. Rudnik lignita Kreka otvorenje 1885. godine.

Međutim, zemaljsko poglavarstvo je sustavno nastavilo sa detaljnim geološkim istraživanjima i otvaranjem novih rudnika ugljena, željeza i nemetala, kao i rad na razvoju metalurške industrije u Zenici. Prvi rezultati geoloških istraživanja na cjelokupnome području Bosne i Hercegovine procijenjivali su bilansne rezerve oligomiocenskog smeđeg ugljena toplinske vrijednosti od 4500 do 5300 kcal u visini od 155. 5 milijuna tona, a pliocenskog lignita toplinskog efekta od 2500 do 3500 kcal u visini 603 milijuna tona. Precizniju procjenu rezervi željezne rude imalo se samo na vareškom ležištu siderita, limonita i hematita u visini 22.5 milijuna tona sigurno utvrđene rude i oko 30 milijuna tona limonitne i sideritne rude geološki procijenjene u ležištu Ljubija kod Prijedora. Prema tim rezultatima, a i potrebama razvoja gospodarstva, austrougarske vlasti su još otvorile rudnike ugljena u Kaknju, Brezi, Banja Luci, Ugljeviku, Lješnanim i Maslovarama i rudnik željeza u Ljubiji - Stari Majdan (1916.). Tako razvijeno rudarsko gospodarstvo 1913. godine uoči Prvoga svjetskoga rata proizvelo je u toj godini oko 850 000 tona ugljena, 220 000 tona željezne rude odnosno oko 55 000 tona sivog željeza i oko 6 500 tona livene robe, oko 4 700 tona manganove rude i oko 2 100 000 litara slane. To je za ono vrijeme bila zavidna rudarska proizvodnja. Treba dodati i proizvodnju elektroenergije. Naime, Austro-Ugarska je izgradila na rudnicima ugljena i željeza termoelektarne, za potrebe pogonske energije i za rasvjetu u susjednim gradovima. To su bile termoelektarne u : Zenici, Kreki, Kaknju, Varešu, Brezi, i Banja Luci, koje su 1913. godine proizvele oko 20 milijuna kilovatsati električne energije.

Za potrebe izgradnje industrijskih objekata, željezničkih pruga i stambenu izgradnju otvoreni su diljem Bosne i Hercegovine mnogi kamenolomi tehničkog kamena i gliništa za proizvodnju opeke. U gradovima Bihaću, Banja Luci, Tuzli, Zenici i Sarajevu podignute su po dvije ciglane sa proizvodnjom po ciglani oko 3.0 milijuna opeke godišnje. Industrija nemetala po asortimanu proizvoda zadržala se je

na proizvodnji tehničkoga kamena i glinene opeke i za vrijeme vladavine Austro-Ugarske nije razvila kvalitetnije proizvode kao što su ukrasni kamen (AG kamen) ili kaolinski proizvodi i porculan.

Svi geolozi koji su posije 1878. godine došli u Bosnu i Hercegovinu s velikim oprezom su istraživali neke obojene plemenite i rijetke metale. Rezultati istraživanja obično su nedefinirani osim za rude srebra, olova i cinka, čije značajane količine su utvrđene na lokalitetu Sase kod Srebrenice i u Borovici kod Vareša. Definicije rezultata istraživanja obojenih metala su obično glasile: "Ruda zlata ili - žive, bakara, antimona, - je geološka pojava na određenom lokalitetu i treba nastaviti s istraživanjem."

Za industrijsku gospodarsku djelatnost bilo je potrebno, pored snažne geološko-rudarske djelatnosti i eksploatacije šuma izgraditi prometnice i infrastrukturne objekte za javne službe, školstvo, zdravstvo i vojsku, jer u tom pogledu nije se puno naslijedilo od turske vladavine, a to je bio imperativ za suvremenu i ekonomičnu industrijsku proizvodnju. Vojnu okupaciju pratile su inženjerijske jedinice, koje su izgradile magistralnu uskotračnu prugu (0.86 m širine) od Broda do Doboja, pa dolinom rijeke Bosne do Sarajeva i dalje za Mostar. Magistralna pruga je odmah potpala pod direkciju državnih željeznica u Sarajevu. Međutim, za ostvarenje cilja nove vlasti da prirodna bogatstva zaposjednute Bosne i Hercegovine osigura za razvoj vitalnih grana svoje industrijske proizvodnje, posebno za proizvodnju u teškoj industriji i energetici, bilo je potrebno izgraditi željezničke prometnice do rudnih ležišta i šumskih bazena. Tako je direkcija državnih željeznica izgradila priključne krake duljine 30 do 70 km uskotračne pruge: Doboj -Tuzla, Doboj - Teslić, Lašva - Travnik, Podlugovi - Vareš, Semizovac - Čevljanovići, Sarajevo - Višegrad. Mađarski i austrijski privatni kapital dobio je državne koncesije i osnivao je velikom brzinom poduzeća za eksploataciju šuma, koja su u svom vlasništvu istovremeno realizirala program tzv. "Šumskih željeznica" : Drvar - Lička Kaldrma, Travnik - Jajce, Teslić - Pribinić, Zavidovići - Olovo - Han Pješak, Bukinje - Živinice - Podstupari i Živinice - Zlaća, Foča - Sutjeska, gdje god se je mogla vršiti sječa šume i primarna prerada drveta.

Posljednjih dvadeset godina devetnaestoga stoljeća Bosna i Hercegovina je bila zemlja najvećega investicijskog ulaganja u jugoistočnoj Europi. Osim otvaranja rudnika ugljena i željeza te solana, izgradnje toplana za pogon parom i izgradnje željezničkih pruga, osnivala su se poduzeća za primarnu preradu drveta -pilane za rezanje trupaca, izradu parketa, željezničkih pragova i telefonskih stubova. Najveća su poduzeća osnovana u Zavidovićima, Živinicama, Drvaru, Foči, Tesliću i Travniku. Na ova poduzećima nastavljala se dalja prerada drveta, kao što je tvornica šibica u Docu kod Travnika, i tvornica drvene ambalaže tzv. sandučara u Zavidovićima, zatim Suha destilacija drveta u Tesliću i Tvornica celuloze u Drvaru.

Austrougarska vlast preko spomenutoga zajedničkog ministarstva financija i kroz državni novčarski sustav angažirala je zainteresirani europski kapital na osnivanju akcionarskih društava za izgradnju procesne i prerađivačke industrije. Tako je godine 1894. počela sa radom "Prva bosanska tvornica amonijačne sode" u Lukavcu kod Tuzle, koja je u vlasništvu belgijskoga koncerna Solvay (Solvajev kalcinirani postupak) dostigla godišnju proizvodnju u visini od 8 % ukupne svjetske proizvodnje sode. Godine 1895. osnovano je akcionarsko društvo za izgradnju tvornice suhe destilacije drveta "Teslić" u Tesliću (1898.), koja je prvenstveno proizvodila oko 50 000 tona *metalurškog drvenog ugljena* za potrebe vareške topionice željeza, ali i znatne količine (oko 43 % od suhe drvene tvari) *sirovog drvnog octa*, koji se je dalje prerađivao u sirovu drvenu žestu (špirit), katran i sirovi ocat. Ova tri poluproizvoda frakcijskom destilacijom davala su proizvode suhe destilacije drveta: tehničku octenu kiselinu, metilalkohol (metanol), drvna ulja i otapala, katranska ulja i smolu. Najveća količina metanola i octene kiseline izvozila se za potrebe austrougarske kemijske industrije za sintezu formaldehida i drugih sintetičkih tvari. Industrija suhe destilacije drveta u godinama njene izgradnje imala je puno tehnološko i ekonomsko opravdanje jer je u nizu desetljeća jedini izvor proizvodnje metanola, vrlo vrijedne kemijske sirovine, bila sirova drvna žesta koja se dobivala pri suhoj destilaciji drveta. Međutim, prije nešto više od sedamdeset godina znanstvenici su uspjeli realizirati sintezu metilalkohola iz ugljičnog monoksida i vodika znatno jednostavnijim postupkom. Danas suha destilacija drveta daje samo 2 % svjetske proizvodnje metanola.

Prerađivačka industrija se je razvijala u područjima gdje je poljoprivreda osiguravala sirovine. U Brčkom su uglavnom budimpeštanski financijeri izgradili suvremene sušare šljiva i pecare rakije za izvoz a u Tuzli financijer iz Beča M. Fišla sagradio je tvornicu: "Rafinerija špirita, proizvodnja kvasca i ugljične kiseline". U Mostaru i Sarajevu izgrađene su tvornice duhana za proizvodnju cigareta od

poznatog hercegovačkog duhana, a u Tuzli i Sarajevu pivovare visokoga proizvodnog kapaciteta. Veći gradovi: Banja Luka, Tuzla, Zenica, Mostar i Sarajevo bili su pogodni za industrijski razvoj jer se je dolazilo do jeftine radne snage, koja je regrutirana iz gradske sirotinje. Nažalost, u njima se nije razvijala jaka prerađivačka industrija. Jedino što domaći kapital osniva sitna su poduzeća kao što su mlinarska, tiskarska, čilimarska i druga, koja su se razvila iz obrtničkih radionica u sitne konfekcijske industrije - industrija tekstila, odijevanja, kože i hrane.

2. Rezultati popisa žiteljstva Bosne i Hercegovine 10.10.1910.
(Službeno izdanje Zemaljske vlade Bosne i Hercegovine u Sarajevu 1911.)

Godina	Srbi	Muslimani	Hrvati	Ostali	Ukupno
1910.	825 418	612 177	434 061	26 428	1 898 044
	43.50 %	32.25 %	22.85 %	1.40 %	100.00 %
	Poljoprivredno	stanovništvo :			
		Ukupno:	aktivno:	izdržavano:	%
		1 648 895	579 771	1 069 124	86.87 %
	Nepoljoprivredno	stanovništvo:			
	Industrija:	81 795	33 225	48 570	4.30 %
	Građevinarstvo:	10 359	4 017	6342	0.55 %
		52 316	16 787	35 529	2.75%
	Trgovina i ugo st.:				
	Bankarstvo:	1102	413	689	0.06 %
	Promet:	18 290	5278	13 012	0.95 %
	Kucni poslovi:	27 947	13 079	14 868	1.48 %
	Javne služite:	35 597	10 975	24668	1 88%
	ostalo:	21 744	7 747	13 997	1.14 %
	Ukupno:	249 149	91 520	157 629	13.12 %

Tijekom četrdeset godina austrougarske uprave, Bosna i Hercegovina je bila zemlja industrijskoga razvoja samo u eksploataciji sirovina. Šume i rudna ležišta pripadala su državnom eraru, koji je predstavljao 75 % cjelokupne površine Bosne i Hercegovine. Snažan gospodarski razvoj bio je u rudarskoj proizvodnji i eksploataciji šuma, a industrijska

izgradnja u primarnoj preradi ruda - energetici i metalurgiji i preradi šumske drvene mase - pilane i suha destilacija drveta. U lakoj prerađivačkoj industriji razvoja je bilo jedino u četiri veća grada: Sarajevu, Tuzli, Banja Luci i Mostaru, djelomično u Zenici i Travniku.

Nakon 30 godina uprave austrougarske države nad Bosnom i Hercegovinom, razmotrimo podatke popisa stanovništva iz 1910. godine kako bismo upotpunili sliku stanja i razvijenosti industrije, obrta, usluga, javnih službi i građevinarstva. To je godina kada austrougarska uprava planira usporeniji razvojni ciklus u Bosni i Hercegovini, koji je potpuno zaustavljen početkom I. svjetskoga rata 1914. godine.

Podaci iz popisa 1910. godine dozvoljavaju nešto detaljniji uvid u razvoj industrijske epohe. Ukupno stanovništvo povećalo se sa 1 158 440 na 1 898 044 stanovnika ili za 39 %. Nepismenost i dalje je bila visoka. Školske godine 1910./11. bilo je 847 osnovnih škola s 42 578 đaka. Nepismenih je po popisu bilo 88 % od ukupnog stanovništva. Odnos *poljoprivrednoga i nepoljoprivrednog stanovništva* godine 1910. je bio 86.87 % : 13.12 %. Odnos stanovništva zaposlenog u nepoljoprivrednim djelatnostima **ukazuje na izvjesnu industrijalizaciju**, jer oko 45 % nepoljoprivrednoga stanovništva je zaposleno u industriji, građevinarstvu i prometu; 21 % u trgovini, ugostiteljstvu i bankarstvu; i 14 % u javnim službama.

I pored izvjesnoga početnog (pionirskog) industrijskog razvoja za vrijeme četrdesetogodišnje austrougarske uprave mogu se konstatirati značajni rezultati gospodarskoga rasta u Bosni i Hercegovini u poređenju s gospodarskim stanjem u bilo kojoj drugoj zemlji južnoag Balkana, koje su se prije berlinskog Kongresa nalazile u sklopu Turske Monarhije. To potvrđuju u većini slučajeva i rezultati proizvodnje novoizgrađene industrije koja nije zadržala manufakturno-obrtnički karakter. Međutim, na rezultate gospodarskog rasta negativno je utjecalo predratno i ratno stanje, koje je nastalo zadnjih osam godina (1910.-1918.) austrougarske uprave nad Bosnom i Hercegovinom.

Referentna literatura:

Povjest željeza i željeznog obrta u Bosni. Edicija: Metalurški Institut "Hasan Brkić". Zenica, 1969.

Dr. Fridrich Katzer:

Historičko razvijanje i stanje geološkog proučavanja Bosne i Hercegovine. Edicija: GZM XVI. Sarajevo, 1894.

Dragutin Tibold.:

Značaj rudarstva i metalurgije Bosne i Hercegovine za narodnu privredu (Rukopis iz vlastitog Arhiva), Institut Tuzla

LJUDI I DOGAĐAJI

Vitomir PAVLOVIĆ

SRCE U KAMENU

Fragmenti za literarni životopis skulptora Franje Ledera (1905-1963), pisani povodom 40. godišnjice umjetnikove smrti

Tuzla je, u rasponu od pola vijeka, slovila u Bosni za slikarski grad. Otkako je *Austrija* nagmula u ove krajeve, pukle su mnoge breše istočnjačke ustajalosti. Tiho i nenametljivo, perjanicu slikarstva pronosi **Đorđe Mihajlović**, da bi potom zalepršalo jato nastavnika crtanja u Gimnaziji: **Evald Čepin-Arndt**, pa **Todor Švrakić**, **Mihajlo Timčišin**, **Savo Popović Ivanov**, **Anto Matković** i onaj sangvinični **Košta Hakman**, koji će sredinom pedesetih godina, kao Beogradanin i Opatijac, nudeći Udruženju književnika BiH na prodaju portret **Ive Andrića**, usput napisati i reći za Đorđa Petrića Mihajlovića da je 'dobar, vrlo dobar slikar...'

Nekoliko vršnjaka Franje Ledera, gotovo učenika istog razreda, na putu su budućih slikara: **Ismet Mujezinović**, **Haim Pinto**, **Miron Makanec**, **Kristijan Kreković** i, po zavičajnosti, prva bosanska slikarka **Adela Ber-Vukić**. Mladobosanac **Sreten Stojanović** je, s Lederom, jedini vajar. Van svih i svega, pojavljuje se misteriozni ruski zarobljenik **Ahmetov**, izgleda s pravom preporukom Allaha dž. Od komandanta mjesta (plackomandanta) njegovo oslobođanje godine 1916. izmoljava veletrgovac **Abdurahman Prcić**, da bi ga ustoličio za svog "dvorskog slikara", ali i uz puno uvažavanje veleposjednika **Seadbega Kulovića**: artista je na njegovom imanju u Ljubacama imao dosta posla, između ostalog i narudžbenicu za portretisanje elegantnog arabera hanume Cecilije, lijepe begovice, švicarsko-beogradskog rodoslova.

(Naposljetku i malo poznata epizoda iz života braće Hegedušića: Krsto je u Tuzli jedno vrijeme živio, Zeljko je tu i rođen; prije prvog svjetskog rata, razumije se, kada im u dubokoj provinciji varoši Dolno Solan službuje otac, podanik prostranog austrougarskog carstva).

Naš junak Leder je zapravo prvi izvorni tuzlanski skulptor i nema sumnje da je taj fakat povezan s njegovim konfesionalnim katoličkim porijeklom. Grubo rečeno, pravoslavlje ljubi ikonu, islam dopušta samo ornamentiku: podjele takve vrste i danas meandriraju ovim zapaljivim, zapetljanim paralelama. Ali, da li je slika zaista opsjedala Ledera? Ispočetka izvjesno, kasnije u mašti, ne i u realizaciji. Mazarija hodočasnika pojavila se kao instrument, sredstvo egzistencije; često je kolala po Franjinim rukama: ili su kafanski dokonjaci zamjenu slike za piće uzimali samo kao usputnu zabavu ili ih je Franjo umnožavao u dva tri zamaha, da bi bar jedna od njih završavala u opštinskim kancelarijama, zarad minimalne potrebe, za autora prijeke, za naručioca samilosne.

Činilo se da Leder nije zaboravljao skromne priloge 'dobročinitelja'. Krasilo ga je selektivno, začuđujuće pamćenje alkoholika. Kapljica je važnija od kuće, od domovine (ko je ima); od djece, od najdraže žene. On će nju svrstavati među anđele i zaklinjati se u vječnu ljubav na način kako je to, o žalosti, opjevao **Edgar Allan Poe**. Jedni piju da se 'nadahnu', drugi piju da se dokusure; većina, međutim, ne zna uopće zašto to čini, dok su najnezgodniji oni koji piju da se ne druže ili možda obratno. Leder je izmicao lakoj definiciji.

Smrt je pogledala ili uporno motrila iz daljine, ali ko bi predočio i zavirivanje u jednu prizemnu odaju ispod Slane banje. Duga ulica, nekada s imenom kraljice Marije, gdje je naš junak savijao "svoje gnijezdo" na konzervama i kraj jedinog gipsanog odljevka: možda studija preostala iz davnodavnih zagrebačkih studentskih dana, opservirana očima profesora **Roberta Frangeša** i **Rudolfa Valdeca**, naposljetku supervizovana i pogledom **Ivana Meštrovića**, dok naš junak, s vršnjacima **Ivom Lozicom** i **Grgom Antuncem**, zebe od "boga skulpture".

To je, ipak, snatrenje: izvjesno će biti da odljevak predstavlja naprslo stopalo Titana na Jalskom mostu. Smrt koja je noću kuckala na vrata uz samu, nekaldrmisanu ulicu, punu rupa i lokvi, smrt koja se provlačila kroz razbijena okna zatisnuta krpama, ta smrt se možda igrala zvečećim koštanim prstima i po Lederovom bolnom čelu, naslađujući se ljudskom patnjom; kroz tu patnju prošao je i Titan s Mosta. Jedne noći, pod naponom autorove teleologije i dionizijske neobuzdanosti, on je slijedio i njegovu sudbinu: survao se u rječicu; imao je i dušu, i nerve, i kapilare davljenika, sve dok nije obnovljen, da bi kasnije ostao spomenik u bronzi, daleko od autorovog utjecaja ili pomisli na livnice. Takvo iskustvo mu je nešto znano.

Boemija - stilska figura i eufemizam rasizma

Boravak u ateljeu, sa svojstvom burdelja, boravak, dakle, u toj umjetnikovoj jazbini, ostavljao je na posjetitelja bolan dojam:

kako taj čovjek živi, gdje spava, na čemu, čime se pokriva? Sta ga osvjetljava? Nema postelje, nema prostirke, nema pokrivke! U konkretnom neredu, u haosu duše, pri samom čošku, bočila se iskrzana sandučina; preko - krombi ogrtač. To je umjetnikova "topla ložnica" posred jurjevskih milina i sred ilinskih vrućina, kao i usred zimskih ciča, kada se božične i novogodišnje pečenice i plećkice, s glavudžama teladi i jagnjadi, smrzavaju da bi krčkale u ustima gargantua i bonvivana, zalivane kлокotom šljivovice, gežirima piva ili vodopadom crnjaka s juga. Budžak se zove i bijeda alkohola! U njoj se još računa na stvaralačke uzlete! U njoj se čovjek oslanja na obmane! Ali, staje on, prije svega?

Boem?

Sto to znači?

Subrat ispičutura, pohodnik od kazana do kazana, od groba do groba; pijci i mljackaroši na zavjetinama, na daćama, na karminama; glodaroši otpadaka, spavači u stogovima slame, u kotarima pljeve, u lišću, u parku, sve dok ih mraz ne zaskoči i urođena opreznost zamre. (Bog ipak jednom napusti takve, kaže narod).

Franjo, istina, nije imao seoska iskustva; on nije pohodio ni predgrađa; on nije odlazio nikuda. On je u svom životu vidio malo svijeta, isključivo u četvorokutu - Tuzla-Zagreb-Gospić-Nikšić i opet Tuzla. Ali, u tom životnom vrzinom krugu, on je umio da zabasa u tuzlanske avlije, gdje su dimile porodične industrije pecara i kačara... Poziv gradskih šušumiga, uz napadno tiskanje mezeta, guranje bureka, sudžuka i kojekakve turšije od zerzevata, ta busava gostoljubivost samo je ubrzavala kopnjenje ionako dotučenog tijela: čin balkanskog dobročinstva, alias merhameta, uglavnom se izvrće u svoju suprotnost, u nepromjenjivi adet ili u vječnu potvrdu nekih zakonitosti života i ljudske prirode.

I sad ...

čaršijski mudraci, srednjoškolski profesori, sazlije i pjevači sevdalinki, povratnici s nezavršenih studija u prijestolnici, policajci, knjigovođe i ekonomski, kadrovici i vojnici, tišleri i šloseri, nanuladžije i tašnari, aščije i kahvedžije, sva nomenklatura zvanja, s pokojim stihotvorcem, jedno nesporno bolesno stanje naziva boemijom!?

Boemija!

Kako to posprdno odjekuje u naglabanjima o noćnom životu!

Potpuna sloboda!

Indivudalizam!

Anarhoindividualizam!

Poricanje politike!

Odsustvo ideologije!

Boemija kao ideologija sama po sebi. Estetika ništavila. Gaženje obaveza i odgovornosti. Verbalno umovanje bez kraja i konca. Intelektualna masturbacija. Kafanska demokracija anarhizma — ideal od Ahejaca do Nordijaca. Tu politika i država nemaju šta da traže, ali ni da daju. Ništa sveto. Ništa nedodirljivo. Boemija je dinamika ispuštenog duha propasti. Boemija je neukrotivi bastard realnosti. Ona vuče za sobom u blato, u prljavštinu. Ona guši lotinjom. Ona se ponosi i nosi s vaškama i stjenicama.

Baš takva boemija.

Ona je stilska figura i eufemizam rasizma. Lingvističko sravnjenje sa žitanizmom, s

ciganštinom, s bosanskim kolokvijalnim nazivom za ciganluk i peksinluk, zajedno.

Boemija je neuvidavna posestrima skitničenja i klošarstva, kostimografija bogca, božjaka i ubožara. Pijenje "sa stilom" je, međutim, poziranje i simuliranje, disidentstvo boemstva. Konvencionalni dekadans, kada se obaveze poštuju i društvene norme uvažavaju. Ta "fina" malograđanština ili javna gida, nasuprot potuljenoj i potajnoj zarad čuvanja imena, čistote vjere ili ideologije karijerizma, ta, dakle, mondana utegnutost nekada se tumači kao gospodstvenost i gospodstvo boemije.

Naš junak takav imidž nije gradio ni u mladosti; kad gaje moja malenkost upoznala, on je već bio apsolvirao mnoge tečajeve uboge tuge; nije, ipak, počivao pod mostovima; nije roštiljao vodene pacove kao njujorški izgubljenici; spavao je na sanduku u prizemnoj prljavoj zgradi; to mu je pružila socijalistička vlast; on joj se, zauzvrat, oduživao slikanjem portreta zadumanih hodočasnika.

Takvom umjetniku izložbe su bile strane, koliko i razgovori o skulpturi, ali će biti tačnije da su mu svi razgovori bili suvišni. Možda i zato što su do tada neki njegovi radovi bili uništeni, svejedno da li nemarom ili ljudskom zlobom; način za njega nije igrao neku ulogu. Ali, potpisnik bi se osjećao privilegiranim da mu je uspjelo začikivanje umjetnika: otvorite se i ispričajte svoj život, svoju filozofiju, svoj artistski credo (tada veoma modernu poštalicu), uz još neke pikanterije o porijeklu, porodici, o ljubavi i strastima. Domaštavanje naratora moglo se primiti kao inspiracija ispovijesti, nepouzdanost kao izraz autentičnosti, jezičak na vagi duševne vibracije i čulne bujnosti. Avaj!

Propalo hodočašće na Slanoj banji

Ekspres restoran arhitekta **Nede Tomanovića** važio je za omiljeno sastajalište mladeg naraštaja. Malo tko je pretpostavljao šta se ranije nalazilo na tom mjestu: elegantna sinagoga, glatkih svodova i kupola, uobičajeno nazivana Templ, dika malobrojnih, ali ekonomski možda najvitalnijih stanovnika Tuzle do drugog rata. Spaljena ognjem, bijesom i mržnjom domaće rulje, dugo je poslije opominjala prolaznike ostacima čadavih zidova, da bi 1960. bio podignut rečeni Ekspres, po mjeri masovne društvene produkcije socijalističkih menzi, mada je raskorak u scenografiji donekle zbuñivao.

Osim linije za posluživanje, otmeniji gosti su u Ekspresu mogli računati i na zaseban odjeljak, zvani separe, ukrašen paravanom od katedral stakla, iza kojeg se, opet, širio bife s okruglim stolovima. Odatle se zurilo u baštu s muzikom ili na ulicu pored udobnih obiteljskih kuća iz vakt Carevine i Kraljevine. U njima se rasporedila nova elita: direktori Koksare i instituta; oficiri najvišeg čina, bezbjednjaci, pa doktori iz revolucije, naravno i partijski lider odgojen na zbijenim redovima radničke klase i proletarijata u cjelini. Mjesto sudbinski skrojeno za budući atelje Ismeta Mujezinovića. Kloster i visoki jablan potrajaće još malo: uvijek isti zaplet na pozornici tuzlanske drame u žanru - slijeganje tla.

Gospodica **G.**, budući joj supružnik, zatim budući romansijer tema o bosanskim franjevcima, judaistima i rabinima, muderizima i muftijama, kasnije obrađivač inoka i svetitelja Save u gornjem čelu srpskog pravoslavlja, ta bratija, dakle, s mojom malenkošću, opuštala se u bifeu u specijalnim okolnostima: poslije teranja kera u krekanskom baru. Šik život 'javnih, društvenih i kulturnih radnika', u društvu sindikalista: iz hotela Bristol zakoračiš pravo u noćni voz do Kreke; u grad se vratiš po jutarnjem redu vožnje.

I dok smo dolazili sebi od prevelikih uzbuđenja u progresivnoj radničkoj četvrti s dekadentnim barskim produkcijama Zapada, od *juke-boxa* do striptizeta, kao sa nekog golišavog, mračnog noćnog bunovluka, uletio je Franjo Leder. Dosljedno je odbio ponuđeno mjesto za okruglim stolom, opredijelivši se za sims prostranih prozora; odatle će pljuštati bujica nerazgovijetnih govorničkih metafora i oblika: psovka, gundanje, protest, grcanje; negodovanje kao vid olakšanja. Prevod tog spiča u minimalni obim razabраниh misli bio je moguć tek uz veliki napor intelekta i kulminaciju emocionalne iscrpenosti.

U trenutku niže temperature ispružio je ruku prema bašti; onde su neki radnici strugali lopatama i lupali čekićima, zujali brusilicama i gladili mistrijama...

"To su, gospodo, dunderi! Oni pojma nemaju kako se postavlja teraco", zalarmao je. "Vlast je morala zamolit mene ili moga prijatelja Đidića, a najbolje obojicu. Ali, tko danas uopće mari za majstore. Ovo je grobnica za njih, gubilište za prave artiste."

Dočepavši se vazduha, ruku pomjera prema južnoj strani bifea: gotovo dodirujući šank, na bjelini zida inatila se svježe završena dekoracija **Mensura Derviševića**, puna raznolikih teferičli prilika.

"Vidite li, gospodo, šta se danas naziva slikanjem i suvremenom umjetnošću? Pa taj kolega, kakav kolega, taj diletant nema nikakve predodžbe o anatomiji. Kako je moguće identificirat čovjeka s majmunom!? Gledajte, gospodo. Procijenite pažljivo. Kad bi onaj zejbek, da, zejbek što čuču na travi, kad bi on ispružio ruku, sigurno bi zveknula o pod restorana. A to vam je, gospodo, slikar s ugledom. On je završio likovnu akademiju u Beogradu. Ja to naprosto ne mogu pojmit, to mi ide na jetre", bijesnio je bez zastoja za odmor.

Neki ranoranioci su se smješkali, kuckali muštiklom o limene pepeljare u znak beskorisne opomene ili zijali uprkos glavnom glumcu. Gospodica G. Maznim je, mekim glasom pokušala obuzdati razgoropađenog kritičara najnovijih trendova u tuzlanskoj dekorativnoj likovnoj umjetnosti, za koju je i Leder iskustveno i izvođački pozvan, o čemu će biti riječi u narednim pasusima ove pripovijesti.

"Sedite s nama malo, gospodine Franjo, smirite se. Dajte, uzmite nešto, katu ... Rasteretite svoju umornu dušu. Nemojte se nipošto jediti, nemojte se uzrujavati nad takvim molerajem. To prepustite efememosti. Dajte, ispričajte nam, neku lepšu priču o sebi..."

"Vi, gospodice, zaslužujete moje najdublje štovanje. Da se vidjeti da sličite svojoj baki. No, Staje s njenim grobom u Ljubljani, jeste li Vi uopće tamo bili?"

(Kompanija se onda zagledala - šta li sve još krije Gospodica G. Nikada nije pomenula svoju obiteljsku vezanost s Ljubljanom).

Naš gost je, ne dobivši odgovor, promijenio sadržaj govora: nije odolio izazovima mlade, lukave žene.

"Ja, gospodice, još imam stila. Ne smem si dopustit dizanje ruku od svega. Jer, gospodice draga, uskoro ću radit na značajnom djelu. Da, tu ću izvolit. Moj učitelj, grandiozni Meštrovic, uskoro sleće u Zagreb. A zašto? Ne pitate zašto maestro doleće pravo iz Amerike u Zagreb!? Ja ću vam reć gospodice, Vama i Vašem štovanom društvu. Maestro će pokupit svoje sokolove, naravno i mene, pa izravno na Lovćen, valja gradit Njogošev mauzolej", pocupnuo je od nekakve nerazumljive energije, možda i zbog toga što je u tu iluziju odista želio da povjeruje ili je već vjerovao.

Mauzolej na Lovćenu! To, dakle, bješe onaj podvig nagoviješten u imaginarnom intervjuu za Radio po ideji Gospodice G.

Ona je sada podlegla silama nove inspiracije.

"Gospodine Franjo, sada ćemo malo da prošetamo. Ostavićemo iza sebe sve mangupe i pesnike, sve molere i radnike teracere. Otići ćemo iz ovog bifea skorojevića, seoskih i prigradskih parvenija, da ne propustimo divno jutro. Ja hoću da drugujem s vama i s cvećem. Otići ćemo na Banju, a vi me ne možete odbiti, jer to ne bi pristalo jednom umetniku i gospodinu. Takva namera ne traži nikakav napor, ni s vaše, ni s moje strane, a što se tiče ovih budalica iz našeg društva, savršeno me se ne tiču."

Činilo se da je njena molba glumački iskreno proživljena. Osorni čovjek je uletio u zamku. U cvjećari *Jorgovan* na Korzou Gospodica G je kupila raskošan buket, prezrevši kosim pogledom našu spremnost na džentlmenstvo ili podjelu troškova. Uхватила je Franju čvršće pod ruku, dajući nam do znanja da ih ne slijedimo uporedo; nipošto...

Šetnja bez glasa, hod u tišini. Blago, svjetlosno jutro. Zvono s Pravoslavne crkve kraj koje prolazimo; možda je dan nekog sveca. Na ulazu u Banju, Franjo se najednom ote iz rukohvata Gospodice G., krenu korak-dva ubrzanije i stade kao ukopan. Potom se sagnu, stisnu šake, udari po koljenima i, poput ljutitog djeteta, očajno kriknu kroz zube: "Nećuuu!" Hitro se ispravi i šmugnu u Dugu ulicu, ne osvrćući se ni na koga, dok su mu se peševi nerazdvojnog mantila saplitali oko listova.

Gospodica G. je sa zgranutošću ispratila bjegunca ... Šutjela je neko vrijeme utučeno; u tom trenu jedina na svijetu, kao da ništa i nikoga ne opaža. Sabrala se tek kad je zapalila cigaretu i, između stisnutih, iskrivljenih usana, odbila nekoliko dimova.

"Moj eksperiment je propao. Očekivala sam da će ići do kraja, ali on nema petlje da učini najmanji pošten gest. Nedostajalo je samo stotinjak koraka. Bolan, bolan, šta se sve skršilo u njemu? Patetičan otpor jednog pedesetogodišnjaka krika je labuda, a možda i ključanje ugaslog vulkana", mudro utješno je zaključivala Gospodica G. i sa zbunjenošću klatila u ruci jalov buket.

Kakva neprilika!

Zašto je gospođica G. navodila na iskušenje jednog umjetnika u godinama; jesu li postojali neoborivi intelektualni razlozi ili je cijeli čin plod čudi mlade žene vođene radoznalošću, nagonom da sve provjeri ili nezadovoljstvom prema cijelom ljudskom rodu, pogotovo prema pojedinim primjercima takvog roda?

Ona je tada odista imala cilj: spomenik na Slanoj banji; fontanu međ kržljavim zelenilom, u podnožju grozda tuzlanskih "ajfelovih kula" za crpljenje slane vode; tu su se fotografirali maturanti, nedjeljni šetači, ekskurzisti, ljubavnici, političke delegacije, poneki banjski pacijent, nerotkinje, ne baš s iskazanom željom da saznaju ime i prezime autora srculenca, angelčića amorčića s grguravim kolicima i bucmastim obraščišćima. Posađeni u četvrtastog bazena, oni imaju tananu dužnost - da vodenim mlazom, umjesto strijelama, biju srdašce jedne gorde žene, zabačene glave i zategnute biste. Ispod nabora draperije pomalaju se duge, elegantne noge u pokretu pretpostavljene obnaženosti: upravo se namjerila na bal sirena, pazeći pri tome da joj vragolani ne pokvare odnegovanu kosu.

Ona bi u vodu, ali jedno biće bi daje slijedi: abud dignutih krila; prijektivna, iskusna faunčina umiljava joj se oko stopala i listova bijelih. Zašto je skulptor izabrao baš labuda kao suparnika ljudskog, bolje reći - vlastitog; zašto nije Apolona, ljubavnika u punoj snazi i ljepoti, ako je, možda nesvjestan, bio rastrzan idejom Erosa?

Ta neprirodna žena s lijevom rukom na tek modeliranoj kosi skrila je svoje zjenice u hladnoću cementa i mrvljenog kamena. Gdje li je pohranila srce? Oličenje neostvarene ljubavi mladog skulptora: **Veselinka Popadić**, činovnica Doma zdravlja, nikad nije mogla biti model nego samo draga, idealno željena osoba. Uznoseći je u božicu antike, autor je, svakako, želio da zadivi svijet erupcijom svojih vanzemaljskih osjećanja.

Dirljiva romansa po obrascu čaršijske interpretacije. Razdvoji ih prokletstvo nepodudarnog roda, neistovrsna nacija-vriježa. Takva zapreka je pocijepala toliko mladih srdaca, a ako nije, neko je od njih morao da promijeni vjeru, upravo u ime vjere i ljubavi, da se pred oltarom i pastirima božjim obaveže kako će djecu odgajati u prevjerenom duhu. To se, naravno, najprije, a ponekad i obavezno, odnosi samo na ženu. Ako zajednički život, svetinja braka, ne ispadne prema očekivanju, uprkos zakletvama na vjernost i u sreći i u nesreći, ako, dakle, počne naopako, razlozi se obično potraže na pogrešnoj strani: različita etnopr pripadnost je bljutav izgovor za promašaj i krah, pokriće optužbe za one što se do jučer, u plemenitoj zabludi Erosa, do neba zaklinjahu na postojanost srca svoga, tvoga i moga, a srca ni.

Ljubavi ima ili nema.

O žalosti!

Gospođica **G.** je odbacivala usmeno pripovijedanje o našim junacima; razumijevala je sklonost čaršije da zatračava; pitanje je, veli, šta je trač. Na koncu, ima lirskog osnova za romansu, kao i u drugim prilikama za baladu ili novokomponiranu narodnu pjesmu; tome je već dvadesetak godina.

Mladi skulptor nije imao takozvane sreće u rodnom gradu; ili su sva mjesta bila popunjena starijim od njega ili tamo gdje se nudio crtanje nije imalo nikakvog značaja; još je u javnom životu, izloženom religioznom, institucionalnom posredovanju, postojao otpor spram hinsana stvorenih ljudskom rukom; to je posao jednog jedinog Boga, Allaha dželešanuhu. Otuda se, po studijima u Zagrebu, nekoliko godina prometao po Gospiću, Mostaru i Nikšiću, sam-samcit, bolesno vezan za zavičaj ili za opsjenu zavičajne sigurnosti.

Uljeto 1935. počela je gradnja Jalskog mosta prema projektu **Bogdana Đukića**, praškog studenta, talentiranog arhitekta, istog onog po čijem će nacrtu nekoliko godina kasnije biti podignuta i pomenuta fontana s Ledom i labudom na Slanoj banji. Đukić je tada u opštini vodio sve urbanističko-komunalne poslove i sigurno je imao utjecaja na gradonačelnika **Zaimovića**, **Muratbega**: beg odobrava ili čak podstiče skulptora da modelira titane u ulozi svjetlonosaca; tako je oživio toponim *Most s kipovima*, možda od same 1936., kada su postavljeni, uz ne mnogo zapaženu svečanost i govore, svakako nezapisane u novinama. Tuzla ih tada nije imala.

Franjo je poslije raspusta ponovo otišao u Hercegovinu odlučan da se na dostojan način oduži arhitektu naručiocu. Godine 1937. izvajao je njegov portret u gipsu, jedan od najljepših ikad urađenih u njegovoj majstorskoj radionici, da bi mnogo kasnije, izliven u bronzi, upotpunio predstavu o likovnoj tradiciji Tuzle, postajući vlasništvo Galerije jugoslovenskog portreta (Međunarodne galerije portreta).

Rat ga zatiče u Nikšiću. Odatle se nekako dograbio Tuzle i - uniforme domobrana, silom ili milom, dovodeći nekoliko godina do očaja ugostitelje *Bristola* zbog neplaćenih računa. Tu, međutim, nije i domo-ljubni kraj. Mnogo godina poslije rata, čak i na prelomu dvadesetog i dvadeset prvog vijeka, kada se povela rasprava o spomenicima i biljezima 'zaslužnim', njega će pojedinci optužiti za mnogo teže grijehove. On je, vele, "pružio znatan doprinos učvršćivanju njemačkog nacional-socijalizma i očuvanju Trećeg Rajha, tako što je, kao germanski izdanak, u uniformi domobranskog bojovnika potporučnika, špartao po hrvatskim selima, regrutujući mlade katolike za es-es trupe na istočnom frontu, gdje su mnogi ostavili svoje kosti."

Poratni, komunistički režim, međutim, nije bio takvog mišljenja: oslobađa ga svakog i finansijskog, i krivičnog, i političkog duga. Slijedilo je, zapravo, zbrinjavanje i unapređenje. U Odsjek za umjetnost i kulturu Oblasnog narodnooslobodilačkog odbora uvode ga partizanski slikari Ismet Mujezinović i Vojo Dimitrijević. I kao što je 1935. nudio usluge radi podizanja "Veličanstvenog spomenika Blaženopočivšem kralju u Tuzli" (dvorski status je ambicija i san mnogih umetnika), tako i za vrijeme sukoba sa Staljinom, svoj talent, spremnost i dobru volju stavlja u službu izgradnje, odbrane i afirmacije *diktature proletarijata i svenarodne demokracije*; valja svakodnevno is crtavati grafikone o udarničkoj proizvodnji uglja u krekanskom bazenu, kontra do juče burno hvaljenoj stahanovštini.

Na tom polju se, dakle, naš umjetnik potvrđuje!

Povlašteni kuponi za ishranu, u vidu 'točkica' i 'R' karti oficijelnog službenika Rudnika, ne znače mu mnogo; razmjenjuje ih za 'inspirativnije agense', znane kao *karabajića rum* iz domaće radinosti. Vlast mu dodjeljuje neku vrstu kvartira i ateljea u zgradi Doma zdravlja na Skveru, u blizini svoje drage; ona već drugu deceniju lebdi nad Slanom banjom u svom stvarnijem obliku, naizgled ravnodušna na sve nespokoje okoline.

Iz Ledera izbija zamršena ikonografija odraslog čovjeka; postaje prvi tuzlanski likovni dekorater. Zdravstvenu čekaonicu, s emajliranim pljuvaonicama i opomenama *Ne pljuj po podu!* grundira kao prostrano slikarsko platno - oživljava prizore iz života majki i djece. Tu su prsate gospe u dugim, bijelim haljinama, jedre seljanke u rubinama i jelecima, rumena dječica u kolu, na "školici" i u trčkanju; u srednjem planu kompozicije i pokoja zaljubljena jedinka: njegova glava na ramenu njenom u poziciji čulnog šaputanja na uho.

Nevjerovatna gama. Mural pršti od bjeline, da bi se stopio sa sličnim scenama realnog enterijera pacijenata: prigrljeni mališani na klupi, pospana seljanka u bijelim košuljama od lana; šarene dimije i gumeni opanci; zabrađena nena, konfekcijski otežali kaputi iz raspodjele. Leder nije tražio asistenciju mašte; svijet oko sebe transponirao je načinom starinskih krasnopisa. Svijet se rasprišio rušenjem zgrade, simbolišući tako i rastakanje autora u sjećanju i dokumentu za loko-kulturnu i zdravstvenu istoriju. U pad i nesreću ljudsku niko ne uspijeva da pronikne do kraja. Ne uspijeva ili ne dospijeva zbog učestalosti muka i nesreća? pitanje je sad, kao i odgovor - ko je na redu?

Katalog neuhvaćene sjenke

Ljiljana Tašić, povjesničarka umjetnosti, na kratkom pripravičkom stažu u tuzlanskoj Galeriji portreta, zaputila se svojevremeno u nedodiju: i po zaduženju, i po stanju svijesti, sačiniti Lederov životopis, popisati i kritički valorizovati njegove radove. Višemjesečni trud je ishodio prvim, jedinim i vjerovatno posljednjim katalogom. Štampan je u ograničenom broju primjeraka prema naznačenom konceptu i s bibliografijom o autoru: ukupno 19 jedinica. Izložba je održana u Galeriji portreta, tada Galeriji jugoslovenskog portreta, od 14. januara do 14. marta 1983. Jedinu samostalnu. Prva kolektivna 1963., druga 1974., obje u Izložbenom paviljonu. Što se njega tiče - sve tri posthumne.

U katalogu popisano ukupno 27 radova.

Popis nas obavještava:

Skulptura: Poprsje Đorđa Lazarevića, bronza, uništeno 1941. (ispred bivše Gimnazije u Tuzli).

Poprsje Nikifora Todića, bronza, uništeno. **Portret supruge apotekara Muratbegovića**, gips, uništeno.

Poprsje rudara II, vještački kamen, uništeno.

Reljefi: Rudar I, bronza, nalazio se na postamentu biste ing. Štekovića na Pravoslavnom groblju,

uništen. **Rudar II**, bronza, nalazio se na postamentu biste ing. Štekovića na Pravoslavnom groblju,

uništen. Kompozicija **Sokolstvo slobodi**, gips, uništena. **Portret Tirša**, osnivača Sokolskog društva u Čehoslovačkoj, vještački kamen, uništen.

Fontane: Leda, vještački kamen, oštećena. **Diskobol**, vještački kamen, oštećena.

Minijturna izložba oskudijevala je i u fotografskoj prezentaciji: nisu postojali ni fotosi uništene plastike.

Poslije vandalskog čina omamljenog čopora iz 1978, Fontanu na Slanoj banji djelimično obnovio kipar **Pero Jelisić** godine 1982.

Trudom direktora Međunarodne galerije portreta Cazima Sarajlića, godine 1999. titani s Jalskog mosta, Leda i Diskobol izliveni u bronzi.

Ljiljana Tašić je učinila dobro djelo. Galerija se pismeno zahvalila svima koji su joj, u lijepoj namjeri, bili od pomoći.

Posjetio i saradnici su se mogli zahvaliti Ljiljani. Katalog je, po zatvaranju izložbe, ponijela sa sobom i izložila ga u svoj prodajnoj galeriji - Beograd, Palilula.

Katalog nije na prodaju.

Katalog je sjećanje na studijski boravak u Tuzli i na jednu sjenku koju je uporno nastojala uhvatiti.

PATRIOTIZAM HRVATA U BIH

Sve se više u novije vrijeme govori o patriotizmu. Patriotizam kao fenomen ustalio se u modernom jeziku i zauzeo mjesto bitne društvene odrednice. Danas je nemoguće raspravljati o patriotizmu, a nemati na umu njegovo pravo značenje.

»Patriotizam« se etimološki izvodi iz latinske riječi (< *patria*, *ae*, *f*) koja znači 'domovina', 'zemlja otaca'. Upravo sintagma 'zemlja otaca' bitno određuje temeljno značenje patriotizma. Ipak, u nas je nešto drukčije. Pod patriotizmom se misli konkretno na domoljublje, na ljubav prema domovini. Stoje domovina? Stari su Latini govorili *ubibene*, *ibi patria*. Znači, gdje čovjek može ostvariti svoje prohtjeve i gdje je sretan, najčešće u nacionalnom okruženju, mogla bi biti domovina. Oduvijek je domoljublje bilo isticanje pripadnosti, samoodređenja i obrane vlasti toga identiteta. Ako se pod patriotizmom misli na ljubav prema domovini, domu, onda se upravo sa svim ovim značajkama našeg zavičaja, doma, obitelji determinira naš nacionalni identitet. U hrvatskom jeziku izraz 'domoljublje' nosi u sebi povijesnu opravdanost. Hrvati su, naime, kao narod stoljećima bili okupirani i nad hrvatskim je narodom vladala tuđa kruna. Bili su rascjepkani kroz razdoblja u niz manjih državica. U takvoj konstelaciji događanja bili Hrvati prinuđeni zasnivati svoj patriotizam na manjem teritoriju, nego što je to uobičajeno. U takvom stanju bili su Hrvati u Bosni, bitno oštećeni stalnim unutrašnjim previranjima i vjerskim raskolima. Svekolički hrvatski korpus bio je podijeljen i njime je bilo lako manipulirati. U društvenom smislu nije bilo izbora. Puk se morao organizirati u manje zajednice i tako profilirati svoju pripadnost i inkorporiranost u hrvatsko nacionalno biće. Kroz obranu doma odatle je proizašla hrvatska verzija patriotizma.

Može li domoljublje postati ekvivalent patriotizmu? S navalom Turaka prema zapadu i s opsadom Bosne, mi Hrvati iz Bosne to smo i dokazali. Svoju privrženost i ukorijenjenost u bosansko biće iznijeli smo otporom Turcima.

S druge strane, Katolička crkva, kao temeljna institucija od koje se izrodio i odnjegovao narodni ponos, zdušno je čuvala sve komponente hrvatsko-bosansko-katoličke baštine, osnovu za mogućnost ostvarenja našega hrvatsko-bosanskog identiteta.

Dosta je čudno što baš nama Hrvatima iz BiH mnogi spočitavaju našu pristranost i prislonjenost Hrvatskoj. Drugi nam narodi imputiraju nezdravi patriotizam, izricanje ljubavi i osjećanja susjednoj, drugoj zemlji. Ima li u tome istine?

U proteklome ratu vodilo se dosta sličnih politika toj opciji, pretendiralo se na to da se iz hrvatskoga matičnog bića, Republike Hrvatske, izvuče »zdravi patriotizam« i pokrene u Hrvatima iz BiH taj vid domoljublja. Govorilo se o iseljavanju, velik je broj ljudi iz raznih hrvatskih krajeva u BiH iselio, kako zbog srpskih osvajanja, tako i pod utjecajm posljedica takve politike. Čudno je to da mi Hrvati iz BiH moramo drugim dvama narodima pravdati svoj patriotizam, svoju pripadnost BiH. Usprkos pogrešnoj politici Hrvati su se u BiH održali i uspjeli nastaviti život. Koliko god bilo istine u kritiziranju našega patriotizma, otkriva se da se u bivšem sustavu patriotizam nikad nije rodio. Komunistički je njegovao surogat sovjetske sentimentalnosti prema boljševizmu, socijalizmu i proletarijatu. Takva paradigma sovjetskog patriotizma uvela se i kod nas. U takvom se uređenju svaki i najmanji akcent nacionalnog smatrao neprijateljstvom i ustaštvom ili četništvom.

Tek se Hrvatskim proljećem javlja malo odstupanje Golijata pred Davidom koji mora svoje najsvetije pretvoriti u kamen i gađati diva. Takva fobija prema naciji i nacionalnom zadržala se do danas i ne samo da je prisutna, nego i bitno usmjerava međuljudske odnose u našoj zemlji. I posljedicom takvog straha, svaki naš uzdah hrvatskog stigmatizira se kao istaštvo i izdaja Bosne i njezine državotvornosti.

Mogu li Hrvati u BiH biti patrioti u pravom smislu riječi? Volterovski, kada naš patriotizam ne bi postojao, trebalo bi ga izmisliti. Patriotizam je bosanskih Hrvata najzdraviji što može biti. Zadovoljno se ponosimo svojim hrvatskim podrijetlom i bosanskom poviješću. I ako su nas nekada nazivali pravovjernim Bošnjanima i oduzimali nam pravo izricanja naslijeđa naših predaka, mi smo

ipak u svojoj domovini kojom se ponosimo i sa svojim narodom koji ljubimo. I u vremenu u kojem živimo patriotizam je pojava koja će nas ipak uzdići iznad stanja u kakvom se naš narod nalazi, iznad mučnoga i neodređenog tapkanja u mraku nacionalnog. Patriotizam u nama mora probuditi iskrenost i ponos prema našoj domovini i narodu kojem pripadamo. Iskreni osjećaji doći će samo sa zdravim domoljubljem, onakvim kakav smo naslijedili od očeva i majki.

Može li nam se staviti na otricu mača naše pravo na jezik? Kroz noviju smo povijest trpani sustavno u okvire hrvatsko-srpskoga književnog jezika iz čega su proizašle katastrofalne posljedice, posebice za bosanske Hrvate.

Mjeri li hrvatski patriotizam po poznavanju hrvatskoga jezika? Utoliko ukoliko smo spremni svoj jezik nazvati hrvatskim! Poznata je krilatica kako je sve što govori Hrvat - hrvatski jezik. U etičko-povijesnom smislu to je točno. Svakako, logično je od Hrvata očekivati svoj jezik nazivati hrvatskim, iako se sadržaj tog cijelog sustava uopće ne može tako ocijeniti. U svakom slučaju, bitna je volja za pronalaskom svoga jezika.

Hrvatsko-srpska verzija duboko se ukorijenila u svijest one populacije koja je slijedom okolnosti bila neminovno zahvaćena vremenom sustavne moralne agresije, srbizacije hrvatskoga jezika i u Hrvatskoj i u BiH. Ta se presija očitovala u tolikoj dominaciji i samo nam najočitiji primjeri mogu približiti cijelu stvar i stvoriti cijelu sliku. Magnetizam Beograda kao središta kulturno-inelektualne elite polučio je niz razloga iz kojih su veliki književnici i jezikoslovci bili prinuđeni doći pod okrilje te suvremene inačice trojanskoga konja u jezičnome smislu u liku Srpske akademije nauka i umetnosti u Beogradu. Kroz cijelu jednu epohu, sustavno se radilo na realiziranju Vukove koncepcije jezika. Možemo li danas bez gnušanja slušati o onome koji je sve narode štokavskoga narječja zvao Srbima? Hrvati su za njega bili Srbi rimske vjere. Žalosno, ali istinito.

To je jeda od razloga da se manje učen Hrvat u Bosni danas katkad teško snalazi u svojem jeziku. Vukov je jezični fašizam samo utro temelje novoga puta kojem su njegovi nasljednici nakon njegove smrti slijepo slijedili učenje svoga učitelja. Primjer je tome i danas u upotrebi Vukov prijevod Biblije s grčkoga. To je također doprinijelo rušenju hrvatskog patriotizma u jezičnom smislu. Prvi korak u pristupanju našem domoljublju i njegovu njegovanju - mora biti jezik. On se ne smije nikada zapostavljati. Ipak, to se polovinom 19. st. počelo dešavati.

»Srpsko-hrvatski jezik« u više svojih inačica gotovo jedno cijelo stoljeće nagrizao je, ionako klekajuće, noge našega patriotizma. Znači, mi bosanski Hrvati svoj jezik možemo zvati hrvatskim. Kao starosjediocima u ovoj zemlji, dužnost je bosanskim Hrvatima očuvati svijest o pripadnosti jeziku - hrvatskom te ne zaustaviti se samo na jeziku u očuvanju hrvatskog patriotizma.

I opet se pitamo je li nam dobro *{bene}* ovdje gdje smo posađeni i je li ovo naša domovina (*patria*)?

Ovo je naša domovina, ovo je naš jezik, ovo je naša vjera.

MATICA HRVATSKA, TUZLA

Matica hrvatska u Tuzli osnovana je 1882. godine. Iz sačuvanoga ispisa imena članova te najstarije tuzlanske udruge vidi se koju je ulogu i mjesto imala Matica hrvatska u životima ondašnjih Tuzlaka. Imena (hrvatska, srpska i muslimanska) nam pokazuju zajedništvo i svijest tuzlanskih uglednika pri ostvarivanju aktivnosti za dobrobit tuzlanske regije i Bosne i Hercegovine, uopće.

Vremena kroz koja je prolazila radnička i proleterska, ali uvijek (i) hrvatska Tuzla, bila su uvijek malo drugačija od vremena i okolnosti u kojima su se nalazili drugi bosanskohercegovački gradovi. Proletarizacija tuzlanskoga stanovništva navodi mnoge promatrače sa strane na zaključak kako je Tuzla bila uvijek »crvena«, anacionalna i labavo vezana za tradiciju.

Oni koji poznaju Tuzlu pa zalaze u okolna sela, koja su mahom hrvatska i katolička, prate jedan zanimljiv razvojni put koji nije prekidani ni u vremenima koja prešućuju i krajevi što se diče svojim dobro kapitaliziranim hrvatstvom i katolicitetom. Imena tuzlanskih Hrvata redovito su prepoznatljiva, narodne nošnje bogato očuvane, a stara jela i običaji vezani uz hrvatsku-katoličku tradiciju Bosne i danas za blagdane obogaćuju stolove ovih vrijednih ljudi.

Iseljavaju se, kao i ostali bosanski Hrvati. Prodaju kuće i imanja. Kao svjedoci svoga identiteta u najistočnijim predjelima BiH, osjećaju se izdanima i ostavljenima. Žive ovo vrijeme vođeni savjetima krivih ljudi koji su se nametnuli kao čuvari, vođe i tumači povijesti pa, raspamećeni, zaboravljaju na svoje očeve koji su živjeli i teže i gore od njih, ali nisu napuštali svoje posjede. I ne samo da su ostajali na svojim imanjima, nego su služili za uzor drugima koji su im se pridruživali u njihovim hrvatskim udrugama, zborovima i organizacij

Matica hrvatska u Tuzli ponovo se oglasila tek 2001. godine. Ona nije imala sudbinu poput drugih hrvatskih udruga, nije nikada ukidana, niti joj je zabranjivan rad, ali je znala čekati i dočekati vrijeme u kojemu će slobodno, pod svojim imenom, moći progovoriti i ostvarivati svoje ciljeve: promicanje hrvatske pismenosti, jezika i kulture.

Na njezinim tribinama progovorili su dr. Željka Ćorak, dr. Ivo Pranjković, dr. Krunoslav Pranjić, akademik, dr. Dubravko Jelčić, dr. Ivo Banac, dr. fra Andrija Zirdum, fra Stjepan Pavić, književnik Željko Ivanković i drugi ugledni hrvatski znanstvenici i kulturni radnici.

Od 15- 31. listopada 2004. organizirani su prvi »Dani Matice hrvatske« Tuzla.

Dani su započeli književnom tribinom pod imenom FRA BLAŽ JOŠIĆ - NAŠE GORE LIST. Iz Glavnoga odbora Matice hrvatske Zagreb bila je dr. Željka Ćorak i g. Stjepan Sučić, potpredsjednik , a gost je bio fra Stjepan Pavić, profesor klasičnih jezika u Franjevačkoj klasičnoj gimnaziji Visoko. Bila je to promocija i emancipacija imena i opusa tuzlanskoga brata - latinista čija je poezija, u prijevodu fra Stjepana Pavića, govorena premijerno. Stihove su govorili članovi scenske skupine »Fra Blaž Josić« koja djeluje pri Matici hrvatskoj Tuzla. Skupinu čine studenti Tuzlanskoga sveučilišta i učenici KŠC Svetoga Franje.

Vrlo su profesionalno govorili hrvatske prijevode prilagođene antičkim kvantitativnim metričkim oblicima, na neskriveno zadovoljstvo prevoditelja fra Stjepana Pavića i ostalih uglednih gostiju.

Ista je skupina govorila i stihove Nikole Šopa na književnoj večeri posvećenoj pjesniku čija se stota obljetnica rođenja proslavlja ove godine. Gost večeri koja je imala naziv »TO JE BOSNA, TI TO ZNAŠ« bio je Željko Ivanković, književnik, poznavatelj Šopova književnoga djela i jedan od sudionika ovogodišnjeg središnjega slavlja u Jajcu.

Te dvije večeri posvećene književnosti, napomenule su tuzlansku publiku na aktualnu povijesnu obljetnicu kao i na imena bosanskih hrvatskih pjesnika koji su bili prešućivani i nedovoljno vrednovani u književnoj javnosti naših prostora.

Jedna je večer bila posvećena glazbi. KONCERT ZA KLARINET I KLAVIR izveli su Robert Pokos iz Beča Dunja Bontek iz Varaždina.

Likovna umjetnost i izdavaštvo Matice hrvatske ujedinili su se na zajedničkoj izložbi pod nazivom »MATICA HRVATSKA MEĐU NAMA OD 19. STOLJEĆA DO DANAS«.

Na ovaj veoma uspjelov izložbi građani Tuzle pokazali su Matičina izdanja koja imaju u svojim kućnim knjižnicama. Tu su se našla vrlo stara izdanja od 19. stoljeća i ona najnovija. Ovom izložbom građani Tuzle svih nacionalnosti pokazali su ugled i kontinuitet koji je Matica hrvatska imala u našem gradu od svoga osnutka do danas, kao i vlastiti odnos tuzlanskih građana prema knjizi, uopće.

Slikarica Marina Trogrlić je istovremeno izložila svoje suncokrete. Motivi ovoga cvijeta u raznim godišnjim dobima i u raznim dijelovima dana i noći bili su još jedan dodatak ovoj vrlo uspješno zamišljenoj i kvalitetno realiziranoj izložbi.

«Dani Matice hrvatske» su završili kazališnom predstavom, «VELIKI VEZIR», Derviša Sušića, u režiji Vlade Keroševića, u izvođenju teatra Kabare.

U jednoj kvalitetnoj suradnji KŠC Svetoga Franje, Mješovitoga crkvenog zbora i FRAME, sve su manifestacije uspješno glazbeno praćene pod ravnanjem, prof. Evice Cerić i g. Zlatka Spoljarevića.

Na inicijativu radio Mostara upriličena je trosatna emisija tipa radio-most u kojoj su se širemu slušateljstvu predstavile sve udruge koje djeluju u tuzlanskoj općini i županiji, a smještene su u prostoru Hrvatskoga doma. U toj prigodi u razgovor se uključio i g. Josip Muselimović, predsjednik MH u Mostaru, kao i fra Perica Vidić, predsjednik MH iz Sarajeva.

Emisiju je uredio Radio Mostar, nakon pozitivnoga odjeka što su ga «Dani Matice hrvatske» u Tuzli imali u medijima i izvan granica Bosne i Hercegovine.

Materijalnu potporu MH Tuzla u početku nije imala. Ove godine i Općina Tuzla i Tuzlanski Kanton skromno su poduprli napore Matice pa je, uz pomoć ostalih hrvatskih udruga, realiziran jedan kvalitetan, dostojanstven program koji se ne može zaustaviti.

Vlada Republike Hrvatske također je izdvojila skromna sredstva kojima podržava dosadašnji Matičin rad i obvezuje na nove projekte.

Promicanje svijesti o značenju i ulozi Matice hrvatske u našoj prošlosti, sadašnjosti i budućnosti, kod svih građana Tuzle, a posebice kod Hrvata, jedno je od osnovnih poslanja koje ova udruga ima u svojim ciljevima.

Marica Petrović

REPERTOARSKA I PRODUKCIJSKA PROFILACIJA TUZLANSKOG TEATRA KABARE

1. Formiranje Teatra Kabare

Nastanak i formiranje pozorišta za svaku sredinu predstavlja specifičan društveni i kulturološki događaj. Takav čin ima posebnu težinu kada je riječ o nastanku teatarskog organizma koji svoju koncepciju i profilaciju gradi na modernom i savremenom pristupu, kako produkcijskog djelovanja, tako i repertoarskog koncepta. Teatar Kabare iz Tuzle, kao najmlađi bosanskohercegovački pozorišni institucionalni segment, do početka pete godine trećeg milenijuma, nastao je na Svjetski dan pozorišta, 27.marta 2002.godine. Po svom organizacionom i programskom konceptu ovaj Teatar je kamerni i moderni pozorišni organizam. Za nešto manje od tri godine egzistiranja (do kraja decembra 2004.godine), uspio je da se razvije u repertoarsko pozorište, sa čime se teško mogu pohvaliti i organizovaniji, brojniji i finansijski snažniji ansambli. Na primjeru ovoga Teatra padaju u vodu sve žalopojke i izgovori za nerad mnogo starijih i brojnijih pozorišnih ansambala, koji takvo stanje pravdaju nedostatkom finansijskih sredstava. Moderna organizacijska i produkcijska koncepcija Teatra Kabare proističe iz činjenice da se stvaralačka ekipa okuplja oko svakog projekta, a ne iz obaveze prema radnom odnosu. Zbog toga projekti ovog Teatra, svaki za sebe, predstavljaju posebnu cjelinu i traju onoliko koliko ih umjetničko tržište i traži. Za dvije godine i devet mjeseci postojanja Teatar Kabare je izveo šesnaest premijera i preko 230 repriza, što je impozantan pokazatelj njegove aktivnosti, djelovanja i misije u društvenom realitetu grada Tuzle, Tuzlanskog kantona, Federacije BiH i države Bosne i Hercegovine. Ansambl ovog Teatra je gostovao i van granica Bosne i Hercegovine, i to u Hrvatskoj i SR Jugoslaviji, odnosno Srbiji i Crnoj Gori, gdje je osvojio nepodijeljene simpatije publike i stručne javnosti.

Svoju kulturološku misiju Teatar Kabare ne ostvamljuje samo preko pozorišnog repertoara, već i kroz učešće na mnogim pozorišnim i scenskim festivalima, zatim organizovanjem vlastitog pozorišnog festivala (TKT-festa), kao i kroz širi angažman ispoljen u nekim drugim oblicima kulturnog i umjetničkog djelovanja (organizovanje izložbi, koncerata i drugih muzičkih programa, promocija knjiga, i si.).

Produkcijsku profilaciju Teatar Kabare ostvaruje pored samostalnih produkcijskih projekata i kroz svojevrsnu «umjetničko proizvodnu» simbiozu sa tuzlanskom Akademijom dramskih umjetnosti, Hrvatskim teatrom «Soli» iz Tuzle i Gradskim pozorištem iz Živinica. Na taj način ovaj Teatar konstituiše nukleus jedinstvenog pozorišnog sistema u Tuzlanskom kantonu, i šire, u Federaciji Bosne i Hercegovine, jer je nesumnjivo da budućnost bh teatra leži u konstituiranju jednog sistema. Teatar Kabare takav produkcijski odnos ostvaruje od početka svoga djelovanja. Utemeljitelj i umjetnički voditelj ovoga Teatra je diplomirani glumac Vlado Kerošević, vanredni profesor Akademije dramskih umjetnosti u Tuzli. U Teatru je uspostavljen profesionalni model organizacije, produkcije i tehnologije rada uz stalni stručno-umjetnički nadzor autoriteta u oblasti scenskih umjetnosti, koji podrazumijeva prepoznavanje i otkrivanje najtalentovanijih studenata sa Akademije i njihovo uključivanje u rad. Tuzlanska Akademija dramskih umjetnosti je umjetnička baza Teatra Kabare i može se reći da se ove dvije institucije nalaze u vezi organskog karaktera. Pored mladih glumaca sa Akademije, sastav ovog ansambla konstituišu i mladi talentovani ljudi koji su prošli iskustvo i školu dramskog studija, i koji imaju želju i namjeru za dalje stručno umjetničko usavršavanje. Na taj način Teatar Kabare stvara u biću bosansko - hercegovačkog pozorišnog ambijenta praksu zaživljavanja ugovornog odnosa između protagonista i pozorišne kuće, a dužina trajanja ugovora u ovom slučaju ograničena je dužinom trajanja zainteresovanosti publike teatra za pozorišni projekat.

2. Repertoar Teatra Kabare

Bitno obilježje svakog teatra je repertoar. Teatarska misija svakog ansambla u prošlosti, sadašnjosti i budućnosti određuje se i razmatra na osnovu repertoarske politike. Repertoarski koncept Teatra Kabare određuju značajna, angažovana djela iz pera velikih pisaca i dramatičara. Pozorišni projekti ovog Teatra imaju duboku idejnu i estetsku utemeljenost zasnovanu na nemjerljivom doprinosu razvoju interkulturalnog modela društva po evropskom modelu u kojem se, prije svega, podrazumijeva uspostavljanje autoriteta posebnosti, autentičnosti i originalnosti kultura i načina života svih naroda i drugih posebnosti koji bitišu na prostoru Bosne i Hercegovine. Pozorišne projekte Teatra Kabare odlikuje prožimanje dvije ih više kulturalnih i civilizacijskih crta populacija koje su životno vezane za prostor bosanskohercegovačkog društva.

Repertoar Teatra Kabare je u žanrovskom smislu veoma raznovrstan i odlikuju ga, kako dramske karakterne predstave svjetske i nacionalne (bosanskohercegovačke) dramske klasike, tako i savremena djela moderne dramaturgije, kao i predstave kabaretskog tipa koje su namijenjene najmlađoj publici.

Po hronološkom redu, onako kako su premijerno izvođene, repertoar Teatra Kabare, u periodu od osnivanja do trideset i prvog dana decembra mjeseca 2004.godine, sačinjavaju sljedeće predstave i pozorišni projekti: «Svi moji sinovi» Arthura Millera, «Derviš i smrt» Meše Selimovića, kabaretski kolaž «Život je lijep», «Urnebesna tragedija» Dušana Kovačevića, «Ja, načelnikovica» Zlatka Dukića, «Novi život» Abdurahmana Nametka, «Čarobno magarence» Erika Vosa, Euripidova «Ifigenija u Aulidi», «Prosjaka opera» Bertolta Brechta, «Bez trećega» Milana Begovića, «Andjeo na mom ramenu» Stephena Levija, «Kako ubiti suprugu i zašto» Antonia Amuria, «Prevrtlač» Nenada Vujadinovića, akademski projekat «Galerija likova», «Malogradjani» Maksima Gorkog i «Veliki vezir» Derviša Sušića.

Predstavom «Svi moji sinovi» Arthura Millera, koja je premijerno izvedena 12.juna 2001.godine otvorena je Studentska scena Akademije dramskih umjetnosti u Tuzli. Bio je to početak javne prezentacije glumaca druge generacije Akademije koji gotovo tri godine nose repertoar Teatra Kabare. Iako su predstave «Svi moji sinovi» i «Derviš i smrt» premijerno izvedene prije zvaničnog datuma osnivanja Teatra Kabare, one se mogu smatrati dijelom repertoara iz razloga što je na neki način Studentska scena Akademije dramskih umjetnosti iz Tuzle predstavljala istovremeno i začetak ideje o Teatru, dok je predstava «Derviš i smrt» kulturna predstava ovog Teatra, koja je još uvijek na repertoaru i publika je doživljava s nesmanjenom pažnjom..

Svojim repertoarom Teatar Kabare je skrenuo pažnju najšire javnosti i publike kako u gradu Tuzli, tako i šire u Kantonu i Federaciji Bosne i Hercegovine. U šarenolikom žanrovskom spektru pažnju su naročito pobudjivala djela iz domaće dramske baštine, za koja je Teatar Kabare dobio niz priznanja na pozorišnim festivalima.

3. Teatar Kabare na festivalima scenskih umjetnosti

3.1. Kazališne / pozorišne igre Bosne i Hercegovine u Jajcu

Festival u Jajcu su bile kazališne / pozorišne igre duge tradicije koja je bila u prekidu skoro dvanaest godina (od 1991. - 2002.godine). Bio je to festival teatra pune dvije decenije, sve do početka rata u Bosni i Hercegovini. Ljeta 2003.godine, u bosanskohercegovački grad na Plivi stigli su na obnovljeni Festival pozorišni ansambli iz čitave BiH. Manifestacija je trajala jedanaest dana, a prisustvo publike i prikazane predstave su najbolja potvrda da su Kazališne / pozorišne igre u Jajcu itekako potrebne i da ih treba narednih godina sadržajno obogatiti i svakako nastaviti. Namjera je da ove Igre u organizacionom smislu postanu još profesionalniji organizam polivalentne sadržine, jasne u namjerama vezivanja uz sva teatarska zbivanja na bosanskohercegovačkim prostorima.

Teatar Kabare iz Tuzle je na 22.Kazališnim / pozorišnim igrama BiH koje su održane u Jajcu od 6. - 16.juna 2003.godine izveo svoju kulturnu predstavu «Derviš i smrt» Meše Selimovića (dramatizacija Nebojša Bradić) i režiji Vlade Keroševića. Na 23. Igrama održanim u Jajcu Teatar Kabare je otvorio Festival sa projektom «Prosjaka opera» Bertolta Brechta u režiji Branka Šimića.

3.2. Festival «Bihaćko ljeto»

Festival «Bihaćko ljeto» je smotra scenskih umjetnosti Bosne i Hercegovine. U gradu koji ima svoju ljepoticu Unu, već šest godina, od 1998. godine, okupljaju se eminentni umjetnici iz svih bosansko - hercegovačkih prostora. Ovaj Festival zauzima značajno mjesto u kulturnim događanjima u gradu Bihaću i Unsko - sanskom kantonu. Gledaoci i doživljavaoci umjetničkih djela su u prilici da na različitim scenskim lokacijama posmatraju ostvarenja iz različitih vidova scenskih umjetnosti: teatra, filma, muzike i dr. Bihaćki festival je mjesto gdje se rado susrijeću umjetnici i kulturni radnici iz cijele Bosne i Hercegovine.

Teatar Kabare je učestvovao na Petom i Šestom «Bihaćkom ljetu». Na Petom, koje je održano od 21. juna do 4. jula 2002. godine, TKT je izveo predstavu Meše Selimovića «Derviš i smrt» (adaptacija Nebojša Bradić) u režiji Vlade Keroševića, dok su na Šestom, održanom od 21. juna do 4. jula 2003. godine, publici u Bihaću prikazane dvije predstave: dječja «Čarobno magarence» Erika Vosa, u režiji Vlade Keroševića, i «Ja, načelnikovic» Zlatka Dukića i režiji, također, Vlade Keroševića. Na Sedmim Susretima u Bihaću, održanim ljeta 2004. godine, Teatar Kabare je izveo predstavu «Novi život» Abdurahmana Nametka, a u režiji Vlade Keroševića.

3.3. Internacionalni teatarski festival MESS u Sarajevu

Sarajevski MESS je internacionalni teatarski festival koji ima relevantno mjesto u teatarskom ambijentu Evrope kao prostor susreta i preispitivanja pozorišnih avantura i ideja, kao i propitivanja poetika svjetskog teatra. U petnaest dana ovoga Festivala, koliko obično traje, zaljubljenici pozorišne umjetnosti istinski uživaju u predstavama koje ostaju za pamćenje i koje se prepričavaju skoro čitavu godinu dana, do narednog MESS-a. Najveća imena evropskog teatra poput Pitera Bruka, Nikolasa Stemana, Oskarosa Koršunovasa i drugih autora čije su inscenacije videne u okviru ovog Festivala su njegov zaštitni znak. Ali nisu samo ovi autori ono po čemu se pamti Internacionalni teatarski festival u Sarajevu, već su to i mladi neotkriveni autori koji se s nestrpljenjem očekuju u nadi da će, uvijek, donijeti nešto novo.

Teatar Kabare je na 43. MESS-U, održanom od 17. - 31. oktobra 2003. godine, učestvovao u zvaničnoj konkurenciji sa projektom «Prosjačka opera» Bertolta Brechta, u režiji Branka Šimića. Ovaj projekat je značajan zbog činjenice daje to prvi koprodukcion teatarski projekat rađen između pozorišnih aktera iz oba bosanskohercegovačka entiteta (Federacije BiH i Republike Srpske).

3.4. Festival bosanskohercegovačke drame u Zenici

Najmladji teatarski festival u Bosni i Hercegovini je onaj koji se održava u Zenici. Njegova specifičnost je u tome što je riječ o festivalu drame. Održana su dva festivala (2002. i 2003. godine) u gradu u kojem se ne smije iznevjeriti izvornost poriva i jedinstvenost opredjeljenja svih profesionalaca teatarske duhovnosti bosanskohercegovačkog kulturnog sistema. Otvorenost za pluralizam stvaralačkog na zeničkom Festivalu mora biti dograđivana iz dubine bića teatarskih poslenika.

Na Drugom Festivalu bosanskohercegovačke drame, koji je održan od 19.-28. maja 2003. godine, TKT je učestvovao u zvaničnom programu sa predstavom «Novi život» Abdurahmana Nametka i režiji Vlade Keroševića.

3.5. Susreti pozorišta BiH u Brčkom

Festival u Brčkom je 2004. godine stigao do dvadeset i prvih po redu susreta teatarskih poslenika iz Bosne i Hercegovine. Grad na Savi ima dugu pozorišnu festivalsku tradiciju koja je poslije osamnaestih Susreta bila desetak godina prekinuta. Festival je obnovljen 2002. godine, kao prvi i jedini do tada na kome su učešće uzeli pozorišni ansambl i oba bh entiteta, Federacije BiH i Republike Srpske. I na dvadesetim i dvadesetprvim Susretima, 2003, odnosno 2004. godine, ovaj Festival je zadržao obilježje jedinog državnog teatarskog festivala u Bosni i Hercegovini. Najsjevernija teatarska luka u BiH je mjesto gdje se ponovo i rado susrijeću pisci, reditelji, glumci, kritičari i ostali teatarski dužnosnici i zaljubljenici.

Teatar Kabare iz Tuzle je učestvovao i na 19. Susretima, održanim od 31. oktobra do 8. novembra 2002. godine, kao i na onim 20. od 31.10.-09.11.2003. godine, odnosno 21. od 4. do 12. novembra

2004.godine. Na Susretima 2002.godine predstava «Derviš i smrt», u produkciji TKT i režiji Vlade Keroševića je proglašena najboljom predstavom na ovom Festivalu. Naredne, 2003.godine, Teatar Kabare je na brčanskim Susretima učestvovao sa predstavom «Novi život» Abdurahmana Nametka i režiji Vlade Keroševića. Nagrada za najbolju mladu glumicu na Festivalu za ulogu Zehre u ovoj predstavi dodijeljena je Jasmini Celebić. Na Dvadeset i prvim Susretima u Brčkom, održanim 2004.godine, Teatar Kabare je učestvovao sa predstavom Derviša Sušića «Veliki vezir» u režiji Vlade Keroševića i osvojio četiri nagrade. Za naslovnu ulogu Velikog vezira Mehmed - paše Sokolovića Vlado Kerošević je proglašen najboljim glumcem na Festivalu i po ocjeni stručnog žirija i žirija publike. Za ulogu Đuzela Damir Altumbabić je proglašen najboljim mladim glumcem, dok je Zdravko Mićanović dobio nagradu za najbolju kreaciju plakata predstava koje učestvuju na Susretima.

4. Teatar - fest / TKT - fest

Prvu godišnjicu rada, 2003.godine, Teatar Kabare je obilježio pokretanjem Teatar - fešta, kao festivala - manifestacije u čijoj je konceptualnoj i sadržinskoj osnovi bio duh akademskog teatra. Ova vrsta teatra ne prezentira i razvija samo predstave i teatarske projekte čiji su akteri studenti, budući akademski dramski umjetnici, već sva ona teatarska ostvarenja koja svojom angažovanošću ukazuju i upozoravaju na određene ključne i krizne momente, koji svojim tokom prijete urušavanju društva. Na takvoj konceptijskoj i estetskoj profilaciji je organizovan i prvi Teatar — fest, koji je održan u Tuzli od 24. do 31.marta 2003.godine.

Na Prvom Festivalu su učestvovali teatri i pozorišni umjetnici iz Zagreba, Virovitice, Beograda, Sarajeva, Banja Luke, Beča i Tuzle. Teatar «Rugantino» iz Zagreba je izveo predstavu «Hrvatski emigranti» Mate Matišića, dok je Kazalište Virovitica nastupilo sa djelom «Kamenje u njegovim džepovima» Meri Džons. Beogradsko dramsko pozorište prikazalo je dramu Ričarda Kalinovskog «Zver na mesec» a Putujući teatar Hasije Borić iz Sarajeva komad «Tetovaža» Dee Loher. U okviru Teatar - fešta Zijah Sokolović je izveo svoj kulturni projekat «CABares, CABareik». Posebno obilježje ovog Festivala su bili nastupi Akademije umjetnosti - dramski odsjek iz Banja Luke sa Pinterovim «Ljubavnikom» i Akademije dramskih umjetnosti iz Tuzle sa Euripidovom «Ifigenijom u Aulidi». Domaćin i organizator Teatar Kabare je nastupio sa dvije svoje predstave, i to «Novi život» Abdurahmana Nametka i «Čarobno magarenje» Erika Vosa.

Od 2004.godine Teatar - fest je promijenio ime u TKT - fest, što ima dvostruku pojamovnu i sadržinsku simboliku (Teatar Kabare Tuzla - fest i Tuzlanski kanton Tuzla - fest). Na drugom TKT-festu Akademija dramskih umjetnosti iz Tuzle i Travničko pozorište prikazali su Pinterovog «Ljubavnika», a Akademija umjetnosti iz Novog Sada Mrožekove «Emigrante». Putujuće pozorište Hasije Borić se predstavilo sa predstavom «Feral tribune cabaret», a Kazalište iz Virovitice sa Hubnerovom «Greticom str.89». Akademija umjetnosti iz Banja Luke je prikazala Egziperijevo djelo «Mali princ», a Beogradsko dramsko pozorište predstavu «Maslačak i Retard» po tekstu Nenada Popovića. Mostarski Teatar mladih je izveo Interaktivni forum teatar «Mostarska gimnazija», a Zijah Sokolović adaptaciju Čehovljeve jednočinke «Medvjed». Narodno pozorište «Toša Jovanović» iz Zrenjanina se predstavilo sa «Lakim komadom» Nebojše Romčevića, a Teatar «Rugantino» iz Zagreba sa djelom Vedrane Rudan «Uho, grlo, nož». Posljednja dva dana Festivala na programu su bili projekti Teatra Kabare «Čarobno magarenje» i «Galerija likova», koja je i premijerno izvedena u okviru TKT-festa.

Tuzlanski Teatar Kabare je mladi teatarski kolektiv, u kojem, uglavnom, rade mladi i školovani glumci i studenti Akademije. Organizovan je po principima novih evropskih tendencija teatra komercijalne produkcije, koji angažuje profesionalnu stvaralačku ekipu okupljenu oko konkretnog projekta. Teatar Kabare je bez stalno zaposlenih, bez glomaznog administrativnog aparata, kao i bez stalne tehničke službe. Projekti Teatra Kabare su ekonomske jedinice koje živi

onoliko koliko estetski i umjetnički vrijede, a dramski i ostali stvaraoci angažovani u projektnoj realizaciji, ekonomski i egzistencijalno dijele sudbinu vrijednosti vlastitih kreacija. Organizacijski i produkcijski koncept, kao i repertoarska politika, koju upražnjava Teatar Kabare su izvanredan model za budućnost preobrazbe glomaznih i neproduktivnih pozorišnih kuća u cilju omogućavanja preživljavanja ansamblima koji su angažirani i koji vrijede na umjetničkom tržištu.

HRVATSKI RADIO RADIO POSTAJA SOLI

(Slušali ste glas svoga srca i razuma)

«Hrvatski radio Radio postaja Soli emitira program na 92,7 megaherca...», izgovorila je te nedjelje 5. studenoga 1995. godine, u 10 sati, Barkica Gojak. Prvom je rečenicom u eter spikerica «javila puku» daje Tuzla i cijela županija dobila još jednu radijsku postaju - prvu s hrvatskim predznakom. Blagoslovio ju je fra Petar Matanović.

Nije beznačajno bilo, dapače, u vrijeme između Washingtona i Daytona, i to u županiji s bošnjačkom većinom u kojoj je malo prije uspostave Federacije prestala postojati postrojba HVO-a, pokretati hrvatski radio. Tadašnji su politički čelnici Hrvata Soli voljeli pobjedonosno isticati kako je istoimena postaja jedina hrvatska u BiH, a da je na području gdje dominira federalni partner. Vrata Hrvatskoga radija Radio postaje Soli otvorena su uz brižljivo sročeni slogan «Slušajte glas svog srca i razuma».

Fra Petar Matanović ga je odmah s početka programa, sukladno svome duhovnom poslanju, raščlanio u jasnu poruku: «Ako Bog ne blagoslovi kuću, uzalud se trude njezini graditelji. Zamolit ćemo Gospodina da nadahne sve nas da se u njoj čuje istina i samo istina. Da se ovdje govori o veselju i radosti, da se čuje lijepa pjesma, ali i ono što je najvrjednije u ljudskom životu, da se pokaže sveukupna duhovna snaga hrvatskog čovjeka i svih ljudi dobre volje». Pripremljeni i dnevno pravljeni program što se prvih dana emitirao svakako je odgovarao postavljenoj zadaći, unatoč tada još uvijek skromnoj tehničkoj radijskoj infrastrukturi. HR RP Soli ispočetka je svoga rada ponedjeljkom, utorkom, srijedom, četvrtkom, petkom i subotom emitirao vlastiti program od 15 do 19 sati, a nedjeljom od osam do 12 sati. Kasnije se broj sati vlastita programa povećavao.

Programski su temelj udarili i redakcijske poslove organizirali uglavnom mladi, ali ne i ljudi neiskusni u novinarskom zanatu. Naravno, uz činjenicu da je pojavljivanje na Hrvatskom radiju Radio postaje Soli nekima bilo i prvo susretanje s novinarstvom. Glavne su zadaće po odgovornosti podijelili: Zvonimir Banović, glavni urednik, Boris Curković, urednik informativnoga i političkog programa, Gabriela Banović, urednica kulturnoga i zabavnog programa, sada već pokojni, Branislav Pero Stumpf, glazbeni urednik te najodgovorniji za tehniku Zoran Mrkić.

Svi novinari, voditelji i urednici emisija, suradnici i djelatnici u marketingu iskazivali su se kroz emisije o kulturu, gospodarstvu ili politici na način daje po prvi puta u središte zbivanja stavljen hrvatski doprinos u očuvanju i razvijanju Tuzle i regije kao sredine zajedničkog življenja. Emitiran je serijal o povijesti Hrvata u Soli čije bi ponavljanje i danas dobrodošlo, redovito je «išla» emisija o braniteljima, o bojovnicima 115. HVO brigade «Zrinski», o poduzećima koja su koliko-toliko materijalno skrbila nekoliko hrvatskih udruga, bilo je odvojeno prostora za vjerski program, učenje hrvatskoga jezika te ozbiljnu glazbu (jedino se tada pod palicom Branislava Štumfa i mogla čuti s valova postaje Soli). Odlično je bila slušana i emisija izvorne glazbe. Svojevrsni je pečat tadašnjoj «programskoj košuljici» davao i redoviti radio-most s hrvatskim postajama u Livnu, Orašju, Kiseljaku, Zepču, Busovači... Po prvi se puta tada i moglo čuti «o situaciji» u mjestima s hrvatskom većinom.

Nedvojbeno je najveću posebnost HR RP Soli u monolitni tuzlanski eter donio u oblasti jezika ili preciznije - izgovaranja hrvatskih riječi putom jednog masovnog medija. I u tome su smislu bile najčešće reakcije. Jedni su, a to su bili Hrvati, objeručke prihvaćali i upijali, drugi su, pak, oni koji su tada slučajno nalijetali na tu frekvenciju ili ju «po zadatku» birali, baš u tome nalazili najveće zamjerke. Zapravo im je začuđujuće, pa čak i neprihvatljivo, bilo što Tuzlaci umiju i žele učiti govoriti hrvatskim jezikom. I to, najčešći su komentari bili, pored «našeg» svima razumljivog jezika. Nakon pisane hrvatske riječi u tiskovinama Hrvatskom Glasniku i kratko vrijeme u Glasniku HDZ-a Soli, govorenje hrvatskim jezikom u radijskim valovima bilo je prava mala revolucija u Tuzli. Baš je šteta što se ideja o hrvatskoj televizijskoj postaji ili barem studiju nikada nije ostvarila.

Radio je krucijalnu važnost imao i u smislu probijanja tadašnje informacijske blokade u kojoj su se nalazili Hrvati Soli kao nacionalni entitet u većinskom bošnjačkom okruženju. Do Tuzle su jedino dolazile jednostrano oblikovane vijesti iz Sarajeva, a ponavljane s lokalnih postaja, u kojima se uglavnom nijekao hrvatski identitet, a Hrvati izravno optuživali ili najčešće dovodili u kontekst

rušenja bosanskohercegovačke države. O drukčijem političkom stajalištu od onoga kojega je propagirao bošnjački politički i vojni vrh do pojave radija Soli u Tuzli se nije moglo čuti.

Istina, i prije početka rada postaje Soli u Tuzli se uspostavila respektabilna stalna dopisnička mreža hrvatskih medija:

Hrvatskog radija, Hrvatske novinske agencije (HINA), Hercegbosanske novinske agencije (HABENA), Hrvatskog radija Herceg Bosne, Većernjeg lista, Slobodne Dalmacije... Stvorila se takva situacija da se u Hrvatskoj i tadašnjoj Herceg Bosni posve dobro znalo o prilikama u Tuzli i okolici, ali je to u osnovi bila jednosmjerna informiranost. Tek pojavom radija Soli ovdašnji su slušatelji mogli čuti o zbivanjima i na drugim područjima. U informativnim emisijama često su prenošene vijesti Hine i Habene, telefonski su bili uključivani i bosanskohercegovački politički dužnosnici, kolege novinari su se javljali u već spomenutom radio-mostu, a gotovo su dnevna javljanja bila iz tadašnje Općine Ravne-Brčko gdje je mnogo bojovnika 115. brigade «Zrinski» bilo tada angažirano u 108. brčanskoj brigadi Hrvatskog vijeća obrane.

Najviše i zbog te činjenice, svima znanih razloga dokidanja 115. HVO brigade «Zrinski» i prelaska bojovnika iz Tuzle u Ravne-Brčko, HR RP Soli je imao važnu ulogu i na psihološkom «oporavku» Hrvata s područja sadašnje Tuzlanske županije. Jer, pojava radija Soli u osnovi je imala poručiti Hrvatima da za njih ima mjesta na svojim ognjištima, da mogu osnivati institucije i ravnopravno se uključivati u kreiranje političke i životne zbilje u mjestu gdje žive, da mogu, kako se to i danas nerijetko uobičajava kazati, ostati svoji na svome.

Prvi signali te poruke, barem što se tiče dvosmjernog probijanja informativne blokade i uspostavljanja vlastitog radijskog sustava, došli su u travnju 1995. godine, pola godine prije početka emitiranja vlastitog programa HR RP Soli. Tadašnje Poduzeće za radio difuziju Soli, naime, za taj je Uskrs u funkciju stavilo predajnik već ranije dobiven od Ministarstva obrane RH. Tada je počeo eksperimentalni program, a što je podrazumijevalo reemitiranje Prvog programa Hrvatskog radija. Uz objektivne poteškoće (slaba kvaliteta signala) nije bilo ni volje reemitirati program Hrvatskog radija Herceg Bosne zbog, kako je tada obrazlagano, «tvrdog programa iz Mostara», premda je ta postaja pokrivala daleko najveći prostor u BiH gdje žive Hrvati i premda je svoj program, zahvaljujući najprije jakoj dopisničkoj mreži, kreirala na način da obrađuje teme zanimljive bosanskohercegovačkim Hrvatima. Svejedno, i preuzimanje programa iz Zagreba bilo je od ogromna značaja.

Nedugo nakon početka reemitiranja programa Hrvatskog radija Poduzeće za radio difuziju Soli dobilo je, uz pomoć Udruge «Bijeli put», od Ministarstva financija Republike Hrvatske donaciju za nabavku studijske opreme. Time je bila posložena i posljednja kockica za otvaranje postaje Soli.

Naravno, jako je značajan put već bio «prevaljen», od iznošenja ideje o radijskoj postaji početkom formiranja HVO-a u Tuzli, pa ponovljene takve ideje u HDZ-u u Soli tijekom '93. i '94. godine, usvojenih odluka Regionalnog odbora HDZ-a Soli, formiranjem Poduzeća za radio difuziju kao nositelja aktivnosti, registracije Poduzeća... Suštinski gledano osnivač HR RP Soli je Regionalni odbor HDZ-a Soli, za prvoga ravnatelja Poduzeća bio je imenovan Ivica Marinović koji je kasnije postao predsjednik Upravnog odbora, a za ravnatelja je došao Božo Perkić. On je zajedno s Vladom Madžarevićem i Vickom Milićem bio u timu koji je izradio elaborat, a koji je prilikom kasnijih postupaka za dobivanje dozvola u mjerodavnim tijelima ocijenjen visokostručnim.

Hrvatski radio Radio postaja Soli nastao je na formalnim političkim odlukama Hrvatske demokratske zajednice i još više na volji i entuzijazmu nekolicine da sve to provedu u djelo. Vremenom se, dakako, «trošio» entuzijazam, propusti kojih je i ranije bilo počeli su bitnije utjecati na raspoloženje «veterana». Jedan od tih propusta, a značajan u širem smislu, svakako je i nikada uspostavljeno Programsko vijeće u koje su trebali ući, barem je takva ideja zagovarana, predstavnici svih hrvatskih udruga iz Soli. S njime bi program bio «svehrvatski», a Radio potpomognut od svih utjecajnijih institucija. Kako su izostala *imenovanja*, izostala je i očekivana potpora sa «sviju stran» iako se to u većini slučajeva nije htjelo javno priznati. No, itekako se primijetilo, i iznutra i s vani.

I danas, u desetoj godini postojanja, običan se slušatelj ne može oteti dojmu da Radiju nedostaje «pažnje i njege».

-Radio Soli je jedini medij u sjeveroistočnoj Bosni koji emitira program na hrvatskom jeziku. Posebnu pozornost dajemo životu Hrvata, posebice za vjerske blagdane. Dnevno imamo 16 sati

vlastita programa, raznolikog i zanimljivog za sve slušatelje, a sve to kreira 12 uposlenih-, rezimirao je glavni urednik Milenko Čajić.

Istina je, promijenile su se i okolnosti, od društvene zbilje do zakonom nametnutog gubljenja nacionalne odrednice - hrvatski. Sada je to postaja jedna od mnogih u gradu, ostavljena u tržišnoj utakmici. Mnogo je onih koji bi voljeli da radio Soli na toj ljestvici sveukupnih vrijednosti zauzima više mjesto, a ne da mu je najveći uspjeh to što je opstao.

Zvonimir Banović

BOSANSKA TRILOGIJA NJIKOLE ŠOPA

Uz loo. obljetnicu rođenja Nikole Šopa u izdanju nakladničke kuće Synopsis (Zagreb - Sarajevo) objavljeno je drugo izdanje Šopove „Bosanske trilogije“¹. „Trilogija“ je prvi puta izvedena na Radio Zagrebu 1968., 1969. i 1970. godine, a prvi puta tiskana 1980.godine.

Književno-teorijski bismo „Bosansku trilogiju“ mogli odrediti kao poetsku dramu ili dramsku fantaziju. Sastavljena je od tri dramske poeme: „Na bosanski Ivandan“, „Kroz vrevu stečaka“ i „Bosna šaptom pade“.

Radnja trilogije događa se 1436.godine, u dramatično vrijeme kada je, kako je to zabilježila narodna predaja, Bosna šaptom pala.Za Šopa to je vrijeme „kad plamsaju duši, gori zemlja i trepti usijani zrak“¹¹ (str.7).Ovom se odrednicom otvara prvi dio trilogije i ona se može shvatiti dvojako: srpanj je, ljetna je vreliina sunca i ivanjskih krijesova, pa se čini da gori zemlja i trepti zrak; ili se to možda u vrijeme kad osmanska vojska ulazi u Bosnu čini da plamsaju duši, i nad nesretnom zemljom kojoj prijeti nestanak trepti usijani zrak, a malo kraljevstvo gori.

Temu pada Bosne i potpune propasti srednjovjekovne države pjesnik je smjestio vjerojatno u rodno Jajce.Iako Šop nigdje izrijekom to ne kaže, pretpostavljamo da se radnja prvoga dijela trilogije dešava u Jajcu. Tu je „podno tvrđave stolna crkva sv. Luke“ (str.7), u prvom dijelu; drugi dio trilogije započinje remarkom „ silazeći iz katakomba u sakristiju franjevačke crkve“ (str.43) u kojoj je kostur bosanskoga kralja, ali točno mjesto ne navodi. Možemo samo pretpostaviti daje to Jajce.

U trećem dijelu trilogije mjesto događanja nije određeno. Oslobođajući radnju drame prostornoga određenja, pjesnik širi sliku propasti na cijelu Bosnu. Prijetnja i propast potpuna je i sveobuhvatna.

„Na bosanski Ivandan“ započinje scenom kralja Štipana, pognutoga i pogrbljenog. Cijelu je noć proveo „u mučeničkom zanosu pred Vječnom luči“, (str. 7), moleći se i tražeći rješenje za svoje kraljevstvo. Papin poslanik ne nosi obećanu pomoć, a padišahov teferdžija i Mahomet paša traže danak za turskoga vladara. Jara ljetnoga dana u kojoj trepti zrak i sva su prividenja moguća, izvanredno je rješenje kako bi se u dramu uveli fantastični elementi, počevši od teferdžije koji se spušta na letećem čilimu, preko kaštelana koji odlijeću nevidljivi , gorućih derviških brada, do fra Joze koji lebdi i „ulijeće u jata letećih proštenika“ (str.23.) te fra Dide koji „dolijeće duboko šumeći“ (str. 25). U ovoj su velikoj, fantastičnoj slici punoj čudesa još i uhode, proštenici, slijepci i kupačice, vrebači i konačno kralj Štipan preobučen u prosjaka.Njihovo je okupljanje izvanredno motivirano: pjesnik ih je doveo na veliko narodno proštenje- ta sveti je IvolCini se kao da su svi na velikom platnu naslikani i ta velika freska jasno predstavlja metež i kaos, strah i zebnju.

Motiv Ivandana i ivanjske noći čest je u književnosti, u našim narodnim pripovijestima, a spomenimo samo najpoznatiju od svih u svjetskoj književnosti, Shakespeareovu ivanjsku noć. Ali, u sretnijim zemljama i ljepšim vremenima, te se noći ne završavaju kao ova naša, bosanska.

Kralj Štipan od početka je svjestan svojega položaja: „ Zar tako ponižavati jednoga / kralja, pa makar i bosanski bio“ (str.8), u blagoj ironiji ruga mu se pjesnik. On osjeća i vidi izdaju , on zna da njegova kruna „ zvoni za gluho doba“ (str. 17) i daje pokušaj da se skrije „ smanjih se i stanjih se poput cvrčka živog“ ¹ Svi citati pruzeti iz N. Šop: „Bosanska trilogija“, Synopsis, Zagreb-Sarajevo, 2004.

111

(str. 24) uzaludan. Pomoć i utjehu traži od dvojice fratara: fra Dide i fra Joze. Njihova je sućut, razumijevanje i podrška neupitna: „Fra Jozo: ‚Smiluj se, pašo, uzmi cekine,/ silni nek smiri se padlišah/ oprost i milost/ za Štipana kralja.“

Pored fratara i u ovoj velikoj i složenoj slici Bosne su bogumili. Kratkim epizodom susreta fratara i bogumila, iako ona svjedoči o dvojnosti Bosne, Sop pokazuje i vrijednost Bosne, mi bismo danas modrenim rječnikom rekli - toleranciju.Dapače, još i više: bogumili će pokazati dobrodošlicu fratrima.Ono o čemu bi svakako trebalo govoriti jeste da se složenoj slici, punoj zbivanja i različitih likova, suprotstavlja začuđujuća odsutnost glasnoga govora. To se posebice odnosi na likove iz galerije „bosanskih“. Oni najčešće šapuću. Pratimo samo remarke: „šaptom“(str. 11), „potamnijelo i

pogruženo", „prigušeno" (str.13), „usana ugnjurenih u kraljev sluh" (str. 14), „ušaptano" (str. 15), „kralj Štipan (sebi u uho)" (str. 26). Ovakvih primjera možemo navesti još. Čini se kao da ovaj šapat navješćuje dešavanja iz posljednjega dijela trilogije-pad Bosne. Ili se, zapravo, taj pad Bosne šaptom već dogodio? Jer dok kaštelani promuklo i šumeći lepršaju nad Bosnom, dotle se osvajači javljaju „iz zaglušnog praska" (str.9), uz „tutnjavu, prasak, urlanje" (str.23). A naš se kralj Štipan smanjuje i pretvara u prosjaka, u zaludnoj nadi da će spasiti kraljevstvo.

Na početku drugoga dijela trilogije „U vrevi stećaka" saznajemo kako se Bosna „najpri predala sama / a sad joj sve klance i svaku hrid / padišah gordi zauzeti mora" (str. 44). Ovaj dio trilogije najkraći je, a piščevih remarka gotovo i nema. Glasovi uhoda, konjika, čauša, uljeza, gonitelja, i glasovi stećaka („kamenih spavača", kako bi rekao jedan drugi veliki pjesnik, Mak Dizdar), te na koncu padišaha i Štipana (ali ne više kralja!) prepliću se u kratkim replikama, stvarajući dinamičnu sliku potjere i pokoravanja Bosne. Gonitelji i konjici shvaćaju kako nije lako uhvatiti kralja: „uloviti nikad i prestići / nigdje nedostignulog prestignutim" (str. 45). I dok je blijeda „misečina" oživjela stećke i uplašila potjeru i uhode, i dok se čini kako iz svačije travke nečija glava viri, a potjera pretražuje i samu sebe: „uz tebe se verem da ti sluh sluhnem / da l i sebe tajiš sebi / da se ne prepoznaš" (str. 50), dotle se Štipan pridružuje potjeri za samim sobom: „ja se stižem i prestižem / a nikad se ne dostižem" (str. 45). Silnome i gnjevnom padišahu postat će jasno da u Bosni stvari nisu jednostavne: potjera se razbježala, a Štipan mu se narugao u komičnoj sceni kada padišah zapovjeda slugama neka mu stresu sa ramena „Štipana mališana drskog", jer od njega „boli glava i turban ga tišti" (str.58), a Štipan i takav ili upravo takav, izmiče potjeri.

Slijedeći matricu fantastičnoga iz prvoga dijela trilogije, Šop će u drugome dijelu toliko smanjiti Štipana, da će ovaj upravo na taj način nadmudriti i moralno pobijediti padišaha. Paradoksi zemlje Bosne zbunjuju osvajače. Štipan je toliko malen da propada kroz lance kojim ga se želi uloviti i još uspijeva uzeti zlatnike, „ucinu", za svoju glavu. Jer, Štipan zna kako se može „propasti kroz sindžire u slobodu" (str. 57), i još: „...Jer / što sam manji, to mi je veća čina. /Neuhvatljiv sam, nedohvatljiv sam", te konačno: „Jer što sam manji, to/ sam ti sve skuplji." (str. 57).

Treći dio trilogije kao daje antiteza prvome. Događa se u turskome taboru, negdje u Bosni. Mnogo je likova, koji tvore veliku sliku punu zbivanja: Mahomet, derviši, hanume, kadije, padišah, muftija, čauši, te kaštelani, vra Jozo i fra Anđeo. I fantastični elementi su tu, kao i u prethodna dva dijela, ali ne toliko brojni: kaštelani u „silnome šumu dolijeću" (str. 65), urna je odjek Mahometovih riječi, hanume dolijeću „u krilo golubinjin lepetom" (str. 69). Pjesnikove remarke, u početku brojnije, polako se gube kako se približava kraj trilogije. Glasovi su sada jači, često ljutiti: „bijesno" (str.69), „gnjevno, uzbuđen" (str. 73), „brujno" (str. 75). To je normalno, jer ovo su sada glasovi osvajača, a ne uplašenoga kralja i njegovih podanika.

Padišah je ljutit jer se Bosna bez borbe predala, a on se želi ponositi svojim pobjedama. I Mahomet paša želi osjetiti čari pobjede, a njegova ljutnja je tolika da ga ni derviši, ni kadije, ni mazne hanume ne mogu razgovoriti. On se pita: „Da li ja osvojih Bosnu/ šta je s njome, sad" (str. 66), pa malo kasnije opet: „Ja zar Bosnu ne osvojih/ ja zar, ja zar?" (str. 69). Mahomet bi rado znao tko mu to pobjede otima. Stvari bi trebale biti uređene: kralja više nema, u bijegu je, kaštelani su predali svoje tvrđave, ali neko „oko tamo/ sakriveno-/ ukočeno" (str. 69) ne da mira junacima. Iz kratke epizode saznajemo da to nisu bogumili: „ima onih ljudi misečara/ koje misičina budi i čarolijama vara ... Od toga najviše pate bogumili ... oni se kriju/ i šta su samo sebi reći smiju" (str. 82).

Nije slučajno da tajnu „tajniju od svih" (str. 83) kako je Bosna „gluvim šaptom pala" (str. 89) objašnjava jedino mujezin, onaj koji lebdi u visinama, pa je, i po vokaciji, bliže Bogu od osvajača i vojskovođa, koliko god oni veliki bili. On kaže: „Bosna sama sobom pade/ Pade i ne ču se ništa./ I niko ne ču Bosnu kako ljosnu./ To ne zna niko i zna svak./ O tome svi insani šute, a pivaju pitli" (str. 83).

Nije pijetla već smo susreli u prvom dijelu trilogije. Poslanik ih čuje na odlasku Iz Bosne, i njihov pijev ga uznemirava jer oni „užasno razdiru noć" (str. 39). Ni mujezin ne može „nadglasiti te prodorne bosanske orozove" (str. 83). Jesu li to „krilati čarobnjaci, vladari sviju slutnja" iz ranoga Šopovog „Panagerika pijetlima"? Oni, eto, ovdje znaju i pjevaju „najtajniju tajnu". Tajnu unutarnjega, duhovnoga otpora, tajnu bosanske postojnosti. I upravo zato stoje tajna skrivena u dušama, može ju naslutiti jedino mujezin.

U završni dio trilogije Šop dovodi „pravednika Vrandela"—tako ga naziva padišah. I još će reći:

„Čuo sam o njemu najlipše". U liku Vrandela ili fra Andela moguće ja prepoznati fra Andela Zvizdovića. On skupa sa ostalim fratrима želi od padišaha dobiti dozvolu da se „slobodno klanjaju svom Alahu". Izdvojen je od ostalih, o njemu se već čulo, a zatim dobija od padišaha dar: to je carski plašt, srmali dolama. Darovana je kako bi fra Andeo bio ponizan, a ne da bukti sva plamenom dok „Vrandeo čini onu kaursku dovu/ što je ...ljudi misom zovu" (str. 84), kako je on činio. Od trojice likova fratarar koji su imenom izdvojeni od ostalih u trilogiji, fra Dide, fra Joze i fra Andela, Šop izdvaja posljednjega po moralnom integritetu i snazi vjere. Daleko od toga da su prva dvojica loši ljudi i fratri, dapače. Fra Dido, čije ime podsjeća na ime bogumilskoga starješine, pa možemo pretpostaviti daje možda i bio bogumil, iskreno i brižno suosjeća sa svojim kraljem, pokušavajući spasiti domovinu, a uvijek užurbani fra Jozo, u letu i lepetu, pomaže svojom aktivnošću koliko može. Ali, fra Andeo je onaj kojemu se „svi klanjaju" (str. 82), a kako vrijeme prolazi on se „sve zornije povećava" (str. 80). Fra Andeo svoju veličinu pokazuje upravo tako što se veličine odriče: vraćajući carski plašt, poučit će padišaha da „vlast nije čast". Odbacujući moć i vlast, on odlazi da živi „u kostriti" (str. 85), dakle bira duhovni put, ali ne zaboravlja na svoj narod. On moli padišaha da njegov narod „uvike štiti". Tim svojim gestom odbacivanja sve zemaljske taštine i oholosti, fra Andeo zadiviti će padišaha toliko da će ga ovaj nazvati „div čovikom i jedinim insanom". Šop, dakle, završava svoju trilogiju likom velikoga čovjeka, onoga koji se povećava svojim duhom, dok se svi u Bosni nekako smanjuju i skrivaju, počevši od njezinoga nesretnoga kralja. Možda je taj put, put duha i odricanja, način kako možemo sačuvati domovinu.

Kada danas čitamo „Bosansku trilogiju" Nikole Šopa, upravo je veza i podudarnost sa nedavnom prošlošću Bosne toliko dojmљiva da nas prati cijelo vrijeme čitanja. Ta veza sa suvremenim zbivanjima javi se naglo, odmah čim otvorimo prvu stranicu knjige. Nama, koji smo živjeli, i preživjeli, remarku kojom se otvara „Trilogija": „Kad plamsaju dusi, gori zemљja i trepti usijani zrak. Događa se 1463.“, čini se kako bi na tom mjestu mogla stajati i neka druga, nama bliža vremenska odrednica. U podudarnosti ponavljanja povijesti mora postojati način kako pronaći put kojim treba ići, kako bismo barem bili ljudi, ako ne veliki i jedini. Veliki pjesnici nam taj put pokazuju.

„Jadna Bosno, uvijek si svima potrebna. I kad si sa svadbenom jabukom u ruci, i kad si stara, oronula, sva puna rana i svakojakih brazgotina." (str.7), kaže posljednji bosanski kralj.

Ne možemo, a da se ne suglasimo s njim.

Biljana Stahov

PRIKAZ KNJIGE: SPOMENICA MATICE HRVATSKE 1842.-2002.

S naročitim zadovoljstvom reći ću kako vjerujem da Vam u ruke predajem valjan i pouzdan priručnik, koji - po istini - prikazuje naš život pod austrijskim apsolutizmom i drugim inačicama careve zle volje; pod pritiskom mađarskih aspiracija, talijanskog imperijalizma, čizme Karadordjevića. Strepili smo pred ustaškim nasilništvom, trpjeli pod »diktaturom proletarijata«, povlačili se pod plimom jugounitarizma u posljednje svoje oklope... I tako sve do ove nejake - u poveljama - hrvatske demokracije. Trijezni naš priručnik, ova spomenica o 160. obljetnici Matice hrvatske, pruža nam, uz sliku života i rada u prilikama kakve su bile, još i povijest naših nastojanja da i u nevremenu opstanemo, da se i u zlu živi - uvijek s mišlju na dobro i bolje koji se mogu doseći, vazda nastojeći oko boljitka u čovjeku i njegovu duhu, a potom i svemu narodu.

Igor Zidić, predsjednik Matice hrvatske u proslavu spomenici

S nešto zakašnjenja, malo više od godine, u travnju 2004. g. izdata je knjiga *Spomenica Matice hrvatske 1842.-2002.* To zakašnjenje, međutim, može imati i svoje pozitivne implikacije: knjiga se, naime, javila nakon što je prestala tresti obljetnička groznica, nakon što je misli prestala poticati slavljenička euforija te, nužno slijedi, rezultat je ovaj trijezni priručnik koji nas »po istini« vodi kroz noviju hrvatsku povijest, kako se s vidnim ponosom ističe u proslavu.

Matica hrvatska najstarija je kulturna ustanova hrvatskog naroda. Ona je na svom dugom putu, izdajući knjige - od Gundulićeva *Osmana* do danas - izgradila noviju hrvatsku pisanu kulturu kao nijedna druga kulturna ustanova u Hrvatskoj. Dok su Akademija i Sveučilište izgrađivali hrvatsku znanstvenu elitu, Matica je ušla u široke slojeve društva, ujedinjujući svojim radom sve hrvatske stvaraocce na raznim poljima u promicanju kulturnog identiteta u umjetničkom, znanstvenom i duhovnom stvaralaštvu te u skrbi za društveni razvitak uopće. Matica je izdala najveći broj književnih djela hrvatskih pisaca 19. i 20. stoljeća, a svojim novim nakladničkim projektima i programima pretiskala je sve ono što je izgrađivalo hrvatski jezik i hrvatsku kulturu od srednjega vijeka do naših dana i što danas s pravom ubrajamo u hrvatsku književnu baštinu. Ona je također izdala i najveći broj klasika svjetske književnosti, od Homera, Vergilija ili Dantea do suvremenih književnih stvaralaca. Izdala je prve kritičke knjige povijesti Hrvata, ali i knjige koje obrađuju na stručan način cjelovitu svjetsku povijest; izdala je zatim knjige iz zemljopisa, zdravstva i privrede. Nema područja života o kojem Matičine knjige — već 160 godina - nisu svoje čitateljstvo stručno i znanstveno obavještavale.

Od davne 1842. do danas Matica hrvatska poslala je u hrvatski narod neizbrojivu količinu knjiga kojima je izgrađivala i podržavala nacionalnu svijest te je njezinim knjigama izgrađen hrvatski građanski stalež, nositelj političke misli u 19. i 20. st. Matica nikada nije u svome radu priznavala ni društvene ni obrazovne razlike među Hrvatima, pa tako ni upravne ili političke granice koje su dijelile hrvatski narod, nego je knjige slala u svaku hrvatsku kuću; knjiga je, napokon, uvijek u hrvatskom domu bila najbolji prijatelj i učitelj, a pokazivala je, na najvidljiviji način, i društveni položaj onih koji su knjige posjedovali i voljeli.

Njezina su redovita izdanja središnje književne edicije u Hrvatskoj: »u njoj je izlazilo gotovo sve što se u Hrvatskoj od vrijednosti produciralo«, odnosno »povijest Matice hrvatske u neku je ruku povijest hrvatske kulture«, posvjedočio je o Matici u svoje vrijeme Antun Barac.

Da spomenicom istaknu sve ovo bila je želja autora, Ive Mažurana i Josipa Bratulića, dvojice članova i odbornika Matice; kako je Matica proživljavala sve uspjehe i padove, sve

nade i sumnje, sva razočaranja i uzlete koje je proživljavao hrvatski narod u posljednjih stotinu i šezdeset godina, kako se Matica na taj način ugradila u intelektualnu i moralnu povijest hrvatskoga naroda, kako je ona svijest i savjest hrvatskoga naroda.

Mažuran je s jedne strane obradio političku i kulturnu povijest Matice, dok je Bratulić obradio povijest Matičinih izdanja. Autori su u Matici desetljećima obavljali visoke funkcije, nadživjeli su i nadjačali sve kušnje i zato su bili sposobni za ovaj zadatak.

I. POLITIČKA STVARNOST HRVATSKOGA NARODA U NOVIJOJ I SUVREMENOJ POVIJESTI I MATICA HRVATSKA

Tko bi se od onih, koji prečesto naglašavaju apolitičnost Matice, usudio reći da Deklaracija o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika nije bila i lingvistički, i kulturni, i politički program? Ideje, djela i postupci kojiput su baš ono što isprva hoćemo da budu, no gdje su - kad se jave ili dogode u pravo vrijeme - i više od toga. Možda bi se moglo reći da politika, kao djelatno područje, nikad nije bila ni dalekim ciljem Matice hrvatske; još manje bi se takvim ciljem mogla navesti težnja postizanja realne političke moći. Ipak, unatoč tome, nismo uspijevali izbjeći da - od vremena do vremena - politika ne postane našom sudbinom. Naročito ne u onim teškim trenucima kad su narodni interesi - i to oni temeljni - ugroženi. Tada se glas Matice hrvatske i očekivao i čuo.

Igor Zidić, u proslavu spomenici

1. PROSTORNA I POLITIČKA RAZDROBLJENOST HRVATSKE

Na početku 18. stoljeća povijesna i životna stvarnost hrvatskog naroda, prostorno i politički razjedinjenog, i njegova opstojnost bile su sve upitnije.

Sirenje vlasti carske Austrije u ratovima s Osmanskim Carstvom do četrdesetih godina 18. stoljeća vrlo se nepovoljno odrazilo na opće političke i društvene prilike na prostoru stoje tada od Hrvatske još preostao. Sve što je hrvatska javnost imala od Bečkog dvora bila su obećanja, kojima je nažalost slijepo vjerovala. Najprije car Leopold 1687. napismeno obećava da će sva mjesta osvojena u ratu protiv Turaka, a koja su pripadala Hrvatskoj, biti njoj i pripojena. Stvarne namjere Dvora bile su prodaja Like i Krbave grofu Adolfu Sintzendorfu. To se, doduše nije desilo, ali zato 1702. g. osnovana Vojna krajina koja je bila dvostruko veća od Banske Hrvatske. Pored toga, u Slavoniji su se rasprodavala vlastelinska dobra stranim kupcima, cijela Dalmacija i svi jadranski otoci bili su stoljećima u vlasti Venecije, također veliki dio Istre, osim Pazinske grofovije koja je pripadala Habsburgovcima. Banska Hrvatska je zapremala jedva 8000 četvornih kilometara. U Vojnoj krajini, jedinstvenom graničarskom području, koja je bila pod upravom Dvorske komore, službeni je jezik bio njemački.

Kad više nije bilo realnog straha od osvajanja od strane Osmanskog Carstva, Vojna krajina je samo pretvorena u golemu vojarnu, najveću u Europi. Još jedno u nizu ispraznih obećanja, ovaj put od carice Marije Terezije, bilo je obnavljanje Požeške, Virovitičke i Srijemske županije. Ti su krajevi, kako je poznato, de facto pripojeni Ugarskoj.

Iako sve ovo svjedoči o niskoj razini društvene svijesti i općem stanju duha, kao i otuđenosti znatnog dijela plemstva stranoga porijekla feudalne Hrvatske u kojoj prevladavaju uski osobni i staleški interesi, ipak postojala je bar iskrica jačanja samosvijesti makar i među uskim krugu ljudi. 1702. g., naime, Pavao Ritter Vitezović na latinskom izdaje djelo *Croatia rediviva (Oživjela Hrvatska)*. Unatoč razjedinjenosti i tuđinskoj vlasti svijest o pripadnosti istome narodu i njegovu jeziku, kao da nikada nije blijedila, niti je zamirala želja da se opet svi hrvatski krajevi ujedine i priključe Banskoj Hrvatskoj.

Nakon što je car apsolutist Josip II. otišao s političke i životne pozornice, umjesto da nastupi bolje doba za Hrvate, nastaje doba vjerovanja Ugarima, počevši s banom Erdodyjem: na prevaru su Hrvati namamljeni u savez s Ugari te sapeti lancima mađarizacije.

U to vrijeme, međutim, u Hrvatskoj već, ponešto pod utjecajem francuske revolucije, stasava novi naraštaj sa sve razvijenijim osjećajem domoljublja. Osjećaj se ubrzo i konkretizira: Pavao Štoos piše pjesmu *Kip domovine* u kojoj kritizira, vapi i opominje (*Vre i svoj jezik zabiti Horvati /hote, ter drugi narod postati*), Ljudevit

Gaj izdaje pravopis^{92 93}, prvi korak u prihvaćanju jedinstvenog književnog jezika, grof Janko Drašković objavljuje *Disertaciju*⁹² u kojoj zagovara stvaranje velike Ilirije koja bi obuhvaćala sve hrvatske zemlje uključujući i Bosnu, Vjekoslav Babukić piše hrvatsku gramatiku⁹⁴, počele su izlaziti 1835. g. »Novine horvatzke« s književnim prilogom »Danica horvatzka, slavonska i dalmatinska«, Juraj Rukavina Vidovgradski izriče prvi govor na hrvatskom u Hrvatskom saboru

Važnu ulogu u kulturnom i političkom preporodu imale su čitaonice osnovane 1838. g. u Varaždinu, Karlovcu i Zagrebu. Čitaonica u Zagrebu postaje središte preporodne misli i okupljalištem intelektualaca, studenata i mladoga građanstva.

2. MATICA ILIRSKA U SASTAVU ILIRSKE ČITAONICE

Na skupštini Ilirske čitaonice u Zagrebu održanoj 10. veljače 1842. osnovana je *Matica ilirska* u nazočnosti velikoga broja uglednih ljudi toga doba. Za njezina predsjednika izabran je grof Janko Drašković, a za tajnika Vjekoslav Babukić. U svom uvodnom govoru Drašković je objasnio svrhu i ciljeve njezina osnivanja, koje čine znanost i književnost na hrvatskome jeziku. Misleći na dubrovačke i ostale književnike s ponosom je također naglasio da u Hrvata ima vrsnih djela kad je njemačka književnost bila još u povojima, prije nego što je hrvatski narod bio doveden u ponižavajući položaj

Osnivanje Matice ilirske naišlo je na odobravanje javnosti u Hrvatskoj pa se u većim mjestima osnivaju Matičina povjerenstva. Njezini članovi i odbornici ljudi su različitih zvanja, zanimanja i svjetonazora kojima je zajednički cilj razvoj hrvatske književnosti, znanosti, umjetnosti i njegovanje hrvatskog jezika.

Političko i stranačko javno djelovanje nije nikad bilo ciljem. Ustrajući u tome i dosljedno slijedeći to načelo stvorena je tako posebna Matičina vrijednost, koja unatoč povremenoj klonulosti duha i zastoja u radu nije gubila na sjaju. Osnivači Matice dobro su shvaćali i slutili što čine i žele, ali da će ona upravo na tom načelu postati središnja kulturna i prosvjetna ustanova hrvatskog naroda, nisu tada mogli ni pomisliti.

Svoj prvi izdavački pothvat ostvarila je Matica 1844. objavljivanjem *Osmana*, pjesničkog djela Ivana Gundulića. U pripremi rukopisa za tisak pazilo se na vanjsku opremu i grafički izgled knjige, što će ostati trajnom brigom Matice. Ubrzo zatim tiskana su *Dramatička pokušnja* Dimitrija Demetra, ponovno Gundulićeve pjesme pod nazivom *Različite pjesni*. Matica također preuzima izdavanje i prvog književnog časopisa u Hrvatskoj pod naslovom »Kolo« i podnaslovom *Članci za literaturu, umjetnost i narodni život*. Taj je časopis bio pokrenut 1842. g. pod uredništvom pjesnika Stanka Vraza.

Temelji izdavačke djelatnosti Matice bili su tako postavljeni.

⁹² Ljudevit Gaj, *Kratka osnova horvatsko-slavenskoga pravopisanja*, Budim, 1830.

⁹³ Janko, Drašković, *Disertatia iliti Razgovor darovan gospodi poklisarom zakonskim i budućem zakonotvorcem kraljevinale naših za buduću dietu ugarsku odaslanem*, Karlovac, 1832.

⁹⁴ Vjekoslav Babukić, *Osnova slovnice slavyanske narječja ilirskoga*, Zagreb, 1836.

3. MATICA ILIRSKA 1850.-1874.

Samostalno djelovanje Matice ilirske počelo je ukidanjem Ilirske čitaonice 27. travnja 1850. , kad je njezin osnivač i predsjednik grof Janko Drašković već bio zašao u duboku životnu dob. Na skupštini održanoj 9. veljače 1851. izabran je za predsjednika Ambroz Vranjican, a za potpredsjednika Književnog odbora Ivan kukuljević. Članovi toga odbora bili su Mirko Bogović, Stjepan Ilijašević, Petar Preradović, Ivan Mažuranić, Bogoslav Sulek i Stanko Vraz.

Za Bachova apsolutizma, u tjeskobnom vremenu punom neizvjesnosti, vodeći ljudi preporodne misli i prea ostali su uz svoju Maticu. Glavna im je briga bila pribaviti novčana sredstva i nastaviti s izdavanjem knjiga te poticati domaće stvaralaštvo.

U sjeni političkih zbivanja Matica nastavlja s izdavanjem knjiga i časopisa. Tako 1864. objavljuje knjigu Stanka Vraza *Glasi iz dubrave žeravinske* i počinje izdavati »Književnik«, časopis za jezik i povijest hrvatsku i srpsku. Tiskaju se dvije knjige »Kola« i pjesnička djela Ignjata Đurđevića. Pokreće se 1852. »Neven«, zabavni i poučni tjednik pod uredništvom Mirka Bogovića. Izlazi do 1857. g. Budući prodano, tiska se drugo izdanje *Osmana* 1854.

Na skupštini održanoj 28. veljače i 4. ožujka izabran je za predsjednika Matice Ivan Mažuranić, a za potpredsjednika Književnog odbora Matija Mesić.

Nakon nagodbe o stvaranju Dvojne Monarhije, odnosno Austro-Ugarske, hrvatske su zemlje podijeljene između Austrije i Ugarske. Nastale političke promjene zapljusnule su i Maticu ilirsku. Traži se drukčiji način rada i djelovanja u znatno promijenjenim prilikama, pogotovo što se njezino cijelo djelovanje tada svodilo na pokretanje i tiskanje lista »Vijenac« (»Vienac«), namijenjenog zabavi i pouci, koji će kao suradnike okupiti sve književnike i pisce u tadašnjoj Hrvatskoj. Preuzimanjem oporučno ostavljenih 15 000 forinti od grofa Janka Nepomuka Draškovića bilo je materijalno stanje Matice znatno poboljšano.

4. MATICA HRVATSKA 1874.-1918.

Na sjednici 29. studenoga 1874. prihvaćena su nova Matičina pravila te je ona preimenovana u Maticu hrvatsku, a novi predsjednik postaje Ivan Kukuljević Sakcinski. Kao iznimno radin čovjek nastojao je privući čitatelje sadržajem zanimljivih knjiga, prijevodima djela europske i svjetske književnosti, koji će neposredno utjecati i na hrvatske pisce. Uvidjevši, dakle, daje vrijeme budnica i domoljubnih pjesama prošlo, izdavaštvo je krenulo u drugom smjeru: tiskani su Jules Verne, Andersen, George Sand, Edmond de Amicis, Turgenjev, Puškin, Sevčenko, Goethe, Sienkiewicz, Homer, Herodot, Salustije, Ciceron, Tacit...Od historiografskih izdanja ističe se prva *Poviest hrvatska od 1526. do 1848.* Tadije Smičiklasa.

Povoljna okolnost za Maticu bila je biranje Ivana Mažuranića za bana Hrvatske. Zatim ukidanje Vojne krajine i njeno priključenje Hrvatskoj te aneksija Bosne i Hercegovine 1878. omogućuju djelovanje Matice i u tim krajevima. Matica ujedno podržava pisce iz Bosne.

Svoj doprinos dala je Matica i osnivanju Sveučilišta u Zagrebu 1874. jer su njezini vodeći ljudi i odbornici bili ujedno i sveučilišni profesori, koji su izravno utjecali na njezinu izdavačku djelatnost. Pridoda li se svemu još i gradnja društvene palače 1886. g. može se doista s pravom govoriti o zvjezdanim trenucima Matičina postojanja.

Na mjestu predsjednika Matice bili su u ovom razdoblju poslije Kukuljevićeve smrti Tadija Smičiklas (1889.-1901.), Ivan Trnski (1901.-1902.), Đuro Arnold (1902.-1909.), Oton Kučera (1909.-1917.).

Banskom odlukom od 27. srpnja 1914. obustavljeno je djelovanje mnogih društava, pa tako i Matice hrvatske. Njezino djelovanje nije ipak posve prestalo, nego je bilo dopušteno da se dovrše započeta književna djela i da se tiskaju. Ratne godine svele su Matičino izdavanje novih knjiga na manji broj naslova, ali zato vrlo značajnih (Dante, Platon, Ferdo Šišić, Oton Kučera, Ivana Brlić-Mažuranić).

Poslije tri godine prisilne obustave Matičina rada održana je 29. lipnja 1917. glavna skupština i umjesto Kučere izabran je na mjesto predsjednika Krsto Pavletić.

Osnivanje Narodnog vijeća Hrvatske uoči zasjedanja Hrvatskog sabora i raskidanje svake veze s Austrijom i Ugarskom, pozdravila je Matica hrvatska »kao zatočnica prosvjete i slobode« koja »stoji uza nj sa svim svojim silama«.

5. MATICA HRVATSKA U NOVOJ DRŽAVNOJ TVOREVINI 1918.-1941.

Hrvatska javnost je, u zanosu zbog prestanka ovisnosti o Beču i Pešti, i ujedinjenje sa Srbijom doživljavala kao oslobođenje i ostvarenje vjekovnih želja. To je raspoloženje zahvatilo i Maticu hrvatsku koja šalje pozdravni brzojav budućem kralju Aleksandru te tako uspostavlja isprva dobru vezu. Međutim, zapravo se zauzvrat dobila politika poistovjećivanja triju naroda, zatiranja narodnih imena u korist velikosrpske ideje. Za razliku od drugih društava, Matica od dravne uprave nije ništa dobivala, samo napade od pristalica unitarnog jugoslavenstva. Ovo je bilo teško razdoblje za Maticu, a još se i pogoršalo proglašenjem Aleksandrove diktature 1929.

Ipak Matica djeluje. Od 1924. g. osnivaju se pododbori, od kojih prvi u Varaždinu. Izdavačka djelatnost nije prestajala, nego je štoviše u pojedinim, i iznimno teškim godinama, cvjetala: samo je u četvrtom desetljeću tiskano više od 200 knjiga, časopisa i zbornika. Mnogim piscima bile su to prve knjige, da bi zatim preuzeli vodeća mjesta u književnom stvaralaštvu Hrvatske.

Uspostavom Banovine Hrvatske 1939. izvršeno je preuređenje države, u kojoj Hrvatska ima poseban položaj. Djelovanje Matičine uprave izaziva sumnjičavost banovinske vlasti i 8. ožujka 1940. izvršila je policija premetačinu svih Matičinih prostorija. Poslije godišnje skupštine 29. prosinca ne održavaju se više ni sjednice uprave jer je Odjel za unutarnje poslove banske vlasti sbojom odlukom od 11. siječnja 1941. razriješioupravni i nadzorni odbor Matice hrvatske, a vođenje njihovih poslova predao povjereniku prof. Anti Martinoviću, prosvjetnom savjetniku u Zagrebu.

Protiv te odlike napisao je Lukas 13. siječnja pismo banu Ivanu Šubašiću, a 15 dana nakon toga podnio i tužbu Upravnom sudu. Očekivano rješenje tužbe pretekli su, međutim, ratni događaji, u kojima je nestala Kraljevina Jugoslavija.

U ovom periodu su na čelu Matice bili: Fran Tučan (1919.-1921.), Dragutin Domjanić (1921.-1927.), Albert Bazala (1927.-1928.) i Filip Lukas (1928.-1945.)

6. DRUGI SVJETSKI RAT I MATICA HRVATSKA 1941.-1945.

Već četvrti dan od početka rata proglašena je NDH. Poništena je odluka bana Šubašića o raspuštanju upravnog i nadzornog odbora Matice hrvatske. U prilikama nastalim proglašenjem državne samostalnosti Hrvatske i ustaške vladavine koja nema podršku naroda bilo je pitanje kako nastaviti Matičino djelovanje.

Širenjem i jačanjem partizanskog pokreta odlaze u partizane i mnogi istaknuti članovi Matice. Među prvima pjesnici Ivan Goran Kovačić i Vladimir Nazor. Predsjednik Matice Lukas, iako i sam nezadovoljan ustaškom vladavinom, kao daje zatvarao oči pred stvarnošću. To više što je djelovanje vlasti bilo posve suprotno duhu Matice hrvatske, u kojoj se nikada nije postavljalo pitanje vjerske, rasne i nacionalne pripadnosti. Nasuprot ovome osobnom shvaćanju i promišljanju objektivno je Lukas, u vrlo bremenitim vremenima, vodio Maticu pogibeljnim stazama. U nizu, naime, izdanih knjiga bilo je djela sasvim neupitne vrijednosti (Barac, Platon, Goethe, Merežkovski, Moliere, Carrol, Kombol...).

Posljednja je sjednica Matičine uprave bila održana 4. svibnja 1945. Zapisnik sa sjednice nisu potpisali ni predsjednik ni tajnik. Samo je ovjeren pečatom. Od Matičine nekadašnje vrijednosti ostala je samo zgrada i namještaj u njezinim prostorijama. Maticu hrvatsku preuzelo je 13. svibnja Ministarstvo prosvjete Narodne vlade Hrvatske.

7. MATICA HRVATSKA U NOVOJ FEDERATIVNOJ I SOCIJALISTIČKOJ REPUBLICI JUGOSLAVIJI 1945.-1972.

Okončanjem rata svu vlast ima Komunistička partija. Povijesnu, kulturnu i prosvjetnu ulogu Matice želi iskoristiti i nova vlast te je njena obnova stoga bila i politička potreba. Ona se ne prepušta prošlosti i zaboravu.

Na čelo je izabran Mihovil Nikolić, a za potpredsjednika Književno-umjetničkog odbora dr. Josip Badalić. U takvim temeljito promijenjenim društvenim prilikama pokretanje izdavačke

djelatnosti bilo je od presudne važnosti za njezin opstanak. Uz obnovljen časopis »Hrvatsko kolo« i nekoliko knjiga početne su teškoće uspješno prebrođene, tako da se 1946. godine objavljuje 21 naslov, 1947. 25 knjiga, a 1948. 23. Izdavani su među ostalima Tolstoj, Balzac, Merimee, Flaubert, Virginia Woolf, Verne, Vučetić, Dončević. Parun, Marinković.

Radi što uspješnijeg rada osnovano je pet sekcija po granama djelatnosti. Od 1950. do 1954. predsjednik je bio Gustav Krklec, a od 1954. do 1968. Jakša Ravlić.

Bilježeći u pogledu izdavaštva, dakle, zavidne uspjehe, istodobno se Matica našla u velikom iskušenju: politički joj je nametnuta suradnja s Maticom srpskom u zajedničkom izdavanju *Rječnika hrvatskosrpskog jezika* 1954. Ta je suradnja po naravi Matici hrvatskoj bila neprihvatljiva, jer je pitanje hrvatskog književnog jezika oduvijek bilo ključno pitanje identiteta hrvatskog naroda. Unaprijed se znalo da će u dogledno vrijeme doći do otvorenog jezikoslovnog i političkog sukoba.

Matičini pododbori

Prijedlog književnika Jože Horvata iz 1945. o širenju djelovanja Matice osnivanjem pododбора na prostoru Hrvatske počeo se ostvarivati 1953. Prvi je osnovan pododbor u Splitu, a potom godinu poslije, 1954., i u Dubrovniku, Zadru i Rijeci. 1955. prvi na sjeveru Hrvatske, u Varaždinu, 1959. u Vinkovcima, a 1961. u Osijeku. Od 1962. do 1969. osnovani su pododbori u Puli, Šibeniku, Umagu, Poreču, Rovinju, Pazinu, Pakracu, Sisku, Čakovcu, Karlovcu, Županji, Brodu, Križevcima, Koprivnici, Gospiću i Korčuli.

Osim izdavanja časopisa zadaća je Matičonih pododбора bila poticati kulturni život sredine u kojoj djeluju te razvijati vlastitu izdavačku djelatnost.

Nakladni zavod, knjižara i antikvarijat

Na sjednici uprave 15. svibnja 1959. donesen je zaključak da se u Matici osnuje poseban odjel kao Nakladni zavod Matice hrvatske sa samostalnim financiranjem, dok se Matica ne organizira kao samostalna privredna ustanova. Kad je registracija u jesen iduće godine provedena, Nakladni je zavod već bio započeo samostalno djelovati i preuzeo ostvarivanje Matičinih izdavačkih planova.

Nedostatak knjižarskog prostora oduvijek je Matici bio smetnja pa ona zakupljuje prostore diljem Hrvatske, 1960. u Zagrebu otvara i antikvarijat koji postaje okupljalište ljubitelja dobre knjige.

Proslava 120. obljetnice i Deklaracija

Svoju 120. obljetnice rada i postojanja svečano je Matica proslavila u jesen 1962. Proslava je imala velik odjek u hrvatskoj javnosti. Bio je to znak ohrabrenja unutar centralističko-unitarne države te se počela osjećati slobodnija razmjena misli, ideja i ljudi. Oko Matice se sve više njeguju nacionalne teme, napose o jeziku i pravopisu.

Nakon objavljivanja druge knjige *Rječnika hrvatskosrpskog jezika* odrekla se Matica hrvatska sporazuma s Maticom srpskom u Novom Sadu. Upravni je odbor MH donio *Deklaraciju o nazivu i položaju hrvatskog jezika* koju su potpisali vodeći književnici i javni radnici, među kojima i Miroslav Krleža. Prema svojoj važnosti i značenju bila je to zapravo svehrvatska izjava u kojoj se zahtijeva da se hrvatskom prizna ravnopravan položaj među jezicima ostalih naroda u Jugoslaviji i da se sva savezna državna tijela obvežu kako će zakonske i druge akte donositi i na hrvatskom književnom jeziku. Tekst *Deklaracije* objavljen je 17. ožujka 1967. Iako su u *Deklaraciji* tražena samo osnovna prava hrvatskog naroda uslijedila je prava hajka protiv njezinih potpisnika.

Premda je odbačeno gotovo sve što se tražilo, bila je *Deklaracija* kamen temeljac u borbi Hrvata za jezična i nacionalna prava u drugoj Jugoslaviji. Od tog vremena oči hrvatske javnosti bile su usmjerene prema Matici hrvatskoj, osnivačke skupšine novih pododбора pretvarane su tako u prave političke skupove na kojima su javno iznošene želje hrvatskog naroda.

Sto se tiče vlasti sve to nije moglo proći olako. Cijelo je političko i partijsko vodstvo Hrvatske 1. prosinca 1971. smijenjeno, o Matici se govorilo kao o paralelnoj partiji i žarištu kontrarevolucije. Od Matice se zatim tražilo da isključi neke pojedince ili da oni sami napuštaju Maticu. Kada se nije na to pristalo podnijeli su 20. prosinca Izvršni i Upravni odbor kolektivne ostavke.

Budući da se nije pristalo na unutrašnju diferencijaciju, početkom 1972. otpočeo je opći udar na Maticu. Uhapšeni su i suđeni na višegodišnji zatvor svi vodeći ljudi u Matici, dok su neki potražili

spas u emigraciji. Prostorije Matice hrvatske zaposjela je policija i godinama vršila premetačinu i provodila istragu, da bi napokon rad Matici bio prešutno zabranjen.

Unatoč političkom i očito kulturnom nasilju nad stoljetnom ustanovom hrvatskog naroda ime Matice hrvatske nije zaboravljeno niti je prestalo postojati, već je ostalo i dalje živo u njezinu Nakladnom zavodu.

Predsjednici u ovom periodu bili su: Hrvoje Iveković (1968.-1970.) i Ljudevit Jonke (1970.-1972.).

8. MATICA HRVATSKA OD 1990. DO 2002. GODINE

Nakon provedenih priprema održana je 8. prosinca obnoviteljska skupština Matice hrvatske u nazočnosti više od 200 njezinih članova. S odobravanjem je prihvaćen uvodni govor Petra Šegedina. Za predsjednika je izabran Vlado Gotovac.

U obrani Hrvatske u ratu 1991.-1992. Matica organizira i vodi akcije prikupljanja materijalne i humanitarne pomoći koristeći svoje ogranke i hrvatska društva u inozemstvu te obavještava svjetsku javnost o zbivanjima u Hrvatskoj.

Proslavljena je s 150. obljetnica od osnivanja, do sredine 1993. uglavnom su obnovljene prostorije, Matica razvija široko zasnovanu izdavačku djelatnost objavljivanjem posebnih izdanja, zbornika i knjižnica. Broj ogranaka povećao se preko 100, od kojih i 10 u Bosni i Hercegovini, a u Matičino ime s njima surađuje tajnik za ogranke Stjepan Sučić.

Matica još uspješnije nastavlja svoje kulturno djelovanje. Okuplja oko sebe znalce i ljude od pera iz cijele Hrvatske, pomaže i potiče rad svojih ogranaka. »Vijenac« postaje pravo i jedino glasilo za kulturu u Hrvatskoj, jačajući tako i ulogu Matice hrvatske u kulturnom životu. Časopisi »Hrvatska revija« i »Kolo« redovito izlaze i kulturna ih javnost prati sa zanimanjem. Izdan je vrlo velik broj vrijednih i korisnih knjiga, održano mnogo zapaženih manifestacija, iako je od proračunskog novca dobiveno vrlo malo. Brojem i vrsnoćom objavljenih knjiga ističu se ogranci u Dubrovniku, Križevcima i Ogulinu. Osnovan je 2002. i studentski klub Matice hrvatske.

Predsjednici: Vlado Gotovac (1990.-1996.), Josip Bratulić (1996.-2002.) i Igor Zidić.

II. MATICA HRVATSKA I HRVATSKA KNJIŽEVNOST I KULTURA KNJIGE U 19. I 20. STOLJEĆU

Godine 1839., na prijedlog Ljudevita Gaja, donesena je odluka da se, uz zagrebačku Čitaonicu, »jedan novi zbor pod imenom 'Matice ilirske' skopča« sa zadaćom da se »svakojake korisna knjige u ilirskom jeziku na općinske društva troškove utiskati dadu«

1. MATICA ILIRSKA 1842.-1874.

Prije Matice književnici su izdavali sami svoje knjige, darivali više nego prodavali te je utjecaj njihovih knjiga bio skroman.

Unatoč žurbi oko izdavanja prve Matičine knjige, Gundulićeva *Osmana*, rad je išao sporo: knjigu je trebalo redigirati, kritički urediti tekst i prirediti rječnik, što je povjereno braći Ivanu i Antunu Mažuraniću. Predgovor knjizi napisao je Vjekoslav Babukić, a 14. i 15. pjevanje spjevao je Ivan Mažuranić. Za izdanje je posebno litografirana slika Ivana Gundulića, u Beču. Knjiga je tiskana u tisuću primjeraka. Drugo Matičino izdanje bila su *Dramatička pokušanja* Dimilrija Demetra u kojoj je tiskana i *Teuta*. Bio je to velik uspjeh Matice ilirske: u jednoj godini izašle su dvije knjige od kojih jedna pokazuje zrelost hrvatske filologije i tekstologije, a druga zrelost suvremenoga književnog stvaralaštva.

Od 1845. do 1847. Matica ne izdaje ništa osim svojih *Računa*, a onda te godine izlaze Gundulićeve *Različite pjesni* te tri knjige časopisa »Kolo« koje nosi podnaslov »Članci za literaturu, umjetnost i narodni život«, dakle cijeli jedan program. 1848. izašao je i opet samo Matičin Račun, a godinu poslije Drobničev *Ilirsko-njemačko-talijanski Mali rječnik*. Bachov apsolutizam pogodio je ne samo Maticu kao nakladničku kuću, nego i njezine članove pa i čitatelje. 1851. g. izdao je Andrija Torkvat Brlić *Pravila društva »Matiče ilirske«*. Uz dva sveska »Kola« te su godine izašli *Uzdasi Mandalijene pokornice* i *Saltjer slovinski* Ignacija Đurđevića. Od 1851. do 1857. izlazi tjednik »Neven« koji je uređivao Mirko Bogović dok nije zbog jedne nedužne pjesme optužen i kažnjen. 1852. nastavlja se s izdavanjem dubrovačkih pjesnika: izlazi *Kristijada* Junija Palmotića. 1852. izašla je i skromna knjiga *Uputa u pjesmenu umjetnost* Emanuela Sladovića, prva naša teorija književnosti. Osim tjednika »Neven« tih teških godina Matica ilirska nije ništa mogla izdavati, a tek je 1858. izašao skroman izvještaj o financijskom stanju Matice ilirske. Godine 1859. izašlo je Šulekovo *Biljarstvo*. Matica je zbog poteškoća teško tiskala knjige, ali se 1861. prihvatila tiskati treći broj Jukićeva časopisa »Bosanski prijatelj«.

Od 1862. godine, kad je izašao *Razgovor ugodni naroda slovinskoga* Andrije Kačića Miošića u akkladi od četiri tisuće primjeraka, do 1874. krenulo je Matici nabolje te ona izdaje značajna djela za kulturu hrvatskog naroda. Tako su tiskane tri knjige o Kolumbu, *Tisućnica slovjenjskih apostoloh sv. Cirila i Metoda*, sabrana djela Stanka Vraza, a pokreću se časopisi »Književnik« i »Vienac«.

2. MATICA HRVATSKA 1874.-1899.

Godine 1874. promijenjena su pravila, uprava i ime Matice u hrvatsko. Time, ne samo da je porasla briga da se izdaju knjige od posebnoga i općeg interesa nego se i smišljeno nastojalo proširiti knjigu među široke slojeve čitatelja.

Među prvim knjigama nove uprave bila je *Od Zemlje do Mjeseca* Julesa Vernea, a zatim i sljedeća knjiga istoga autora *Put oko Zemlje za 80 dana*. Veliki pothvat bilo je izdanje Šenoine *Antologije pjesništva hrvatskoga i srbskoga*, u kojoj je tiskana i znamenita Senoina rasprava *O poetici*.

U godini 1877. Matica izdaje izabrane *Andersenove priče* te i neke druge knjige za mlade.

Poučna knjižnica Matice hrvatske započinje knjigom Vjekoslava Klaića *Priradni zemljopis Hrvatske* (1878.), zatim slijede Kišpatićeva knjiga *Slike iz rudstva*, Klaićeva *Bosna s podnaslovom Podatci o zemljopisu i poviesti Bosne i Hercegovine*, Smičiklasova *Poviest hrvatska te Lopašićev Karlovac*.

1878. g. Matica upućuje poziv za sabiranje narodnih pjesama u svom *Izvještaju* koji je sastavio Tadija Smičiklas. Od goleme sakupljene građe Matica je od 1896. do 1942. izdala deset knjiga epskih i lirskih narodnih pjesama.

Od hrvatskih pjesnika izdane su doista reprezentativne zbirke: *Izabrane pjesme* Stanka Vraza (1880.), *Izabrane pjesme* Augusta Šenoe (1882.), *Pjesme* Luke Botića (1885.). Matica se slično odužila i Demetru (1891.) izdavši njegovu *Teutu* i *Grobničko polje*. Osvježenje je

bilo izdanje *Izabranih djela* Antuna Nemčića (1898.)- Nakon što je Preradović tiskao svoje *Izabrane pjesme* u Matici (1890.), doživio je višestruka ponovna izdanja.

Među najvjernije autore Matice spadaju najpopularniji pisci druge polovice 19. stoljeća: Josip Eugen Tomić (8 knjiga), Ksaver Šandor Đalski (8 knj.), Vjenceslav Novak (7 naslova), Eugen Kumičić (4), Ivo Vojnović (4).

U »Poučnoj knjižnici« od prvih knjiga što su obrađivale prvenstveno povijest i zemljopis Hrvatske i hrvatskih zemalja književni odbor se okrenuo i na druga područja u cilju promicanja znanosti: kemiju, botaniku, zoologiju, geografiju.

Osim te biblioteke osnovana je knjižnica za »Svjetsku povijest«, za »Prijevođe grčkih i rimskih klasika«, a zatim i »Slike iz svjetske književnosti« koje su počele izlaziti 1891. Protuteža tome nizu bile su »Crtice iz hrvatske književnosti«, skroman naziv koji ne pokazuje stvarne domete tadašnje hrvatske književne povijesti.

3. OD POČETKA STOLJEĆA DO KRAJA RATA 1900.-1918.

Do 1900. godine Matica je objavila 308 različitih naslova.

Za Maticu hrvatsku od posebnog je značenja bila 1900. godina. Nakon golemog uspjeha sa svojim knjigama, kad je cjelokupna Hrvatska bila pokrivena odličnim Matičinim književnim izdanjima, te je godine osnovano, potaknuto od Matice, Društvo hrvatskih književnika.. Za predsjednika novoosnovanog društva izabran je stari ilirac, Ivan Tmski. Ne treba ni naglašavati koliko je književna produkcija napredovala u ovim godinama. Od znatnijih i vrijednijih izdanja jesu: *Spomen-cvijeće iz hrvatskih i slovenskih dubrava*, Hoićeva *Europa*, Car-Eminovo *Pusto ognjište* i *Usahlo vrelo*, Marulićeva *Judita*, Tomićeva *Udovica*, Vojnovićeva *Dubrovačka trilogija*, Novakove *Zapreke* i *Tito Dorčić*, Kumičićev *Jelkin bosiljak*, Bazalina *Povijest filozofije*.

Ono što treba posebno naglasiti jest da se u ovom razdoblju tiskare natječu koja će raditi Matičina izdanja. Oprema knjiga znatno se poboljšala, a i prodor likovnog u izdanja Matice više je nego primijetan. Opremu Matičinih knjiga najviše su krasili knjigoveški proizvodi Bogomila Sobana, Ljube Babića i Tomislava Krizmana

Knjižna proizvodnja Matice za vrijeme rata osjetno je pala. Rat je donio sa sobom brojne neprilike: pad novčanih vrijednosti, odlazak mladih ljudi u rat, otežani rad tiskara kako zbog nestašice papira i boja tako i zbog odlaska slagara i tiskarskih radnika na front. Broj izdanih knjiga varira između pet i osam godišnje za ratnih godina. Neka od njih su značajnija: treći dio Danteove *Božanske komedije*, *Raj*, drugo izdanje Homerove *Odiseje*, dvije Platonove knjige *Obrana Sokratova* i *Fedon*, Račva *Antologija stare grčke lirike* i Nazorova *Stoimena*.

4. IZMEĐU RATOVA 1918.-1941.

Završetkom I. svjetskog rata Hrvati su se našli u posve drukčijim društvenim i političkim prilikama, u novoj državi, te su se i nacionalne institucije našle u novim, promijenjenim prilikama. Već prije rata Matica hrvatska nastojala je uspostaviti suradnju s Maticom slovenskom u Ljubljani i Srpskom književnom zadrugom u Beogradu. Naravno je bilo za očekivati da će takva suradnja biti pojačana svršetkom rata. Godine 1919. izdaje Matica tri knjige iz srpske književnosti jednu iz slovenske. Ipak okrenutost hrvatskom narodu bila je vidno jača: izdaju se Nehajev, Ivakić, opet Gundulić, Kovačić...

Poratne su godine bile teške, ali ipak izlaze vrijedna izdanja Krležinih, Shakespeareovih, Ogrizovićevih, Šišićevih, Tolstojevih te djela Dostojevskoga, Laszowskoga, Gjalskoga, Ivane Brlić-Mažuranić...

Tek 1928. godine Matica je svoje nakladničke dugove poravnala. Iako je i dotad bilo dobrih izdanja, s godinom 1931. počinje nakladnički uspon Matice. Od časopisa, Matica pod svoje okrilje uzima »Nastavni vjesnik« i »Omladinu« uz svoje »Hrvatsku reviju« te »Hrvatsko kolo«. Te godine izlaze čak tri knjige muslimanskih pisaca (Šemsudin Sarajlić, Alija Nametak i Safvetbeg Bašagić), poznata knjiga *Znameniti Hrvati Bošnjaci i Hercegovci u turskoj carevini*, a o Bosni piše i Mihovil Mandić u knjizi *Vezirski grad Travnik, nekad i sada...*

Za izdavaštvo ovoga vremena posebno je karakteristično pjesništvo. Vrhunac te djelatnosti bilo je *Ojađeno zvono* Tina Ujevića, dok je Matica 1938. izdala čak dvanaest zbirki pjesama: *Dragi kamen*

Mate Balote, 23 pjesme Slavke Batušića, Pjesme Antuna Bonifačića, Spašena svjetla Dobriše Cesarića, Otrovano proljeće Vladimira Kovačića, Mrtve oči Ive Kozarčanina, Svirač i svijet Vjekoslava Majera... Cjelokupna hrvatska književna kritika (Antun Barac, Ljubomir Maraković i drugi) s iznenađenjem je i s neskrivenim odobravanjem prihvatila taj Matičin da hrvatskom čitateljstvu. Osim tih knjiga lirike te su godine izašle i neke knjige koje su odredile tu bogatu godinu: Budakovi romani *Ognjište* i *Direktor Križanić*, Bonifačićev roman *Mladice*, Huxleyeva zbirka pripovjedaka *Giocondin osmijeh* i druge pripovijesti, rasprava francuskog filologa Jeana Dayrea *Dubrovačke studije*...

5. U RATNOM VIHORU 1942.-1945.

Stogodišnjica postojanja i djelovanja Matice hrvatske proslavljena je radno, knjigama. Od planiranih posebnih, jubilarnih izdanja izašla je *Povijest glazbe* Josipa Andreisa te kolektivno autorsko znanstveno djelo *Zemljopis Hrvatske* - u dva dijela. Te je godine zaključen, desetim knjigom, niz »Hrvatske narodne pjesme«. Izdato je i beletristike, a pokrenuta je knjižnica »Svjetski pisci« koja već prve godine dobiva pet naslova (Goethe, Merežkovski, Fogazzaro, Moliere). S ovom godinom, prijevodom Platonove *Države* i *Državnika*, na duže su vrijeme prestala izlaziti djela grčke i rimske književnosti.

Matica je, sve u svemu, usprkos općoj nesigurnosti i ratnom vremenu, zajedno s Hrvatskim bibliografskim zavodom, uspijevala ispuniti svoj dio programa izdavanja dobrih knjiga. Tako 1944., godine teške i ratne, u kojoj se već naziralo tko će pobijediti u ratu, Matica je izdala više od trideset knjiga. Te će knjige, kao i druge, i poslije rata, sumnji i tragedija ostati trajnim dobrom naroda i zrcalo njegovih kulturnih potreba i nastojanja.

U tim godinama karakterističan je osobit osjećaj za muslimanski svijet i hrvatske pisce iz Bosne (Alija Nametak, Šemsudin Sarajlić, Enver Čolaković, Edhem Mulabdić, Hamdija Mulić). Također je 1943. pokrenuta »Hrvatska misao« časopis Glavnog pododbora Matice hrvatske u Sarajevu; u njemu su ravnopravno sudjelovali i katolici i muslimani.

6. NAKON RATA PREKO OBNOVE U ZABRANU 1945.-1972.

Odmah nakon kakve-takve sigurnosti u Matici su se okupili članovi radnici, očekujući što će se dogoditi. I novoj je vlasti bilo stalo da Matica nastavi svoj rad i to je bio znak stabilnosti i demokratske nove vlasti. Na samom je početku izdato nešto knjiga koje su bile standardno dobro opremljene; to je bio za Maticu još jedan uspješno savladan sudbonosan korak.

Predratna se razina dostiže i ubrzo prestiže, izdaju se strani (Tolstoj, Turgenjev, Dickens, Woolf, Balzac, Shakespeare...) i domaći (Balota, Krleža, Šegedin, Parun, Nazor...) autori, klasična (Homer, Gundulić, Dante, Držić, Tasso...) i moderna djela, znanstveni i beletristički radovi; pokrenute su nove knjižnice, nizovi i časopisi (Zbornici o hrvatskim gradovima, niz »Hrvatski pjesnici«, Knjižnica za civilizaciju, kulturu i umjetnost »Prometej«, biblioteka svjetskih epova »Olimp«, »Hrvatska književna kritika«, integralna biblioteka poezije »Arion«, časopis »Kritika«...), nastavljeno je sa starima (»Filozofska knjižnica«, »Prijevodi rimskih i grčkih klasika«, »Mala knjižnica«...).

Pet stoljeća hrvatske književnosti 1962.-1995.

Godina 1962. bit će zapamćena po jednom od najvećih nakladničkih pothvata u Hrvatskoj - po početku izdavanja biblioteke »Pet stoljeća hrvatske književnosti«.

Ivo Frangeš najavljuje biblioteku ovim riječima: »Biblioteka PSHK nije samo izdavački pothvat. Po zamašnosti posla, po bogatim predradnjama, ona je krupan događaj u povijesti hrvatske i jugoslavenske kulture...Ona obuhvaća pisce i djela od onaga časa kad se književni rad Hrvata može nazvati i umjetničkim stvaranjem.«

Osobita je vrijednost biblioteke PSHK u tome što svaku knjigu (upravo autora) prati opsežan esej, književno-povijesna rasprava kao predgovor, za kojim slijedi popis najvažnijih izdanja djela i literature o autoru, a kritički tekst književnog djela prati redovito rječnik manje poznatih riječi.

Do 1991. izašlo je više od 180 knjiga - posljednji broj je 181, *Hrvatski dječji pisci* u tri sveska.

Projekt nije posve dovršen, jer je, dok se dovršavao, započeo novi projekt »Stoljeća hrvatske književnosti«.

Kao što to biva, gotovo kao po legendi nestvarno, godina prije zabrane rada Matice bila je izuzetno plodna. 1971. Matica je, naime, izdala preko stotinu naslova. Izlazi na vidjelo dana osmo kolo »Pet stoljeća«, *Sabrane pripovijetke* Slavka Kolara, *Izabrana djela* Janka Matka, uz »Opću knjižnicu« i Biblioteku »Kolo« i »Znak« izašao je prvi broj *Hrvatskog znanstvenog zbornika*.

Godine 1971. Matica se spremala proslaviti 130. obljetnicu postojanja i rada. U svome članku *Slovo o Matici hrvatskoj* predsjednik Ljudevit Jonke obraća se svima onima koji su Maticu tokom cijele 1971. godine napadali: »Bolje je reći: ne trebamo je, nego je sramotiti uoči 130. obljetnice časnoga postojanja (...)«

Tada je Matica imala petnaest knjižara i svoja predstavništva u Beogradu, Sarajevu i Nikšiću. Mogla se podići da je do tog vremena objavila 2000 naslova s nakladom koja je prelazila 5 milijuna knjiga. Uzalud sve. Već početkom 1972. predsjednik Matice Ljudevit Jonke, s Upravnim odborom, bio je prisiljen podnijeti ostavku, a nakon zoga je Matica hrvatska postala predmetom svakojakih političkih optužbi i napada, laži i osuda, pa je, konačno, i zabranjen njen rad, zaplijenjen arhiv, otuđene mnoge vrijednosti. Tek je dio njene imovine predan na čuvanje tadašnjoj Jugoslavenskoj akademiji znanosti i umjetnosti.

7. NAKLADNI ZAVOD MATICE HRVATSKE 1972. - 1990.

Ipak, unatoč zabrani djelovanja Matice hrvatske i njezinih ogranaka diljem Hrvatske, dio Matičine djelatnosti, prvenstveno nakladničke, nastavio je Nakladni zavod Matice hrvatske tijekom sljedeća dva desetljeća. Da je u krugu Matičinih djelatnika bilo i tada političkih izazova, i takvom vremenu usprkos, svjedoči i podatak daje Nakladni zavod 1972. objelodanio novo izdanje *Povijesti Hrvata* Vjekoslava Klaića u pet svezaka koja će sljedećih godina izaći u brojnim izdanjima.

Iako u sve težim uvjetima, uz zabrane pojedinih knjiga, Zavod je nastavio rad Matice. Pojedine su knjižnice i časopisi nastavljeni, npr. knjižnice »Arion«, »Opća knjižnica«, »Suvremeni hrvatski pisci«, časopisi »Mogućnosti«, »Dometi« i drugi. Najznačajniji je sigurno nastavak života biblioteke »Pet stoljeća«. Kroz nju su prorađeni mnogi hrvatski književnici, kako klasični, tako i suvremeni: Tito Brezovački, Mato Vodopić, Luka Botić, Miroslav Krleža, Ivan Bunić Vučić, Mate Balota, Vjekoslav Kaleb, Ivan Goran Kovačić, Vladimir Nazor...

Strane književnosti i autori također su zastupljeni, neki u Matičinim izdanjima već od prije omiljeni, a neki novi: Shakespeare, Guy de Maupassant, Charlotte Bronte, Marie Delly...

8. OŽIVLJENA DJELATNOST MATICE HRVATSKE 1990.-2002.

Matica je u prosincu 1990. g. ponovno utemeljena, kao i njen izdavački program uz izdavački rad Nakladnog zavoda Matice hrvatske.

Za ovo početno razdoblje karakterističan je »povratak« koji najavljuje i *Povratak* knjiga Vinka Nikolića (1990.). Misli se pritom na povratak u domovinu - brojnih emigranata i samih književnika te časopisa (»Hrvatska revija«). Za te prve godine karakteristično je obilježje dovršavanje i zatvaranje nizova edicija. Tih godina izlaze i posljednje knjige posljednjega, petnaestoga kola »Pet stoljeća«.

Prirodno, jedni se projekti dovršavaju, drugi se rađaju. Pokreće se »Mala knjižnica« (treći put; utemeljena je 1906., obnavljana 1931. i 1950.), nakon 90 godina ponovno počinje izlaziti »Vijenac« (do kraja 2002. izašao je 231. broj.), knjižnica »Parnas« (književnost sa strogo odabranim stranicama pojedinih stvaralaca), novopokrenuta je biblioteka »Suvremeni hrvatski pjesnici« (počinje sa zbirkama Nikice Petraka, Borisa Marune, Zvonimira Mrkonjića, Danijela Dragojevića i Slavka Mihalića), novopokrenuta je knjižnica »Pleter« (*Typographia glagolitica* Frane Para, *Kroatističke rasprave* Josipa Torbarine...), knjižnica »Theoria« (vrlo bitna sveučilišna izdanja *Pojmovnik suvremene književne teorije* Vladimira Bitija, *Kratka poredbenopovijesna gramatika latinskog jezika* i *Uvod u poredbenu lingvistiku* Ranka Matasovića, *Litterarum studia* Radoslava Katičića, *Textus - istraživanja o Amijanu Marcelinu* Nenada Ivića ...), »Hrvatski kroatisti« (*Hrvatsko-mađarske književne veze* Istvana Lokosa, *Češko-hrvatske književne veze* Miroslava Kvapila...), »Grčki i rimski klasiци« (Herodot, Salustije, Marcijal, Nepot, Ksenofont, Ciceron, Lukijan) itd.

Godine 1993. pokrenuta je biblioteka »Stoljeća hrvatske književnosti, zamišljena kao

nasljednica koncepcijski srodnog niza - »Pet stoljeća hrvatske književnosti«, ali sa zadaćom da bez ograničenje politike i ideologije revidira njen izbor te opseg djela koja trebaju u tom otvorenom programu biti zastupana. Jedna od bitnih normi te biblioteke jest i vjerodostojnost autorskih tekstova, to jest posebna briga posvećena je tekstologiji te se svi tekstovi objavljuju po načelima suvremene kritičke tekstologije. Tekstovi, naime, dopreporodne književnosti, tiskali su se uglavnom onako kako su u davni bili napisani ili tiskani, dok su nasuprot tomu tekstovi 19. i 20. stoljeća, koji su se često preinačavali i jezično i pravopisno, promatrani u što izvornijem obliku. Prvi svesci ove znamenite biblioteke iz tiska su izašli 1995. (Starčević, Budak, Bunić Vučić, Frankopan...)

9. OGRANCI MATICE HRVATSKE

Za razliku od drugih matica, slovenske, slovačke i srpske, koje djeluju samo u svome središnjem gradu, Matica hrvatska je svoju djelatnost iz Zagreba prenijela na cijelu Hrvatsku i svugdje gdje Hrvati žive. Započela je to već tridesetih godina 20. stoljeća kad su osnovani pododbori U Zagrebu, ali i u Čakovcu, Šibeniku i Vukovaru. Posebnom su se snagom ogranci umnožili šezdesetih godina te je cijela Hrvatska nila premrežena ograncima. Nije bilo većeg grada gdje Matica nije bila djelatna. Bilo je to za vrijeme *hrvatskog proljeća*. Zato je Matica platila visoku cijenu — zabranjeno joj je djelovanje.

Nakon obnove Matice osnivani su novi i oživljavani stari ogranci. Aktivnih ograna Maticе u Hrvatskoj ima preko stotinu, a djeluju i Bosni i Hercegovini (Sarajevo, Mostar, Čitluk, Zenica, Travnik, Tuzla...), Srbiji (Subotica) i drugim zemljama. Mnogi ogranci izdaju svoje časopise, neke s dugom i časnom tradicijom, a neke utemeljene nakon godine 2000.: »Zadarska smotra«, »Dometi« - Rijeka, »Književna revija« - Osijek, »Dubrovnik«, »Svjetlo« - Karlovac, »Riječi« - Sisak, »Hrvatska obzorja« - Split, »Vartal« - Trogir, »Hrvatska misao« - Sarajevo, »Motrišta« - Mostar, »Klasje naših ravni« - Subotica, »Krijesnica« - Zenica...

Ogranci izdaju, osim toga i velik broj knjiga, a dobrim izborom i izvrsnom opremom ističu se izdanja karlovačkog i dubrovačkog ogranka.

